

Békési László

**Cári időkből visszatérő patrióta, nacionalista elemek és
szimbólumok a Nagy Honvédő Háború idején**

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Témavezető: Dr. Huszár Tibor

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem

Szociológia Ph.D. Program

**Cári időkből visszatérő patrióta, nacionalista elemek és
szimbólumok a Nagy Honvédő Háború idején**

Ph.D. értekezés

Békési László

Budapest 2003

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék	5
Táblázatok, ábrák, illusztrációk jegyzéke	8
I. BEVEZETÉS	10
I.1. KÉRDÉSFELVETÉS I.	10
I.2. KÉRDÉSFELVETÉS II.	11
I.3. A TÖRTÉNELMI HÁTTÉR ISMERTETÉSE	17
II. RELEVÁNS ELMÉLETEK	26
II.1. EGYÉB, NEM KOMMUNIKÁCIÓHOZ KAPCSOLÓDÓ, SZERVEZETI HATÉKONYSÁGOT, HARCÉRTÉKET NÖVELŐ VÁLTOZÁSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ RÉSZTVEVŐINÉL	26
II.2. EGY SZERVEZETSZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS	29
II.3. A KOMMUNIKÁCIÓ ÉS A SZEMIOTIKA (VÁLTOZÓ) SZEREPÉNEK ELMÉLETEI	36
II.3.1. A szervezeti és tömegkommunikáció releváns elméletei	36
II.3.2. A jelek és szimbólumok elemzése	49
II.3.3. A szovjet és náci katonai-politikai szimbólumok kialakulása	57
II.3.4. Szemiotika és a hadi szervezetek szimbólumhordozói, a szimbolikus kommunikáció	65
II.4.A GEOPOLITIKA SZEREPE	75
II.4.1. Alapfogalmak	78
II.4.1.1. Determinizmus	78
II.4.1.2. Nihilizmus	79
II.4.1.3. Posszibilizmus	79
II.4.1.4. Realista és idealista külpolitikai irányzatok	80
II.4.2. Oroszország geopolitikai helyzetével foglalkozó elméletek	83
II.4.2.1. Az angolszász geopolitika	83
II.4.2.2. A német geopolitika két jelentős személyisége és elméleteik	86
II.4.2.2.1. Friedrich Ratzel	86
II.4.2.2.2. A náci geopolitika és Karl Haushofer szerepe	88
II.4.2.2.3. A szovjet geopolitika	93
II.4.2.2.4. A hidegháború szovjetellenes geopolitikája	95

III. A KUTATÁS MÓDSZERÉRŐL ÉS A FORRÁSOKRÓL	97
III.1. A FELHASZNÁLT IRODALOMRÓL ÉS ÍROTT FORRÁSOKRÓL	99
III.2. FOTÓK, PLAKÁTOK ELEMZÉSE	103
III.3. A KUTATÁS NEHÉZSÉGEI ÉS ÚJDONSÁGA: TÁRGYI EMLÉKEK ELEMZÉSE	104
IV. A KUTATÁS. KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK	106
IV.1. NONVERBÁLIS, INTÉZMÉNYI SZINTŰ VIZUÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ VÁLTOZÁSAINAK VIZSGÁLATA	106
IV.1.1. <i>Kitüntetések elemzése</i>	106
IV.1.1.1. <i>A kitüntetések és a hatalom viszonya</i>	106
IV.1.1.2. <i>A kitüntetések története a vizsgált régióban</i>	108
IV.1.1.3. <i>A kitüntetések kidolgozása, rögzítése, a szalagok</i>	112
IV.1.2. <i>Az egyenruhák és viselésük elemzése</i>	122
IV.1.2.1. <i>Az egyenruhák története Oroszországban</i>	123
IV.1.2.2. <i>Az egyenruhák története 1917 után</i>	125
IV.1.3. <i>A rangok és rangjelzések elemzése</i>	130
IV.1.3.1. <i>Rangok</i>	130
IV.1.3.2. <i>Rangjelzések</i>	132
IV.2. SZERVEZETEK SZIMBOLIKUS ÉRTELMŰ VÁLTOZÁSAI	140
IV.2.1. <i>Katonai szervezetek, egységek, intézmények</i>	140
IV.2.1.1. <i>Katonai oktatási intézmények</i>	141
IV.2.1.2. <i>A kozákok</i>	142
IV.2.1.2.1. <i>1917 előtt</i>	142
IV.2.1.2.2. <i>1917 után</i>	145
IV.2.1.2.3. <i>Miért? Érvek és ellenérvek</i>	147
IV.2.1.3. <i>A fronton harcoló fegyveres erők szervezeti felépítése, gárdaalakulatok felállítása</i>	151
IV.2.1.4. <i>A hadiflotta hajóinak nacionalista jellegű "átkeresztelése"</i>	155
IV.2.1.5. <i>A légierő szimbólumváltásai</i>	158
IV.2.1.6. <i>A tengeri-, szárazföldi- és légierő helyzetének szimbolikus tartalma</i>	158
IV.2.2. <i>Nem fegyveres erőkhöz tartozó intézmények</i>	160
IV.2.2.1. <i>Az egyház, mint "szovjet" támogató-kommunikáló szervezet</i>	160

IV.3. POLITIKAI PROPAGANDA: PLAKÁTOK, PÉNZEK, PECSÉTELNIVALÓK (BÉLYEGEK)	162
<i>IV.3.1. Bélyeg</i>	162
<i>IV.3.2. Papírpénz</i>	167
<i>IV.3.3. A propaganda szerepe</i>	168
<i>IV.3.4. A filmipar hirtelen változása</i>	169
<i>IV.3.5. Az írott propaganda változása külföldön és a Szovjetunióban</i>	171
<i>IV.3.6. Plakátok</i>	172
<i>IV.3.7. Évek és órák</i>	175
IV.4. A HÁBORÚ ELNEVEZÉSE ÉS MÁS, TÖMEGKÖMÜNİKÁCIÓBAN GYÁKRAN HASZNÁLT KATONAI SZAKKIFEJEZÉSEK	176
V. ÖSSZEFOGLALÁS, ÚJ EREDMÉNYEK	181
V.1. A SZIMBÓLUMOK CIKLUSAI	181
VI.2. A TÉRBELISÉG SZEREPE	187
VI. BIBLIOGRÁFIA	191
VII. MELLÉKLET	206

TÁBLÁZATOK, ÁBRÁK, ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

Táblázatok:	207
1. táblázat: Szuperhatalmi 12 éves ciklus a huszadik század első felében.	208
2. táblázat: Szovjet kitüntetések, érdemrendek 1940-ig.	209
3. táblázat: Érdemrendek, 1942-1945 között.	210
4. táblázat: Egyenruhát viselő szervezetek.	211
5. táblázat: Magasabb tiszti és tábornoki rangok 1917 előtt, 1924-be és az 1943 váll-lapok bevezetésével.	213
Ábrák:	214
1. ábra: Klasszikus szovjet érdemrendek 1942-ig.	215
2. ábra: Szovjet érdemrendek 1942-től 1944-ig (I.).	216
3. ábra: Szovjet érdemrendek 1942-től 1944-ig (II.).	217
4. ábra: Cári hősök az 1944-ben alaptott kitüntetésekben.	218
5. ábra: A Szent-György rend szalagjának reinkarnációja.	219
6. ábra: Díszruhák 1943 előtt.	220
7. ábra: 1943 mintájú díszruhák.	221
8. ábra: Az 1943 mintájú egyenruha és rangjelzések széleskörű elterjedése.	222
9. ábra: XVIII. századi elemek az 1943 évi mundér hátulján.	223

"Testületi (corporate) létét megőrzendő, a társadalom kénytelen testületi keretek közé terelni a cselekvést; s testületi létének fenntartása annál valószínűbb, mennél tejesebb a testületi cselekvés. Támadás és védekezés céljából az egyéneknek szövetkezni kell és a siker valószínűsége ott a nagyobb, ahol minden egyén beleadja erejét. Két olyan törzs, vagy két nagyobb társadalom közül, melyek egyike valamennyi cselekvőképese tagjának megmozdulásait egyesíti, míg a másik nem, rendszerint az előbbi lesz a győztes. Feltétlenül fennmaradnak azok a közösségek, melyeknél általános az együttműködés a militáns tevékenységben."

Herbert Spencer: A szociológia elvei (Spencer 1993. 72. o.)

I

BEVEZETÉS

I.1.

KÉRDÉSFELTEVÉS I.

A német invázió kezdetén a Szovjetunióban sok ósdi cári fegyver állt újra szolgálatba. Kis átalakítással újra használatba vették az 1910 mintájú rozoga mozsárágyúkat. Hadrendbe állították az első világháborús, forradalmi képeken gyakran feltűnő, kerekeken guruló, elavult XIX. században megálmodott vízhűtéses (a cső egy vízzel teli nehéz vastag, bordázott csőtartályban futott) Maxim géppuskát. Egy szovjet mérnök, G. Sz. Spagin pedig egy 1941-ben olyan (képzetlen munkaerővel, bármilyen nem hadiüzemben is egyszerűen gyártható, összeszerelhető, minden körülmények között, hosszabb ideig hóban, sárban felejtve, vagy víz alatt is működő nagy tűzerejű, olcsó, megbízható, tisztítást nem igénylő) géppisztolyt, -a PPS-41-et- tervezett, mely tulajdonképpen a raktárakban álló, még nem módosított, elavult cári 1891 mintájú, igen hosszú (nálunk az ötvenes években csak dióverőnek nevezett) puskák félbevágott csövének felhasználására alapozta ötletét. A korábbról megmaradt cári hadihajók ágyúit leszerelték és a parton felállítva használták őket. Leningrádban egy kimustrált hadihajó generátorai biztosították a leningrádi rádióállomás folyamatos áramellátását. De segítette-e más módon a korábban megtagadott, lenézett cári hagyaték a második világháború, pontosabban a Nagy Honvédő Háború sikeressé vált szovjet háborús, mozgósító, lelkesítő és egyesítő kommunikációját és ezen keresztül hadi teljesítményét és élet-halál harcát?

I.2.

KÉRDÉSFELTEVÉS II.

Egy magyar bélyeg 1976-ból:

Kékesi László bélyegén (címe "Szovjet Kultúra és Tudomány Háza") orosz néptáncos lány és Szputnyik (Keszy H. Lóránt et al. 1981). Mi is volt a Szovjetunió? Népviseletes táncosok tradicionálisan sóval és kenyérrel a kezükben, ahogy a vendéget köszöntötték emberemlékezet óta? Vagy inkább a Szputnyik, a modernizáció, az űrhajózás eszközeihez hasonlóan "légkör feletti" nemzetek felettség internacionalizmusa?

Mi is volt az a Szovjetunió? Milyen volt az "új szovjet ember (-típus)" identitása és képe saját hazájáról? Hogyan formálta ezt a képet a mindenkori központi vezetés? Melyek a "szovjetség" szimbólumai -Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor magyarságszimbólum fogalomhasználatához hasonlóan (Kapitány és Kapitány 2002). Változott ez a kép? Változtatták-e központi akaratra, központi ukázokkal és a propagandagépezet stratégiai lépéseivel? Változott-e a vezetés kommunikációs stratégiája és ha igen, akkor mikor és miért? És hogyan képzelte saját hazájának -társadalmának és az azt körülvevő, részben meghatározó, jellegzetes természeti környezetnek- szimbólumrendszerét a szovjet állampolgár? Mi lelkesítette, mi hatotta meg a szovjet embert, és főként miért volt képes áldozatot hozni?

1999, London. Első találkozásom egy angol szerkesztővel. Fotókat válogatunk készülő könyvemhez. A bevezetőhöz egy huszas évek elején készült képet választ. Miért? Mert a fotón nyírfának dől egy szovjet katona és "a nyírfa olyan oroszos" -válaszolja a szerkesztő, Martin Windrow neves angol hadtörténész.¹

Minden országnak (és régiónak) megvannak a saját identitásához, a saját csoporton belüli közösségtudathoz, illetve a másoktól való megkülönböztetéshez nélkülözhetetlen szimbólumai. Ezek egy része természeti viszonyokhoz, földrajzi-vízrajzi, domborzati, éghajlati tényezőkhez, időjáráshoz, növény- és állatvilághoz

¹ A Nyírfácska, Berjozka külföldi ismertségének köszönhetően vált a szovjet Tax Free Shop hálózat nevévé is.

kapcsolódik. Ezek szimbólumtartalma évezredek, évszázadok alatt alakul ki. Szimbólum jellegük viszonylag stabil, egyértelmű és általános érvényű, azaz mindenki elfogadja őket e területen, államon belül, illetve külföldön is ezek alapján egyértelműen felismerik az országot.²

Egy államnak, nemzetnek, népnek, csoportnak lehetnek és vannak a társadalomhoz kapcsolódó szimbólumai is. Ezek már kevésbé statikusak, folyamatosan változnak, a tradíciók, hagyományok és a csoport jelene egyszerre alakítja őket. Igen érzékenyek a politikai és gazdasági változásokra és ezek függvényében módosulnak.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2002) a magyarság szimbólumait próbálta összegyűjteni napjainkban. Ezek a szimbólumok is besorolhatók ebbe a két kategóriába. Munkájuk felsorolását némileg kiegészítve, megváltoztatva és általánosan a világ bármely országára kiterjesztve: regionálisan és földrajzilag meghatározott szimbólumok a növényzet (fák, virágok, haszonnövények, talán helyesebben szólva a kultúrnövények), állatok (szintén feloszthatjuk a vadon élő és ember által tenyésztett állatok csoportjára), a természeti táj, régiók, álló és folyóvizek, éghajlat, földrajzi fekvés speciális jellemzői, különleges, (bizonyos nagy gyakorisággal) csak arra a területre jellemző természeti jelenségek ("ezer" tó, vulkáni tevékenység, sarki fény, barlangok, gejzírek, öblök, partvonalak, apály-dagály jelenségek), bizonyos időleges jelenségek (cseresznyevirágzás, madarak vonulása, "tiszavirág" jelenség, szarvasok párharca), a környezeti lehetőségekhez, adottságokhoz alkalmazkodó nemzeti jellegű, helyi alapanyagokból készült ételek és italok. A természethez kapcsolódva nemzeti, vagy regionális identitás részei lehetnek napjainkban a természeti kincsek között a megújuló és meg nem újuló erőforrások is (tengerparti fekvésű államoknál a halászat, Dél-Afrikában a gyémántbányászat, egyes arab országokban a kőolaj, Ruhr-vidéken a szénbányászat, Észak Svédországban a vasérc és így tovább).

² Természeti szimbólumok változásának, fejlődésének, pusztulásának évezredes folyamatára jó példa Egyiptom. Itt a több ezer évvel ezelőtt istenként tisztelt, gyakori állatoknak már nyoma sincs. Hiába keresnénk a valóságban Egyiptom területén nílusi krokodilt, vízilovakat, majmot. Az éghajlatváltozás, elsivatagosodás és az emberi pusztítás miatt már csak sokkal délebbre találkozhatunk ezekkel az állatokkal. Ugyanígy a biblia földjére jellemző hajdani ligetek és állatok is átadták helyüket a sivatagnak. Mégis mindkét terület hajdani élővilága napjainkban is a terület szimbólumainak legmeghatározóbb része.

Oroszország, illetve a Szovjetunió esetében nincs gondunk ezekkel a természethez, földrajzi tájhoz kapcsolódó szimbólumokkal: igen hideg éghajlat, hó, fagy, fehér éjszakák és sarki fény, tundra, tajga, sztyeppe, nyírfa, fenyőfélék, szörme, rénszarvasok, medvék, szibériai tigris, farkasok, szén, kőolaj, földgáz, vasérc, (fegyverkezés), arany, vasutak, hal, kaviár, vodka (illetve napjainkra bármilyen alkohol), borscs, kása, pezsgő (és esetenként ezek hiánya: éhezés, élelmiszerhiány).

A társadalomhoz kapcsolódnak a nemzeti szimbólumok másik csoportja. Ezek (szintén a Kapitány házaspár tipológiájából kiindulva): (nép)viselet, öltözet (ezeket elsők között emeli ki a szerzőpáros a társadalmi szimbólumok közül), az öltözethez kapcsolódó kiegészítők, mint pl. a fejfedő, települések, épületek, járművek, ünnepek, foglalkozások, címer, zászló, himnusz, zene, dalok, hangszerek, sport, márkák, írók, költők, történelmi személyek, politikusok, baráti és ellenszenves népek használati- és disztárgyak, jellegzetes (alap)anyagok intézmények, színészek, előadók.

Jerzy Wrona a Krakkói Közgazdasági Akadémia kutatója a természeti és társadalmi szimbólumok sajátos társulását, egybeolvadását vizsgálja (Wrona 2002). Könyvében azt elemzi szemiotikai módszerekkel, hogy a sajátos, adott területre -esetleg kizárólagosan- jellemző természeti, földrajzi tényezők (nap, hold, csillagok, madarak, mint sas, galamb, papagáj, keselyű, pelikán, paradicsommadár, búza, gyapot, kukorica, és egyéb növények, halak, cápa, oroszlán, párduc, láma, kenguru, teknős, krokodil, béka, bivaly, szarvasmarha, teve, medve, antilop, elefánt és agyara az elefántcsont, ló, egyéb állatok, pálmafa, tölgyfalomb, földművelés és halászat eszközei, kapa, kasza, sarló, eke, vadászat eszközei, mint nyíl, lándzsa, közlekedési eszközök, mint hajók, csónak, tenger, természetföldrajzi, domborzati alkotóelemek, folyók, kagyló, hegyek, hófödte csúcsok, illetve természetközeli életvitelt folytató őslakos népek nemzeti viseletben) hogyan váltak hivatalos, elismert állami, nemzeti szimbólumokká és hogyan tűntek fel a világ országainak zászlain, címerein. A kutatást tovább lehetne vinni, pl. egyéb területi, közigazgatási egységek (tagállamok, provinciák, megyék, régiók, települések), illetve katonai, fegyveres erőkhöz tartozó egységek természeti vonatkozású szimbólumainak vizsgálata irányába (pl. USA az államok, illetve települések rendőrségének karjelzésein helyi földrajzilag determinált

jellegzetességek: indiánok, narancs, békák, hajók, kaktusz, virágok, aranyásó, illetve a karjelzés alakja megegyezik pl. az adott állam térképével). A finn Turku Egyetem földrajztudósai (Moisio és Harle 2002) pedig arról értekeznek, hogy a finnek hogyan látják saját nemzeti identitásukat és annak szimbólumait a "medve, mint politikai földrajzi szomszéd" árnyékában (pl. alkohol, szauna, faházak, sajátos természeti táj, nyelv, zászló), illetve hogyan változnak, válnak a totalitárius, szlávok, oroszok, keleties, "szovjet orientált" szimbólumok egyre negatívabbá és adják át helyüket az Európára utaló jelképeknek (félelem az orosz bevándorló-hullámtól, nukleáris balesetektől, orosz maffiától ugyanakkor EU és USA "felemelkedése" az emberek gondolkodásában.³ Magam pedig a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából korábban meghatározó egyes természeti erőforrások (pl. fa, erdőállomány, erdei állatok, fakitermelési munkafolyamatok) nemzeti jelképpé válását vizsgáltam, mint pl. Kanada zászlajában a juharlevél, Libanonban a cédrus, USA állami címerében, a hadsereg jelképrendszerében és az emberek gondolkodásában a szabadságot, sajátos életformát megtestesítő fehér sas, Belize címerében a favágók stb. (Békési 2003).⁴

Azonban ezekkel a társadalomhoz kapcsolódó szimbólumokkal már koránt sem ilyen egyszerű a dolgunk a vizsgált államban. Szovjetunió-Oroszország: bozontos hajú, nagyszakállú öregember, keresztet vető kendős öregasszony, népviselet, fejkötő, usanka és prémek, bundák, népdalok, balalajka és harmonika, ugráló-guggoló néptáncosok, klasszikus írók, költők, zeneszerzők, festők, szobrászok, építészek és alkotásaik, hagymakupolák és apró faragott faházacsok, lovas trojka, sáros vagy havas (de mindenképpen korlátoltan közlekedésre alkalmas) utak, szamovár és a teaivás, matrjosa babák, cár atyuskák és ortodox szertartások, és sámánok, kozákok, Kreml, Szentpétervár, Ermitázs és Tretyakov galéria, (és legjellemzőbb műalkotásaik), balett, vagy "a másik oldalon": (éppen) részegek, Kamaz, Zil, traktor (lehetőleg Sztalinyec), Lada, fekete Csajka (lehetőleg jól lefüggönyözve), Volga, hatalmas gyárak, vízierőművek,

³ A megkérdezett finnek közül 2%-nál kevesebben mondták, hogy Finnország a legjobb hely és csak férfiak.

⁴ A területiség kérdése egy másik vonatkozásban is meg fog jelenni a dolgozat elméletekkel foglalkozó részében. A XX. század első felének legjellemzőbb (és a mai angolszász szakirodalomban újra virágzó) társadalomföldrajzi gondolköre a geopolitika is a dolgozat számára releváns társadalmi kérdést és feltételrendszert vizsgál, egyben a Szovjetunió elleni német támadás (tudományos) indoka, elméleti magyarázata és a náci ideológia egyik alappilléreként is korára jellemző hatást gyakorolt.

hőerőművek, majd atomerőművek, Lenin jégtörő és MIR űrállomás, integető úrhajósok, feltört szűzföldek, kontinenseken átvezető olajvezetékek és vasutak, panelházak, hatalmas ünnepségek, olimpia és világhírű sportegyesületek, sportolók (Dinamó a belügy, a CSzK Moszkva a Vöröshadsereg Moszkvai Központi Sportklubja) és metró, "kalasnyikov" és modern fegyverek, öntudatos dolgozók és vörösnyakkendő-s-hatalmas masnis pionírlányok, "Nemegálljcsak rajzfilm", pártkönyv, pártfőtitkárok, "fiatal szovjet tudósok", lázadó írók, költők, festők, zeneszerzők és építészek, kényszermunkatáborok, Lenin Mauzóleum, robusztus katonai parádék és felvonulások, a KGST nyitott könyvre emlékeztető épülete, a Munkás és kolhozparaszt nő és Gagarin szobra, Lomonoszov Egyetem, tízsávú sugárutak, együtt járőröző vöröskatonák és matrózok, Leningrád, Iljuszin és Tupoljev utasszállító repülőgépek, pol-beat zene és indulók, és a távírdánál sorbanálló fekete, iraki, vietnámi, kubai, NDK és magyar diákok, egyszál gitár.⁵

Ennek az egyidejű kettősségnek, az ősi gyökerekhez visszanyúló versus modernség és fejlődésközpontú társadalmi identitásnak számos esetét és módját ismerjük.

Térben is jól megfogható példája Moszkva központja, ősi és modern épületeivel, építészeti megoldásaival és az épületek váltakozó állami-politikai-gazdasági-szolgáltató modern és vallási-történelmi archaikus, historizáló funkcióival, üzeneteivel, valamint Tula (Hős címmel kitüntetett) városa, ahol egymás mellett üzemel a hagyományos kultúrát továbbhordozó és megtestesítő szamovárgyár és a világ egyik legmodernebb fegyvergyára.

Ugyanezt a kettősséget a tárgykultúrában is megfigyelhetjük: a szamovárok elengedhetetlen tartozéka a klasszikus üveg pohár fémfüles tartóban. Ezeket a fém "podsztakánki" pohártartó foglalatokat mindig népművészeti, vagy természeti tájra utaló motívumok díszítették. A hatvanas évektől a szovjet "Utasellátó Vállalat" számára azonban szputnyikokkal díszített készleteket terveztek pl. a vasúti étkezőkocsik utazóközönsége számára. A tradicionális

⁵ A szocializmus és a vízerőmű annyira egymás megfelelőivé váltak, hogy Kambodzsa Demokratikus Köztársaság, a Laoszi NDK, a Német demokratikus Köztársaság és Észak-Korea (Koreai NDK) címerének és számos szocialista ország munkával kapcsolatos elismeréseinek, okleveleknek, kitüntetéseknek központi motívumává lett az először a húszas évek GOELRO tervében szimbolikus jelentéssel felruházott vízerőmű. Erről lásd bővebben egy szocialista ország példáját: Günter Tautz Érdemrendek, díjak, medálok: az NDK állami kitüntetései c. lexikonát (Tautz 1980).

porcelángyarak már a húszas években "átálltak" az avantgárd mintás, vagy forradalmi jelenetes, mozgósító, propagandisztikus üzenetű, ma milliókat érő készletek gyártására. És láttunk-e olyan orosz (vagy magyar) nénikét, akinek hagyományos fejkendőjén a Moszkvai olimpia sportágainak piktogramjai (egy itt először alkalmazott, szisztematikus, univerzális jelrendszer) és Misa mackó, úrhajók, vagy a VIT találkozó jelképei sorakoztak? A Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság zászlaján pedig egy helyi népművészeti motívum sávja szerepel.

Ki tud többet a Szovjetunióról? Tették fel a kérdést évtizedeken keresztül a hazai oktatási intézményekben. Pedig az igazi kérdés más volt: Hány Szovjetunió volt és ma hány Oroszország létezik? A kettősségre utaló felsorolás nem csupán egy korábbi és későbbi történelmi korra történt felosztás. Nem időben egymást követő klasszikus korszakolással leírható, vagy térbeli struktúrát (pl. centrum-periféria) mutató jelenség. A két jelképrendszer, a hagyományok és a modernség, a nacionalizmus és internacionalizmus időben és régióként, területenként váltakozó súllyal, de egyszerre volt jelen ebben az államban, az egyes emberekben és a társadalomban 1917 és 1991 között, ugyanúgy viaskodva egymással, mint Nagy Péter cár modernizáló idejében, vagy napjainkban, amikor a hagyományokhoz térnek újra vissza. Hányféle valóság létezett? És kinek a valósága? A vezetőké, ideológusoké és hivatásos forradalmároké, vagy az egyszerű, lassan formálható tömegeké? Ugyanazt látták, érezték, gondolták (ették, szagolták, stb.) alul és fent? Mindenkinek mást jelentett a Szovjetunió és ezt a politikai vezetés is tudta, alakította, sőt vészjósló időkben meg is lovagolta a kettősséget, illetve a köztük lévő arányokat változtatta kedve szerint saját fennmaradása, túlélése érdekében.

A kettősség olyan szintű, hogy igen mély társadalmi szakadást, kettéválást eredményezett, s társadalmi, politikai viták sorát gerjeszti napjainkban is. "Ez nem az én himnuszom" fejezi ki egy hatalmas grafiti Szentpéterváron a Téli Palota híres terén egy fiatal mai érzéseit. A ma hivatalos Orosz állami intézmények (cári sasos) szimbólumai mellett ugyanakkor tovább élnek a Szovjetunió kommunista jelképei. A széthullást megkérdőjelező kommunista párt továbbra is adományozza híveinek a mit sem változott, de már nem állami szintű kitüntetéseit Leninnel, csillagokkal, sarlókkal, kalapácsokkal. A Népi Küldöttek Kongresszusa, ami nem ismeri el a Szovjetunió felbomlását 1997. szeptember 27-én megalapította az

Októberi Szocialista Forradalom 80. Jubileuma kitüntetést majd 1997. december 10-én kelt rendeletében a 80 évesek a Szovjetunió Fegyveres Erői nevű kitüntetést (Viktorov-Orlov 1999). A társadalmi típusú nemzeti jelképeken (himnusz dallama és szövege, a hadsereg és a fegyveres erők szimbólumai, a címer, a zászló) Oroszországban még sokáig fognak vitázni és sokáig, akár több generáció elmúltával sem várható még mindenki által elfogadható konszenzus. Belorussziában, azaz Fehéroroszországban (ez a hazai sajtóban használt lefordított név is sok mindent kifejez) kis historizáló periódus után pl. visszatértek a szovjet idők tagköztársasági zászlajához, címeréhez és a biztonsági szolgálat (ami ma Oroszországban Szövetségi Biztonsági Szolgálat, azaz FSZB) neve Minszkben újra a közismertebb KGB lett.

Ugyanakkor a népi, tradicionális, ortodox és a modern, kommunista, internacionalista erők és trendek, folyamatok állandó ciklikus mozgásban voltak a XX. század Oroszországában. Megfigyelhető pl. egy tizenkét éves ciklus, melynek csúcspontjain forradalmi változások, megmozdulások, fordulópontok állnak. Ugyanakkor sajátos módon nem csak Oroszországhoz, hanem az USA-hoz is kötődnek, ezért beszélhetünk egy szuperhatalmi ciklusról is (lásd 1. táblázat)⁶

I.3.

A TÖRTÉNELMI HÁTTÉR ISMERTETÉSE

1941 nyarának kezdete. Német csapatösszevonásokat jelentenek a nemrég felosztott Lengyelország közepén kialakított új szovjet-német határ közeléből (a baráti) német oldalról. A TASZSZ és a szovjet propagandagépezet "jelentéktelennek" és "megalapozatlannak" nevezi a híreszteléseket.

1941. június 22. A nemrég megkötött megneemtámadási egyezmény ellenére a német hadigépezet teljes erővel megindul a Szovjetunió belseje felé.

1941. július 3. Sztálin elmondja első rádióbeszédét a támadás után. "Eltársak, polgártársak, bátyáim és nővéreim! Hadseregünk és flottánk harcosai! Hozzátok szólok barátaim! Haza Anyácska hív benneteket" -kezd a beszédet.

⁶ A ciklusról és kapcsolattrendszeréről, továbbá a világ többi részének ciklusaival való összefüggéseiről bővebben szól Bujdosó Dezső korai cikke a Valóságban (Bujdosó 1986), Lévai Imre (Lévai 1998) 1988-as cikke a World Futures-ben és cikkem a Society and Economy folyóiratban (Békési 1994).

(Radzinskij 1997, 505. o. és Stalin 1943, 3. o.). Semmi vöröskatonák, semmi vörös matrózok, semmi élmunkások, semmi pártmunkások!!! A standard szovjet-ortodox sémák szerint a hasonló fontosságú beszédeket korábban, majd később is egyszerűen "Elvtársak" megszólítással, vagy egy hosszabb, de szintén kommunista hangzású felsorolással kezdték: "Elvtársak, Vöröskatonák, a Vörös Flotta Matrózai, Parancsnokok és Politikai Funkcionáriusok, (a háború alatt továbbá gyakran "Partizánok és Partizánnők"), Munkások és Munkásnők, Kolhozparasztok és Kolhozparaszt nők, Élmunkások!" (pl. Stalin 1943, 130. o.). A korábban Sztálin és a kommunista vezetés által sosem használt "bátyáim és nővéreim" szokatlan megszólítást mégis minden hallgató ismerte: időtlen idők óta a pravoszláv egyház használta emelkedett szertartásain és a hívőkhöz intézett beszédekben. Jól tudta ezt az egyházi szemináriumokat megjárta Sztálin és jól tudta minden "szovjet" és "szovjetnek hitt" hallgató is a rádiók előtt és az utcai hangszórók alatt.

Ezzel az első háború alatt elhangzott Sztálini rádióbeszéddel korábbi szovjet típusú, néha érthetetlen, nehezen megfogható és befogadható írott, beszélt és minden más módon (zenében, festészetben, filmművészetben, sajtóban, szobrászatban, divatban, azaz ruházzkodásban, éremművészetben, plakátművészetben, bélyegtervezésben, forgalmi pénzekben, stb.) közvetített, (tömeg)kommunikált sémáit egy korábbi rituális, nemzeti, nacionalista, múltba forduló, hagyományokhoz visszanyúló, mitikus kommunikáció kezdte felváltani.

1941. November 7. A németek néhány kilométerre járnak Moszkva elővárosai alatt. A német invázió -a Szovjetunió európai területeinek jelentős részét öt hónapos vágta után elfoglalva- Moszkva alá ér. Október 16-án a moszkvaiak között kitör a pánik (Karpov 1978). A városban mégis ünnephez készülődnek. Sztálin két beszédet mond. Egyet a politikai és pártvezetők előtt az ünnep előestéjén, majd egyet másnap a Vörös téri parádén. Egy megszokott forgatókönyv elemeit tartalmazó, sematikus forradalmi rituálékkal telnek ígérkező ünnepi szertartás indult. A szokásos katonai és polgári felvonulások a Vörös téren. Tömegek, katonák, tankok, vontatott lövegek. Sztálin pedig, mint megannyiszor az előző években, újra beszédet mond, ami elhangzik a moszkvai rádióban is a nagy októberi forradalom 24. évfordulóján. A beszéd szokványosan indul. Majd 1941 nyara előtt sosem hallott, tőle teljesen idegen (mégis mindenki számára érthető) hangot üt meg a forradalmi szónok: Szent Oroszországról beszél.

Arról beszél, hogy a történelmi múlt dicső. Arról is beszél, hogy az évszázados orosz katonai és kulturális tradíciók milyen szépek és követendők az elődök (Taylor, 1995). Beszél Napóleon bukásáról, Puskin, Tolsztoj, Csajkovszkij, Gorkij és Csehov népéről, Alexander Nyevszkij és Dimitrij Donszkoj népéről, Minyin és Pazsarszkij népéről, Szuvorov és Kutuzov népéről (Stalin, 1943). Ettől kezdve a rádióban és a csapatok körül egyre gyakrabban jelennek meg (esetenként a képletes, vagy valódi rabruhát nem sokkal korábban levető) ígét hirdető és áldást osztó ortodox papok, pátriárkák, szerzetesek, metropoliták, közben központi (párt)utasításra szüntelenül zúgnak a korábban elnémított templomi és kolostori bronzharangok.

A forradalom győzelme óta folyamatosan folyt az egyházüldözés. A Romanovok uralkodásának háromszázadik évfordulójára közadakozásból 1913-ra felépített kolosszális templomot Moszkva szívében egyszerűen felrobbantották (hogy aztán a rendszerváltás után elsőik között építsék újjá). Az épületek mellett az egyházi személyek is megsínylik a bolsevik hatalomátvételt. A forradalom és a polgárháború alatt "spontán" irtották a vallási vezetőket és papokat, később szabályos (?) bírósági eljárásokban ítélték el őket. A kis létszámú (két millió alatti) római katolikus közösségnek 1921-ben még 963 papja volt, egy évtized múlva, 1930-ra már száznál kevesebben dolgoztak a plébániákon. A katolikus papok kivégzései mindig nagypénteken folytak (Cornwell 2000). Az általában enyhébb ítéletekkel életfogytiglani kényszermunkára ítélt pravoszláv papokat elkülönített munkatáborokban speciális GULAG-okban "koncentrálták", mint a Fekete-tenger melletti Szolovki tábor. A negyedik öt éves terv egyik előirányzata szerint 1943 végére kellett volna bezárni az utolsó pravoszláv kolostorokat, iskolákat, templomokat és egyházi intézményeket. E helyett 20 000 templomot nyitnak meg újra birodalomszerte, szabadon engedik a korábban letartóztatott, elítélt, megkínzott papokat, Sztálin elkezd olvasni Tolsztojtól a Rettegett Ivánt, melynek lapjait saját, jelenre vonatkozó jegyzetekkel látja el, dácsáján bezárkózva Napóleon és ellenfele I. Sándor cár 1812-es hadjáratait, csatáit elemzi. Egy Szentföldi emigráns pátriárka látomásai nyomán (!) körülzárt Leningrádban körmenetben hordozzák körbe a Csodatévő Kazányi Szűzanya Ikonját, s Szergijev Metropolita írogat vezércikkeket Pravdában (!). A bezárkózott, senkit nem fogadó Sztálin tanácskozássra hivatja egy másik híres, korábban birodalomszerte népszerű

pátriárka gyermekét, Borisz Mihajlovics Saposnyikovot, a mélyen vallásos hajdani cári ezredest, első világháborús hőst (aki ugyan már 1917 decemberétől átállt a vörösök oldalára, de származása és hajdani magas rangja miatt sosem volt "kegyelt") napokon belül tábornoki rangban beemeli a vezérkarba (Radzinskij, 1997) és a háború első felében jelentős szerepet kap a védelem és az első ellentámadások megtervezésében. Majd szép lassan az egész hadsereget cári mintára (gyakorlatilag orosz hagyományos népviseletbe) öltöztetik és szervezik át, patrióta szellemben nevelik át (a Honvédelmi Népbiztosság kiadójának meghatározó főszerkesztője 1942 végétől a háború végéig a parkolópályáról hirtelen tábornoki rangba emelt hajdani cári főtiszt, aki párizsi katonai attaséként volt a cár rendkívüli meghatalmazottja és bizalmasa az első világháború alatt Franciaországban, lásd bővebben a propaganda fejezetben (Greckó et al. 1976)), a katonai hierarchiát és a katonai szervezeteket pedig egy az egyben a cári struktúra és elnevezés visszaállításával archaizálják. (Saposnyikov 1943 elején, a nagy katonai szimbólumváltó fordulatok idején már a Szovjetunió Marsallja, a létező legmagasabb szovjet katonai rang és hatalom birtokosa olyan hithű kommunista "mindig-hősök" és korábbi ellenfelek társaságában, mint Zsukov, Bugyonnij és Vorosilov [többek között Lipatov 1995]), sőt a hadügyi helyettes népbiztossáig viszi.⁷ Majd ahogy a háborús helyzet megfordul és már nincs szükség szolgálataira, a cári tradíciókkal együtt újra ő is eltűnik: a háború végén, mint egy katonai akadémia parancsnoka, a hadicselekmények irányításától távol, félreállítva hal meg még Berlin eleste előtt 1945 tavaszán (Greckó et al. 1976).

A komisszárokat és politikai tiszteket, akiket 1941-ben még "egységük édesapja és a csapat lelke"-ként tisztelték (lásd pl. Malcev plakátján, Voronkova 1998 KP-42901), s akik inkább a Pravdát magyarázták, mint a térképeket, egyszerűen eltüntették az egységek mellől.

A 41-42-es télen sikerül a német előrenyomulást megállítani Moszkva alatt, de a következő őszi a németek folyamatosan nyomulnak előre, mind nagyobb területeket meghódítva délen. A háború vége még korántsem látszik: Leningrád folyamatosan blokád alatt marad és a németek hamarosan Sztálingrád alá érnek.

⁷ 1945-46-ig nem voltak "burzsoá-bürokrata" minisztériumok, szerepkörüket a népbiztóságok vették át. Helyettes népbiztos kb. miniszterhelyettesnek felelt meg (Greckó et al. 1976).

Közben a katolikus- és egyházellenes alapokról induló Hitler is megbékél, és a kommunizmus és zsidóellenesség által közös nevezőre kerül a passzívan tűrő német katolikus egyházzal és a pápával. A náci párt Münchenből indult, s mindvégig itt maradt a párt politikai-adminisztratív központja. A városközpont egy részét átalakították: hatalmas felvonulási tér, az SS és az SA, a Hitlerjugend, nemzetiszocialista pedagógusok szervezete, nemzetiszocialista nők szervezete, tervhivatal és hasonló intézmények központjai, sajtóközpont, gigantikus emlékművek és bunkerrendszer között, a kancellár rezidenciájától néhány méterre kapott kiemelt épületet a pápai nuncius hivatala. Erről az enyhülési folyamatról lásd bővebben Corwell Hitler's Pope c. munkáját (Corwell 2000). Szimbolikus jelentésű, hogy 1945 után a kancellári épületből amerikai iskolai, az összehalott műkincsek raktárából múzeum lett és az ide vezető utat a Fasizmus áldozatairól nevezték el (bár egyetlen helyen sincs kiírva). Az is szimbolikus, hogy a másik náci központtá átalakított, parádék, felvonulások, seregszemlék, pártnapok helyszínéül választott szimbolikus helyé emelt város, Nürnberg adott otthont a számonkérésnek 1945 után.

A kommunista vezetés a nemzetközi munkásmozgalom irányítása, összefogása terén folytatott stratégiájában is látványos változást, fordulatot haj végre. 1943 tavaszán szélnek eresztik az egész nemzetközi munkásmozgalmat vezető, koordináló, klasszikus kommunista alapokra épített Kommunista Internacionálét. Helyét a tájékoztatásra (a kutatás jelentős része éppen a kommunikáció társadalommozgósító lehetőségeinek változásával foglalkozik) is koncentráló Kominform veszi át.

Ez a váltás a dolgozat szempontjából jelkép értékű. Az információ, a kommunikációs stratégia megdőbbentően mesteri-ördögi életöszton vezette változását, pálfordulását kísérjük nyomon. A dolgozat ennek a fordulópontnak a jelképváltozásait elemzi a hadsereg nonverbális és részben a hozzá kapcsolódó verbális jelképrendszerének, szimbolikájának tudatos átalakításán, hatvan év távlatából a Szovjetunióról alkotott elképzeléseink tükrében hihetetlennek látszó átmeneti-ideiglenes restaurálásán keresztül.

Hipotézisem szerint a változás, a változtatás oka a területvesztéshez kapcsolódó társadalmi válság volt. Azaz a szovjet vezetés a korábban kidolgozott forradalmi retorikája, mint motiváló erő kudarcának felismerésekor a hagyományos, régebbi időket idéző kommunikációs metódusokhoz nyúlt vissza, amikor a szovjet állam területe folyamatosan zsugorodott és a "worst case scenario" szerint a teljes pusztulás, az összeomlás is elképzelhető forgatókönyvvé

vált. Egy letűnt, lenézett, erkölcsileg, társadalomszerkezetileg, politikailag, gazdaságilag idejétmúltként és ellenséggként kezelt, mélyen megvetett társadalmi rend hagyományait, szimbólumait elevenítették fel. Tették mindezt a tömegkommunikációs kampányok klasszikus szabályai szerint, "számos csatornán" keresztül (szövegek, nyelvi változások, átnevezések, hierarchiaváltás, szervezeti módosítások, s a vizuális kultúra minden formája) ugyanazt a változást, régiekhez visszanyúló értékrendet sugallva, figyelemfelhívó módon, a csoport stimulálása érdekében, kiszámított reakciókat elvárva a befogadóktól.

Ugyanakkor Németországban pontosan a területi kérdés, újabb területek iránti (jogos) igény, a növekedés-terjeszkedés ígérete, valamint az ezt felismertető, tudományosan alátámasztó új teória, a geopolitika náci általi világos és széleskörű tudatosítása segített abban, hogy az új, modern, logikusnak látszó, tömegkommunikációra, tömegpszichológiára és új szimbólumokra építő kommunikációs rendszert hamar és sikeresen elsajátították, megértették és elfogadták a németek.

Tehát a Szovjetunióban az új kommunista ideológián alapuló társadalmi kommunikáció nem állta ki a szakítópróbát, a kezdeti német sikereknek egyik oka az volt, hogy a szovjet emberek még nem igazán értették meg, fogadták el a kommunista ideológián alapuló kommunikációt, s nem voltak hajlandók lelkesedni, áldozatot hozni érte. Ezért a vezetésnek vissza kellett térnie a patrióta, nacionalista, kézzel foghatóbb, hagyományos szimbólumokon alapuló, virágnyelven folytatott tömeg- és intézményi kommunikációhoz.

1942-43 sötét telén ugyanis igen különös dolgokat vehetett észre a szovjet hadseregben szolgáló, mit sem sejtő vöröskatona: tisztjei egyik napról a másikra a korábban galléron hordott, húszas években kidolgozott, újszerű rangjelzései helyett a hajdani cári hadseregével teljesen megegyező váll-lapokat tettek fel, a bátor haditettekért az eddig csillagot, vörös zászlót, sarlót-kalapácsot, proletárokat, kommunista jelmondatokat stb. ábrázoló, vörös szalagos kitüntetések helyett a feledés homályába merült cári generálisok, admirálisok képével, kardokkal díszített, Szent György (és egyéb történelmi) rendek szalagjain függő medálokat lehetett elnyerni. A vöröskatona elszakadt zubbonya helyett számára

újnak tűnő szabású gimnasztyorkát kapott (melyet a tizenkilencedik század cári hadseregébe besorozott tömegek hordtak, s egyben a népviseletnek is alapvető ruhadarabja volt). A mozgósító plakátokról már nem (csak) Sztálin, hanem a Napóleon hadait kiverő Kutuzov marsall és középkori páncélos, nagyszakállú, bozontos orosz vitézek is visszanéztek a frontra indulókra. És a lelegképesztőbb pillanatban tömegesen jelentek meg az első vonalban a szovjet oldalon apró termetű izmos lovaikon az eddig csak a forradalom gonosz ellenségeiként propagandafilmekből ismert népviseletet, perzsabunda kucsmát viselő, karddal (és a legmodernebb géppisztollyal) felfegyverzett doni kozákok (és kubányi kozákok és terek kozákok), akik Rettegett Iván óta a cári feudális elnyomó udvar leghűségesebb katonái voltak.

A matrózok pedig azt vehették észre, hogy forradalmáraikról és internacionalista példaképekről elnevezett hajóik nevét szép csendben nacionalista felhangú orosz városok neveire festik át, 350 ezer matrózt pedig levezéynelnek a hajókról, hogy a szárazföld lövészárkaiban vessék be őket.

A "magasan" képzett ejtőernyős divíziók (hadosztályok) személyi állománya ugyanerre a sorra jutott. Ejtőernyős, modern, hatékony akciók helyett a (légi hadviselést géphiány miatt és a klasszikus szárazföldi ütközetek napóleoni időket idéző stratégiai elsőbbségét hirdető katonai irányítás miatt) gyalogosként a frontra vezényelték őket.

Kevesen tudták a katonák közül azt is, hogy miért változott meg hirtelen a hangneme a frontra eljutó újságoknak, plakátoknak, könyveknek. 1942 őszén Sztálin a Katonai Kiadó (Vojenizdat) élére egy másik cári főtisztet nevezett ki. Az orosz-japán háború hőse, majd a cári rendszer bukásáig az egyik legnevesebb cári katona-diplomata, a párizsi katonai attasé, az első világháború alatt a cár rendkívüli meghatalmazott franciaországi képviselője Alekszej Alekszejevics Ignatyev lett a kiadó első embere. Ignatyev a forradalom után mellőzve, idegen nyelvet tanított katonai akadémiákon. 1943-ban pedig már főszerkesztői kinevezése mellé altábornagyi rangot is kap. A háború után azonnal más fontos feladatot kap: gyermekirodalommal foglalkozhat 1954-es haláláig (bővebben a propaganda fejezetben).

Ezen munka célja összegyűjteni mindazon szimbólumokat -főleg a fegyveres erőkkel kapcsolatos területekről- melyeket a szovjet vezetés újra "hadrendbe állított" a második világháború során.

A változások főleg az 1942-es és 1943-as évek fordulópontján sűrűsödtek, bár egyes folyamatok már a harmincas években megkezdődtek, de igazi kiteljesedésük a fenti dátumhoz köthető.⁸

A jelenség; a különböző, de egy irányba (visszafelé) mutató változások egyidejűsége igen érdekes, mégis megmagyarázható. A háború legdrámaibb hónapjaiban sorra születtek azok az ukázok, melyek a harci morál javítása érdekében a kommunista szimbólumokat kissé háttérbe szorítva patrióta jelképeket vettek újra elő. A folyamat igen kockázatos volt. Olyan eszközök, jelképek kerültek elő, melyeket a forradalom elsöpört, s azóta a munkás-paraszt hatalom tiltott, üldözött, lerombolt a valóságban és a lelkekben. Megtalálhatóak köztük nacionalista, patrióta és a cári idők idéző jegyek egyaránt. A szimbólumok újbóli elővétele egyértelműen veszélyes volt. A jelenség ugyanis a kritikus tömeget elérve könnyen idézhetett volna elő egy kommunista értékekkel teljesen szakító puccsot, forradalmat, ellenforradalmat, hatalomátvételt. Ezért mindez a belügyi, állambiztonsági szervek szigorú kontrollja mellett ment végbe, majd a szovjet hatalom számára közvetlen életveszélyt jelentő német invázió elakadása után fokozatosan veszített jelentőségéből.

Az ötvenes évekre pedig ismét teljesen kiszorították őket a megszokott szovjet szimbólumok, vagy eredetüket teljesen elfeledve szinte észrevétlenül épültek be a szovjet rendszert szolgáló jelképek közé. Ezért a második világháborús helyzeten túl a hosszabb időhorizontba helyezett folyamat tanulmányozása is igen érdekesnek ígérkezik.

A konkrét jelenségek sorravétele előtt tisztáznunk kell két teljesen különböző folyamatot. A változások megfigyelése (bármilyen változás) során a jelenségek egy része folyamatos, előremutató, vagy legalábbis egy irányba mutató hatások, természetes fejlődések, módosulások eredőjeként értelmezhető (pl. evolúció, vagy hanyatlás). A szerves, logikus, azonos célt szolgáló, azonos, vagy hasonló eszközökkel élő, operáló változások helyett azonban figyelmünket azokra

⁸ Ugyanakkor a szovjet forradalmi motívumokat viselő papírpénzek cári mintájú bankjegyekkel történt felváltása csak 1947-ben következett be, bár a tervek már korábban elkészültek.

a fordulópontokra koncentráljuk, melyek olyan állapotot idéztek elő mesterségesen, ami egy előző, letűnt és megtagadott, lenézett korszak attribútumait viseli magán. Ez utóbbiakra áll, hogy a forradalom után teljesen megtagadták őket, tiltottá, üldözötté váltak, bűnné, melyet büntetés követ, mégis egy bizonyos pillanattól ismét megjelentek az új rendszer hivatalos jelképtárában.

Az írás végén egy hosszabb időhorizontba helyezve a jelenséget kimutatom, hogy mindez egy ciklus része: az orosz-szovjet-orosz történelemben a politikai helyzet függvényében hullámzik a példaképek, szimbólumok rendszere, a hatalmas jelképtár fiókjaiban, pincéiben minden megtalálható, egyes szimbólumok évszázados porban, pókhálók közt, mások frissen leszerelve és raktárba helyezve várják az új come back-et (lásd a legújabb Fehérorosz példát, ahol egy évtizednél rövidebb idő alatt újra visszatértek a szovjet állami szimbólumok). Mindez a ciklikus szemlélet, illetve a válság-prosperitás hullámváltozásai következtében jelentkező kommunista-nacionalista, modernizáló-gyökerekhez visszanyúló, internacionalista-nacionalista, modern modellt követő kontra ortodox hullámváltozás kijelöli egyben a munka folytathatóságának útjait is. Elemezni lehetne a második világháborútól napjainkig más szocialista országokat, azok válsághelyzeteit, vagy végjátékaikat, ahol a szocialista vezetés egyik utolsó kísérletként válságos pillanatokban kijátszotta a nacionalista adut hatalmának megőrzése, igazolása, széles körű elfogadtatása, vagy a társadalom pillanatnyi egységesítése, kommunista vezetés mögé való felsorakoztatása érdekében, illetve olyan helyzeteket, amikor egy polgárháborúból győztesen kikerült, regionális hatalommá vált kommunista ország megerősödve hadat üzen saját (burzsoá-feudális-nacionalista) múltjának, mint Kína a kulturális forradalom idején.

A második világháborús jelenség, vagy pálfordulás bizarr, akkor egyedinek, szokatlannak ható jellegét az is mutatja, hogy a két világháború alatt egyetlen más harcoló fél sem kezdett olyan, igen bizonytalan kimenetelű, "száznyolcvan fokos" változásokba, melyek teljes egészében egy régmúltba visszaforduló, a jelennel, modernitással szakító, archaizáló, (megvetett, lenézett, megtagadott, harcban legyőzött) elődökhöz visszatérő szimbolikus jelentéssel bírtak volna esetleg a funkcionális célszerűség rovására.

II.

RELEVÁNS ELMÉLETEK

II. 1.

EGYÉB, NEM KOMMUNIKÁCIÓHOZ KAPCSOLÓDÓ SZERVEZETI HATÉKONYSÁGOT, HARCÉRTÉKET NÖVELŐ VÁLTOZÁSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ RÉSZTVEVŐINÉL

A háború alatt sok harcértéket növelő változás zajlott le a háborúba lépett államok fegyveres erőinél. Ezek mindegyike funkcionális, gyakorlati újítás volt. A szovjeteket kivéve egyik fél sem kísérletezett azonban historizáló, szimbólumváltó fordulattal a háború közepén.

Az természetesnek nevezhető, hogy pl. új, praktikusabb, tartósabb, kényelmesebb, biztonságosabb egyenruhákat, sisakokat vezettek be a hadviselők. 1940 és 1945 között pl. mind a szovjetek (1940-től, az 1940 mintájút), mind az angolok és kanadaiak (1944-től a Mark III típusút), mind az amerikaiak (szintén 1940-1941-től az M1940, vagy M1 típusút) új sisakokat vezettek be. 1945 elején a németek is átálltak egy formájában ugyanolyan, mégis olcsóbban, kevesebb munkafázissal gyártható sisak előállítására, sőt a háború utolsó napjaiban még terveztek is egy új sisakot, aminek bevezetésére (mint számos más félíg kész csodafegyver tömeges alkalmazására) már nem került sor, de az NDK néphadseregének sisakja később ezen tervek alapján készült (Kilaj 1993).

A sisakok mellett a ruházat is forradalmi változásokon ment keresztül a harcoló országokban. Megjelentek a második világháború alatt pl. a harc és felderítés közbeni álcázás korai előhírnökeiként a terepszínű, rejtést biztosító egyenruhák, esőkabátnak is használható terepszínű sátorlapok lásd pl. a szovjetekről Shalito-Savchenko-Mollo (1993), Webster-Nelson (1998) és Békési (2000a, valamint 2002), az amerikaiakról, angolokról, németekről pl. Mollo-McGregor (1975), Mollo (1981), az olaszokról Mollo-McGregor (1975), a magyarokról Bacsoni (2000) munkáit. Az álcázást szolgáló festés a haditechnikai eszközökön is megjelentek a XX. század első felében: repülőkön, hajókon, szárazföldi járműveken, tankokon, lövegeken, páncélvonatokon egyaránt. Az álcázás semmilyen szimbolikus jelentéssel nem bír, pont a nemzeti, azonosíthatóságot, felismerhetőséget biztosító karakterek elrejtését szolgálja. Annyiban is van köze a földrajzi determinizmushoz és a korra jellemző stratégiai, társadalmi elgondolásokhoz (lásd a geopolitikáról szóló fejezetet), hogy a természetföldrajzi feltételekhez maximálisan kíván alkalmazkodni a földrajzi környezet figyelembevételével (más színek évszakonként, éghajlati területenként, mint a hólepel, vagy Rommel Afrikakorpsának homokszínű egyenruhái, járművei).

Az is igaz és logikus, hogy egy háborúban változik, tökéletesedik a haditechnika. Új fegyvereket rendszeresítenek és folyamatosan kísérleteznek új eszközök, technikák bevezetésével, hadrendbe állításával, új termelési, előállítási, szervezési, irányítási módokkal, egyszerűbb, gyorsabban, olcsóbban előállítható eszközökkel, pontosabb, messzebbre hordó, hatékonyabb, olcsóbb, nagyobb tűzerejű, pusztítóbb, elrettentőbb stb. fegyverekkel.

Az újítások egyik kiváltója gyakran a korlátozott termelési viszonyokra vezethető vissza. Blokádi idején, bizonyos alapanyagok hiányában, energia és a munkaerő korlátozott rendelkezésre állása alkalmával egyszerűbb, olcsóbb, magváltóztatott alapanyagból készült, kevésbé megmunkált, de hasonló funkciójú tárgyakat gyártanak.

Erre a történelem során a legjellemzőbb példa talán az első világháború, ahol a kimerült, gyakorlatilag végig tengeri blokádi alatt lévő központi hatalmak minden lehetséges "rézlelőhelyet" kihasználtak, beleértve a templomi harangokat és a mozsarakat, ami helyett beszolgáltatójuk olcsóbb helyettesítő anyagokból készült ún. hadimozsarat kapott. Az Osztrák-Magyar Monarchiában mind az osztrák, mind a magyar területeken 1916-tól lecserélték a váltópénzeket, a hadiipar számára nélkülözhetetlen réz, nikkel és cink tartalmú alapanyagot vassal felcserélve (10 és 20 filléres), 1916-tól nem készült több ezüst egykoronás, 1914 után nem vertek ezüst kétkoronást, 1915-16-ban pedig megszűnt az arany 10 és 20 koronás érmék kibocsátása (Schön 1985). Megjelent az elérhetetlen gyarmatárak helyettesítése (pl. pótkávé, műkaucsuk). A Német Császárságban, Törökországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában 1916-1917 körül pedig egyszerre jelentek meg olyan próbálkozások, hogy a drága, nagy megmunkálást igénylő fanyelű, kiváló acélból készült bajonettek helyett nyél nélküli, gyakorlatilag egyszerűen kiélezett vaslemezeket használtak. Ezek az ún. szükségbajonettek, melyekből csak Németországban több, mint 20 féle olcsó alaptípust készítettek (Zsuk 1993, Usztinov-Portnov-Nacvaladze 1994, Królikiewicz 2002, Prószyński 2002).

A második világháborúban sem volt ez másként és sorra jelentek meg a későbbi fejlődési pályák előfutárai. Ne feledjük, több országban serényen szorgoskodtak az atombomba előállításán, a németek ideggázokkal, mind korszerűbb dízel meghajtású tengeralattjárókkal, nagy hatótávolságú V1 és V2 szárnyas rakétákkal és sugárhajtású Messerschmitt repülőekkel próbálkoztak. A szovjetek megalkotják a "katyusa" rakétavetőt, a minden körülmények között biztonságosan működő PPS géppisztolyt, és a TT pisztolyt, a szétverhetetlen, egy darabból öntött lövegtoronyú T-34 harckocsit és 1941 végétől pedig egy Mihail

Tyimofejevics Kalasnyikov nevű légnyomás miatt betegszabadságon lévő almatái vasutas egy vasúti javítóműhelyben már javában saját tervezésű géppisztolyokat barkácsol, mielőtt felfigyel rá egy kazah párttitkár, aki tüzérakadémiára és ballisztikai intézetbe küldi tanulni a csodabogarat (Nacvaladze-Paranyin 1999 valamint Degtyarev-Krylov-Kulinskiy é.n).

Mindezen szinte valamennyi háborúba bekapcsolódott országban végbement változások azonban a fejlődés, a fegyverzet és gyártási technológiák, anyagok modernizálódásához kapcsolódó, funkcionális előnyöket biztosító újítások voltak, melyek konkrétan, direkt módon segítették a harcolókat. De arra sem volt példa csak a Szovjetunióban, hogy a fél évszázaddal, vagy még korábban a cári időkben használt, majd 1917 után megszűnt, negatív jelentéstartalommal felruházott, osztálykülönbségeket, elnyomást stb. szimbolizáló "fegyvereket" újra bevezessenek, kifejezetten közvetlen harcérték nélküli, szimbolikus célra. A korábban (1917-ben) megszűnt, a második világháború közepéig nem használt, historizáló szovjet fegyverek (tulajdonképpen a korábbi militarista, elnyomó, rothadó államot szimbolizáló fegyverek tökéletes másai): díszszablya, dísztőr, melyeket az 1943-45 között bevezetett szintén jóval az 1917 előtti időket visszaidéző archaizáló díszruhákkal viseltek.

II. 2

EGY SZERVEZETSZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

A harc sikerességének záloga minden modern háborúban a lakosság, a hátszág és a fronton harcolók meggyőzése, áldozatvállalásának fenntartása, vagy fokozása, elkötelezettségének biztosítása esetleg hosszabb időn keresztül. A lakosságot és az egész társadalmat különböző módokon lehetett bevonni: önkéntes felajánlásokra, többletmunkára, kölcsönök nyújtására, a nemesfémek és megannyi hasznos alapanyag, élelmiszer, termények, átlatok "beszolgáltatására" lehetett ösztönözni, lelkes honleányok zoknikat, érmelegítőket kötögettek, később a férfiak munkáit vállalták át esetleg egyéb munkaszervezési megoldásokkal lehetett a termelést hatékonyabbá tenni. Ez a folyamat a második világháborúban, mint totális háborúban minden korábnál fokozottabb módon jelentkezett minden harcoló nemzetnél. Jellegzetes szovjet lépései a nők fokozatos munkába és harcba állítása minden téren (az egész társadalom folyamatos mobilizálásáról, kondícióban tartásáról a nálunk az ötvenes években Munkára, Harcra Kész - MHK- mozgalomként megismert szervezet szovjetunióbeli, jóval a háború előtt megalakult hasonló nevet viselő elődszervezete, valamint a széles körben elterjesztett tömegsport gondoskodott). A nehézipartól kezdve a hadseregig álltak szolgálatba a nők. Egyetlen más hadviselő fél sem mobilizálta a nőket tömeges méretekben. Henry Sakaida (2003) megemlíti, hogy nyolcszáz-ezer nő harcolt a Vöröshadseregben a háború alatt. És nem csupán a szokványos ápolónő, rádiós stb. feladatok ellátására alkalmazták őket, de sokan voltak közülük harcoló alakulatoknál, kimondottan férfias feladatok ellátására: mesterlövészek, tankvezetők, pilóták, felderítők, géppuskások (Békési 2000). A férfias helytállást igazolja, hogy összesen 93 nő kapta meg a Szovjetunió Hőse címet a második világháború alatt és nem sokan éltek túl a közülük a háborút (Sakaida 2003). Az emberi erőforrások ilyen szintű kihasználása, vagy mondhatjuk kizsákmányolása is a technológia nagyfokú hiányát mutatja. A Herbert Spencer által jellemzett militáns társadalmakra különösen jellemző a nők ilyen szerepe és kihasználása. De ő még csak a nők hátszágbeli szerepéről ír: "Ismert tény az, hogy nemritkán a

nők végzik -minthogy szolgáskorban vannak- valamennyi szakképzettséget nem igénylő munkát, és ők viselik a terhet, mindezzel össze lehet kapcsolni azt a tényt, hogy háború idején ők szállítják az utánpótlást, mint Ázsiában a bhilek és a khondok között, mint Polinéziában az új-kaledóniaiak és a sandwich-szigetek lakói között, mint Amerikában a komancsok, mundurukuk és a patagónok között: hivataluk tehát, hogy állandó ellátó osztagot alkossanak, világosan megmutatkozik" (Spencer 1993, 78. o.).

A másik jellemző szovjet mozgósításnak azt tekintjük, hogy személyek, közösségek (színészek, kolhozok, pártszervezetek, üzemi kollektívák) gyűjtötték össze adott fegyverek, legjellemzőbben tankok és vadászgépek előállításának költségeit, vagy magát az alapanyagot. Ezt feliratok jelezték az eszközökön.

A vizsgált példában a Szovjet fegyveres erőket felfoghatjuk egyfajta célorientáltan működő, tagjaitól nagyfokú elhivatottságot és áldozatvállalást elváró vállalatként, szervezetként is. Ez szintén a további kutatás egyik kiindulópontja lehet, hiszen szokásos modernizációk (lásd a bevezetésben) mellett magát a szervezetet, annak ideológiai támogatását is megváltoztatták. Itt most csak arra az igen jellemző besorolásra utalunk, ami szerint Spencer leírja és megkülönbözteti a militáns társadalmakat és az ipari társadalmakat (Spencer 1993). Az orosz társadalom a háború elejére már ipari társadalomként élt a vezetők elképzeléseiben, mégis (egyes ipari- és bányászterületektől eltekintve) sokkal közelebb állt a régebbi, militáns társadalmak jellemzőihez. A militáns társadalmakra jellemző testületi (ezúttal katonai testületi) keretek közé szorított cselekvések dominanciája, a társadalmi hagyományok és struktúra megismerése, a közösség szerepének sajátos helyzete magyarázza, miért vonhatunk le alapvető következtetéseket a hadi szervezeteket érintő változások bemutatásával, ugyanakkor mutatja a hadrafoghatókból álló szervezetek központi szerepét, jelenlétét az egész társadalomban és a magas fokú sztandardizációt a szervezeten belül (ruházat, struktúra, büntetések, jutalmazás, kötelességek teljesítésének, szabályzatoknak tulajdonított fokozott szerep). Ne feledjük, hogy a hadi szervezetek vizsgálata azért is utalhat -tágabban- a militáns társadalom jellemzőire, azért terjeszthetjük ki az eredményeket az egész társadalomra, mert a fegyveres testületekhez hasonlóan az egész társadalmat, irányítását és a

társadalmi-, illetve tömegkommunikációt mindvégig a férfi központúság jellemezte.

A szovjet társadalom militáns jellemzői Spencer militáns társadalmi jellemzésének kategóriái alapján (Spencer 1993):

- A közös célnak alárendelt cselekvések és intézmények.
- A totális mozgósítás, mely kiterjed a nőkre is, ugyanakkor a nem fegyverforgatókat (munkások, parasztok stb.) is a cél szolgálatába állítják, mert ha az alárendelt dolgozók is teljesen katonai célra termelnek felülkerekedhetnek a kevésbé mobilizált hátszaggal harcoló állam felett s "a társadalmak között a létért folytatott harcban rendszerint az következik be, hogy az első legyőzi a másodikat" (Spencer 1993 72. o.).
- A militáns társadalom tagjának élete és tulajdona nem sajátja, hanem a társadalom rendelkezésére áll.
- Az emberek együttműködésre kényszerülnek.
- Az emberi cselekvések harcoló és ellátó testületekben folynak.
- A politikai rendszer központosított.
- A katonai szervezetek mintájára és fegyelmével szerveződik az állam, a törvénykezés, kulturális élet, illetve az egész közösség, és a hadvezér-politikai vezető gyakran egybemosódik, az állami vezető egyben hadvezér, s gyakran zsarnok aki (szervezetei révén) mindent ellenőriz és irányít (lásd Sztálin generalisszimusi szerepét). Ez a folyamat már a Római Birodalomban is megfigyelhető.
- Pozitív és negatív szabályozás, korlátozás, kikényszerített cselekvések, tiltások és utasítások jelentősége igen nagy az egész társadalomban. Spencer a példák közt említi a költözködés jogának korlátozását, ami a Szovjetunióban sok dimenzióban megvalósult (kijelölt lakhely, és munkahely, katonai és ipari igények szerint mozgósított, költöztetett tömegek, nemzetiségek teljes átköltöztetése, mit a tatárok, volgai németek, kényszerszolgákra hurcolt, kitelepített tömegek jelentős aránya a társadalomban, utazás, akár belföldi is bürokratikus, katonai-adminisztratív korlátozása, a számos katonai, kísérleti és egyéb körzet lezártságára stb.). A pozitív motiválás, jutalmazás szerepe a kitüntetések és rangok bonyolult, kifinomult rendszerének későbbi ismertetése során válik világossá, bár köztudott jelenségekre már most is utalhatunk: Oroszországban és a Szovjetunióban a

jelvények, kitüntetések viselése talán sehol nem tapasztalható méreteket öltött és nem csak (katonai) személyek, hanem civilek és elismerésben részesített újságok (gondoljunk csak a Pravda címlapjára), vállalatok, csoportok körében is.

- Önfenntartó szervezetek kialakításának igénye. Önellátó, minden szükségletet saját forrásból kielégíteni, megoldani kívánó gazdaság kiépítésének kísérlete, melyet főleg az ellenséges idegen függéstől való félelem motivált. A Szovjetunióban a gazdaság, hadiipar, nehézipar erőltetett fejlesztése, a mezőgazdaság új területeken, új fajtákkal (Micsurin) való kísérletei mögött végig a lehető legnagyobb fokú önellátás célja állt. Az iparvidékek, bányavidékek kimagasló teljesítményt nyújtó dolgozói, a sztahanovisták, a szűzföldek hős feltörői magas kitüntetésekre számíthattak (Békési 2000). Ugyanakkor az új szocialista országok is követték a példát: nehézipar, más éghajlati körülmények közt termő növények meghonosítási kísérletei (narancs, gyapot).
- Nők munkára fogása.
- Engedelmesség, hűség.
- Kultúrharc, az egyház és a sajtó totális alárendelése a politikának, ellenállók likvidálása, egyház (a vallás, vagy természeti népeknél a hiedelemvilág) felhasználása, s a sajtó totális kontrollja. A sajtó mindig a harccal foglalkozik és a hadsereget élteti (Itt Bismarck Németországát emeli ki Spencer, de ugyanez a Szovjetunióra is fennáll).
- Gazdaság központosítása, állami ellenőrzése.
- Központi adminisztráció és bürokrácia.

Spencer a cári Oroszországot maga is a militáns társadalmak mai (1902-ben íródott elemzése) megnyilvánulásának tekinti, ahol az előbbiek már korán megjelentek (uralkodó, mint hadvezér, a vezetők, nemesek halálukig szolgálnak, mindenkit mozgatni, költöztetni lehet, birtok és tulajdon osztogatása és elvétele hétköznapi dolog, stb. Illetve a Nagy Pétertől kezdődő folyamat (nemeseket más lakhelyre rendeli, minden katonai és hivatali tisztséget tizennégy kategória valamelyikébe sorol, ami a katonai hierarchia alapja napjainkig, kijelöli az otthoni viselkedés szabályait is, a ruházatot, szakáll- és hajviseletet, házi összejövetelek rendjét, a bojárok foglalkozásait, még a lószerszámokat is egységesíti). Spencer szerint mindez a későbbi cárok alatt érte el tetőfokát, ahol megvalósult "a haddá szerveződő nemzet, olyan katonai szervezet, amelyik a társadalom valamennyi

osztályára vonatkozik, még azokra is, akik sosem vonulnak hadba" (Spencer 1993, 82. o.).

Ugyanakkor Barnard a hadseregekkel kapcsolatban leírja, hogy "a hadseregben az egyéni utasításokat oly mértékben áthatja a szervezeti szellem, hogy azok akár gyökeres ellentétei is lehetnek az egyén személyes elképzeléseinek" (idézi Perrow 1994, 79. o.). Ezt az ellentmondást is sikerült feloldani a szovjet vezetésnek. A német invázió katasztrófája egyesítette a társadalmat, de már nem a klasszikus kommunista értékek mentén. A társadalom nem észlelte megfelelően a vezetés kommunista politikai jellegű üzeneteit, ezért váltottak olyan motiválásra, mely az ingerküszöböt elérve érezhetővé, érthetővé vált mindenki számára. A fásultság, frusztráltság, depresszió általános érzésének egyfajta ideális állapot felé mozdulását jelentette a kommunikációváltás, mely megfelelt mind a külső követelményeknek (a szövetségesek támogatásának biztosítása és hatékonyabb harc a megszállók ellen), mind a társadalmi elvárásoknak (Atkinson et al. 1997).

Egy másik szervezetszociológiai megközelítésben Charles Perrow szerint "a túlélés, vagy növekedés érdekében a szervezetek gyakran elárulják céljaikat. Az értékek, amelyeket intézményesíteni kellett volna, a szervezeti folyamatok aláaknázzák" (Perrow 1994. 178. o.). A szervezetek tehát változtatnak céljaikon, ideológiai alapjaikon olyan kritikus helyzetekben, amikor a szervezetet negatív, létét fenyegető hatások érik, vagy túl kíván lépni a korábbi kereteken.

A szervezetszociológia gondolatánál maradva a geopolitikai részben kifejtett szociáldarwinizmus, mint a szervezetek alkalmazkodása, térbeli versenye, szelekció, harc az erőforrásokért és a szervezet tagjainak meggyőzéséért, áldozatvállalási kedvének fenntartásáért, a tagok és a csoport ösztönzéséért is megfigyelhető, leírható. Lásd erről bővebben a szociáldarwinizmus továbbgondolásán alapuló geopolitikáról szóló részt.

De a propaganda, a lelkesítés, a motiválás, a társadalmi méretű, vagy katonai intézményeket érintő kommunikációs stratégiájának (üzenetének) és a harc céljainak (ideológiai) módosítására nem került sor sehol a két világháború alatt, csak a Szovjetunióban. Erről érdemes Rosignoli *Army Badges and Insignia of World War 2* munkáját tanulmányozni, ahol párhuzamosan vizsgálja a nagyobb második világháborús résztvevő államok katonai jelképeit (Rosignoli 1972). A

minden részletre kiterjedő listákat összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a vizsgált államok (Anglia, Belgium, Lengyelország (1939-ig), Olaszország (mint a németek szövetsége a kiugrás előtt), Szovjetunió, USA, Németország) közt csak a Szovjetunióban volt ilyen jelentős váltás, ahol megváltoztatták a rangjelzéseket (a gallér hajtókájáról az újra alkalmazott, cári mintát követő válllapra tértek át, az alkaron hordott rangjelzések pedig megszűntek), a gallérjelzéseket, a ruhák szabását, a nagykabát hajtókáját, a gombok elhelyezkedését, egyszóval mindent, és mindent úgy, hogy a cári viseletet idézze, állítsa vissza. Megjegyzés: Magyarországon, Bulgáriában, Romániában, Finnországban sem volt váltás, sőt sok államban az első világháborús hagyományok, fegyverzet, ruházat (jellegében, vagy ténylegesen) tűnt fel a hadviselőknél (pl. az angolok gyarmati hadait első világháborús megmaradt felszereléssel látták el, több állam első világháborús fegyvereket használt) (Mollo 1981). Lásd bővebben a Propaganda fejezetet.

A szovjet ideológiai, kommunikációs váltásnak, ahogy a fentiek is bizonyítják "haditechnikai" magyarázatai is vannak. A hatékonyság növelése, mint láttuk elsősorban a termelési, technikai oldal teljesítményének fokozását jelentette a hadviselő államokban. A Szovjetunióban viszont a hadigazdaság sosem érte el a kívánt teljesítményt. A kommunista központosított tervgazdaságnak kezdetektől alapfogalmává vált a hiány. Bár a háború alatt Voznyeszenszkij, a világhírű közgazdász-akadémikus irányította a tervezést és a termelést (Békési 2002a), illetve a leningrádi blokád alatt az ellátást és a gazdaság működését és a tulai központi hadiüzem fegyvergyártása, a teljes vasúti teherszállítás, a harkovi traktorgyár traktor- (és tankgyártása), a Pénzügyi Népbiztosság és a Külkereskedelmi Népbiztosság teljes apparátusa már a háború előestéjétől, 1938-tól L. V. Kantorovics matematikus forradalmi szervezési-tervezési eljárása, a lineáris programozási modellje szerint optimalizálva működött (Rappaport 1971) ez mégsem volt elegendő. Köztudott, hogy a Szovjetunióban a technika hiányát mind a termelésben (pl. az NKVD által irányított hatalmas csatornaépítési-, egyéb közmunkaigényes és kényszermunkatábor- "beruházások"), mind a háború alatt a harcmezőkön hatalmas központilag irányított embertömegekkel, férfiakkal (és sehol nem tapasztalható arányban) nőkkel pótolták. Nem volt elegendő tank, szállítójármű, sem hírközlési, sem egészségügyi felszerelés. Mindez meglátszik a

más országokban hihetetlennek tűnő emberveszteségi adatokban és a hadifogságba esett milliók létszámán. A legalapvetőbb, gépeket, technikát pótló erőforrás a világháború alatt mindvégig az emberek, maga a társadalom volt a Szovjetunióban. Ezt az erőforrást kellett tehát hosszú távon, maximálisan kihasználni, lelkesíteni, elkötelezni.

A háború alatti mozgósítás, lelkesítés és annak hatékonyságának szociológiai szempontú vizsgálatai egyidősek magával a világháborúval. Robert Merton 1946-ban jelentetett meg egy tanulmányt a tömegek meggyőzési technikáiról, a szociálpszichológia szerepéről (Merton 1946). A meggyőzés egyik legtipikusabb személyiségét, Hitlert is vizsgálja. A Mein Kampf egyik gondolatára utal, mely szerint bármilyen mozgalom ereje, sikeressége a "tagok" áldozatvállalási hajlandóságával mérhető, jellemezhető leginkább. Vizsgálata egy tipikus amerikai állapotokra jellemző példát is végigkövet, amin keresztül a tömegek meggyőzésének sikerességét lehetett mérni. Egy hadiköltvény jegyzésére felhívó rádiós reklámkampányt elemez, mint egyfajta áldozatvállalást és meggyőzési feladatot. A kampányban a "nyugati" stílushoz kapcsolódva kiemeli a reklám, a jazz, egy ismert énekesnő közreműködésének szerepét amellet, hogy a konkrét érvelésen alapuló érdemi kommunikáció szerepe minimálissá zsugorodik. A tanulmány kiemeli, hogy magánérdekek is meglovagolták az USA-ban a háború tényét. A kampány részeként fogászati, jégkrém, szappan és ruha reklámok is elhangzottak, mind-mind háborús mottókkal: a hadseregben jól tartják a katonákat, vásárolj te is jégkrémet, legyen szép a mosolyod és a bőröd, ha katonáink hazajönnek, X cég egyenruhái és munkaruhái önbizalmat és kitartást adnak stb.

Merton a befolyásolás, meggyőzés technikáit az adott helyzetet körülvevő társadalmi élet produktumainak tartja a Patterns of Influence c. cikkében (Merton 1949). Ameddig tehát az amerikai gazdasági, társadalmi életre a reklám igen jellemző, addig a kommunista, vagy militáns társadalmakra a sokkal direkter politikai értékekkel jobban átszótt propaganda a jellemzőbb.

II.3.

A KOMMUNIKÁCIÓ ÉS SZEMIOTIKA (VÁLTOZÓ) SZEREPÉNEK ELMÉLETEI

II. 3.1. A szervezeti és tömegkommunikáció releváns elméletei

A vizsgált "rendszerátalakítás" tulajdonképpen felfogható és megfogható a kommunikációs technika megváltoztatásaként, a korábban évszázados társadalmi tapasztalatokra, hagyományokra és értékrendre építő, zökkenőmentesen működő kommunikációs rendszer visszaállításaként is.

A vezetés és a tömegek között egy negyedszázad alatt kiépített kommunikációs metódus még nem érett be, bár a felszínen kiválóan működött, egy nagy megpróbáltatás, az idegen invázió idején azonban egyszerűen összeomlott, nem töltötte be többé összefogó, egyesítő, lelkesítő szerepét. A kommunizmus nem "karcolta meg" igazán mélyen a tömegeket, ezért az erre építő kommunikáció nem töltötte be a kívánt mozgósító, lelkesítő szerepet. "Kaparj meg egy orosz és előjön belőle egy tatár" mondta Nagy Péter egyik kortársa (idézi Huntington 1998, 226. o.) arra utalva, hogy a modernizációs kísérlet ellenére az elit körén kívül eső egyszerű embereket, alattvalókat még mindig a hagyományos értékek, társadalmi normák, szokások irányították, programozták Nagy Péter nyugati mintát meghonosítani próbáló reformjai idején. Mindinkább igaz volt ez a birodalmi elittől rangban és a centralizált állam központjától, a felvilágosult udvartól földrajzilag távolabb élő társadalmi csoportokra. A fenti idézett mondatot kissé átalakítva és a Szovjetunióban az 1917 utáni helyzetre átformálva, adoptálva a következőket állíthatjuk, mondhatjuk még a negyvenes évek kezdetének orosz viszonyaira is: kaparj meg egy "átlagos" kommunistát, kaparj meg egy gyári munkást, kaparj meg egy kolhozparasztot, kaparj meg egy középszintű pártfunkcionáriust, kaparj meg egy szovjet állampolgárt és előjön belőlük egy-egy ortodox-bizánci normákat, értékeket követő nacionalista, jobb esetben pravoszláv hívő. Ugyanezt gondolhatta, tapasztalhatta meg egyszerre a világháború első felében a Sztálini politikai vezetés, a propagandisták és leginkább hadvezetés. Ugyanakkor a szovjetnél sokkal fiatalabb, harmincas évek közepétől induló hasonló szintű társadalomátalakító, modernizáló náci kommunikációs rendszer

már beérett és a német tömegek elfogadták az új kommunikációs technikákat, sőt lelkesedtek is értük.

Tekintsük át a kommunikáció alapvető lehetőségeit, részeit és keressük annak a garanciáit, hogy egy kommunikáció sikeres legyen, elérje a kívánt célokat, illetve definiáljuk a dolgozatban vizsgált kommunikációt.

A vizsgált kommunikáció szintjei: társadalmi, azaz az egész országra (illetve annak szovjet ellenőrzés alatt maradt területeire, valamint az ellenség által megszállt területek lakossága és a partizánok felé), valamint kisebb részben a külvilág (elsősorban az angolszász szövetségesek, még kisebb részben a német megszállók) felé irányult⁹. McQuail a korai tömegkommunikáció egyik feltételének tartja a földrajzi közelséget, hiszen a földrajzi közelség a befogadást több oldalról segíti. A földrajzi közelség ugyanis -homogén területeken- a csoport mind több jellemzőjének egyezését is biztosítja (McQuail 1997a). Ugyanakkor az identitás és összetartozás egyik legmeghatározóbb dimenziója a tér, a származás, a rokoni kapcsolatok stb. helye.¹⁰

Gerbner a tömegkommunikáció fogalmának tisztázásánál azt tartja legfontosabbnak, hogy a társadalmi integrációra törekszik (míg mások a tömegkommunikáció későbbi szakaszaiban a szétszakító erőt is kimutatják) az üzenet által, s jellemzője a nagy méret, példányszám, kiterjedés (Gerbner 1967). Ugyanakkor Gerbner kommunikációelméletében a kommunikációt szimbolikus interakciónak tartja (Balogh 1979).

Janovitz az intézmények és technikák összességét nevezi tömegkommunikációnak, melyek specializált csoportokból állnak, elkülöníthetők a technikák szerint (újság, rádió, stb.), s gyakran szimbolikus tartalmú üzeneteket jutatnak el széles spektrumot felölelő csoportoknak (Janowitz 1968).

A társadalmi szintű kommunikációhoz szorosan kapcsolódva ugyanakkor egy igen erős intézményi, institucionalista kommunikációt is tapasztalhatunk. Ennek fő küldő szervezetei a kommunista párt és a különböző fegyveres erők

⁹ A fogságba esett németeket pl. azonnal ellátták Sztálin válogatott beszédeinek német fordítását tartalmazó és egyéb hasonló brosrakkal.

¹⁰ Ugyanakkor egyes társadalom-politikai földrajzi területeken, az úgynevezett földrengési zónákban, mint Izrael-Palesztína, India-Pakisztán határvidéke, ahol vallási, nyelvi, kulturális, nemzeti identitások keverednek a földrajzi közelség nem segít, hanem éppen a konfliktus előidézője.

legmagasabb szintű vezetése, befogadója pedig a szovjet lakosság, illetve a harcolók, a fegyverforgatók, illetve kisebb részben az ellenség. A tömegkommunikáció és az intézményi kommunikáció ugyanakkor egyirányú, a befogadó és a küldő szerepe nem cserélődik fel váltakozva, mint kisebb csoportok esetében, nincs párbeszéd, s a két fél nem egyenrangú, elkülönül a kommunikáció során, s végig a küldő (elit kisebbség, az erő, a politikai vezetés és a kommunikációs technika birtokosai) szempontjai érvényesülnek, s magát a technikai feltételeket is ők uralják, ellenőrzik. Vizsgálható a kommunikáció struktúrája, tartalma, a küldés módja, csatornái, okai, gyakorisága, a résztvevők kapcsolata, viszonya, motivációja, (igazság)tartalma, manipulációs lehetőségei, a kiváltott hatás, a reakciók, a konfliktusok szerepe és számos más jellemzője. Ezek mind a társadalmi állapotok, gazdaság, kultúra, történelmi fejlődés, viselkedéskultúra által determinált jellemzők.

A tömegkommunikáció célja lehet egyéni, szervezeti, üzleti, ideológiai, jótékonyági, társadalmi, stb.

A kommunikáció (kisebb csoportok, közösségek között, illetve személyek közötti interperszonális, sőt még az intraperszonális kommunikáció is) a Szovjetunióban szinte teljesen a társadalmi és az intézményi kommunikáció folyamánya, alárendelt következménye, alrendszere volt. A "trendektől" nem lehetett eltérni, pontosan a szovjet társadalmi kommunikációs viszonyokra jellemzők miatt. "Ne fecsegy" hirdette egy világháborús 1941-es szovjet plakát (Gyemoszfenova 1985, Voronkova 1998). A túl sok kommunikáció, a hivatalos álláspontokkal, véleményekkel szembehelyezkedő kommunikáció negatív következményeket, büntetést, hadbírásgot vont maga után.

A szovjet tömeg- és intézményi kommunikációs helyzetre jellemző, hogy teljes az állami, intézményi, politikai ellenőrzés, kontroll, az ideológiai hegemonia (pl. Gramsci 1971), a rendszer zárt, a kívülről érkező információ (objektív tényyszerű adatok, vagy ellenpropaganda) korlátozott, tiltott, tabu, amit büntetnek, vagy egyszerűen nem hozzáférhető a tömegek számára. Mind a hazai helyzetről, mind a nemzetközi viszonyokról csak egy speciális politikai érdekek által vezérelt szűrőn keresztül, cenzúrázva értesülnek a lakosság. Belső, kommunikálni, tömegeket megszólítani is képes ellenzékéről, másként gondolkodókról pedig egyáltalán nem beszélhetünk. Nincs tehát versenyhelyzet, nincsenek alternatív,

versengő szervezetek, vagy piaci verseny. Az információk forrása tehát kontroll alatti, korlátozott, egyeduralkodó, monopolizált. A teljes függésben tartott kommunikáló szervezetek központosítottak, s maguk a csatornák is egyeduralkodók (egy központi napilap, egy központi rádióadás stb.). A több értelemben is uniformizált kommunikációs csatornák (írott sajtó, plakát, könyvek, rádió, film, szobrászat, festészet, éremművészet, divat, zene, dal stb.) egymást erősítik, közel azonos hangot ütnek meg, ugyanarról számolnak be, ugyanarról hallgatnak, s a politikai potenciál növelése a fő cél. A rendszer stabil, kiszámítható, tervezett, mechanikus, gépies, sematikus, mozgósító(nak hitt) és rendkívül erőszakos. Jellemző a rendszeresen megjelenő kampány, ami egy adott viselkedési normát kommunikál több csatornán valamilyen reakció, élénkítési, motiválási céllal. Nincsenek szenzációk, nincs reklám. Nincsenek alternatívák. A szovjet kommunikáció egyértelműen értékkel is. Két markáns kategória van, minden más közbülső árnyalat nélkül: a jó, a kívánatos és a rossz, a kerülendő, vagy elpusztítandó, a siker és a félelem, a rajongás és a gyűlölet ellentétpárjaira épít, büntetés és jutalmazás.¹¹ A kommunikáció összeköt, csoporthoz tartozást bizonyít, egyutasságot követel, **uniformizál** (lásd a Frankfurter Iskola képviselőit, pl. Adorno és Horkheimer 1972, Habermas 1993, vagy a Habermast feldolgozó Felkai 1993), ugyanakkor megkülönböztet más, nem szovjet társadalmaktól. Az egyet nem értés, a "másként gondolkodás" és másként kommunikálás bűn, vagy olyan deviáns viselkedés, beteges elhajlás. Ugyanígy látja a szovjet kommunikációt Denis McQuail Mass Communication Theory c. könyvében McQuail (1997b) és Harold A. Innis Empire and Communications című könyvében (1986).¹² Innis a sajátosan alakuló szovjet kommunikáció okát a történelmi sajátosságokban látja: Oroszországban folyamatos volt a harc a mohamedánok és a nomádok ellen, valahogy kimaradt a reneszánsz, a XIX. század is felemásra sikeredett, a nyelv és írásmód különbözősége a latin ABC-től és Európa más "uralkodó" nyelveitől csak fokozták az elszigeteltséget és a görög-bizánci ortodox tradíciók továbbélését. Mindezek a szovjet rendszer indítását, indulását, hangnemét és kommunikációját is nagyban meghatározták. McQuail a

¹¹ Ezért is különösen meglepő, hogy egy megtagadott, ellenséges kultúrkör és megtagadott tradíciók irányába, a megtagadott freudi apa visszahívására építő 1943 utáni kommunikáció.

¹² Ugyanakkor elkerülhetetlen a szovjet és a német kommunikáció közötti hasonlatosság észrevétele, felismerése.

szovjet kommunikáció jellemzésénél a társadalmi változások, a kollektív tudat (lásd Tönnies, Spencer, Weber, Durkheim gondolatait, pl. Spencer 1993, Weber 1992) változása során egyfajta úrbetöltő szerepet figyel meg: a kis falusi tradicionális társadalom közösségeinek felbomlása és a nagyvárosok gyökértelen (munkás)tömegeinek megjelenése új integrációs formákat hívnak életre. Az ipari, urbanizálódó társadalom új problémákat, bizonytalanságot, bűnözést, morális gondokat, izolációt hozott. A huszas évektől a szovjet média legfőbb szerepe ezért az egység megteremtése, a kulturális igazodási rendszer kijelölése, az informálás volt (McQuail 1997b). Ez a modernizációhoz kapcsolódó kommunikáció bukott meg és maradt alul a társadalom oldaláról még mindig igényelt hagyományos, rituális kommunikációval szemben. A sivár egyhangú "népszerű", populáris tömegkommunikáció a társadalom új szereplőjének az elitmentes, homogén, "ipari méretű" tömegnek szólt. De az emberek inkább szerettek volna még kis, hagyományos csoportokhoz tartozni, ami a népi kultúrán alapul (Blumer 1939). A népi kultúra jellemzői, a tradicionális anyagok, formák, témák használata, a hétköznapi élet elemei, a vallás, a XIX. századra jellemző romantika, a szokások, a dalok, a ruha, helyesebben talán a viselet, a néptánc, a népművészet, közösségi ünnepek, szertartások stb. a szovjet vezetésnek főleg, értéktelen, letűnt, ódivatú hagyományoknak látszottak a második világháborúig. Az emberek azonban lelkesedtek értük, tisztelték a tradíciókat és hajlandóbbnak mutatkoztak áldozatot hozni az újra elővett, tömegkultúrába. A háború kezdetétől nyomokban fel-fel bukkanó, de 1943-tól szervesen, széleskörűen, szinte minden kommunikációs csatornába és üzenetbe beépített hagyományos életmód szimbólumaiért. Ezért kerülhettek vissza a kommunikáció elemei közé, de nem önmagukért, hanem mézesmadzagként a párt és a rendszer támogatásának növelésére.

Az üzenet maga lehet igen sokféle: tudatos és tudattalan, szándékos és nem szándékos. Ezek egymást befolyásolhatják, az elérni kívánt hatást erősíthetik, vagy leronthatják, gyengíthetik. Egy verbális megnyilvánulás hatását befolyásolhatja pl. hogy a beszélő milyen hangnemi hangszínnel szól, milyen ruhát visel, mennyire tud a hallgatókkal azonosulni, mennyi a közös és az idegen elem a kommunikációban.

A hatás, a kommunikáció következményeinek, eredményességének (sikerességének) vizsgálata, értékelése mind a kommunikációelméleti, mind egyéb elméleti és alkalmazott kutatások egyik legfontosabb kérdése (pl. politológia, szociológia, nyelvészet, marketing, oktatásszociológia stb.). További kommunikációhoz kapcsolódó főbb kérdések (McQuail 1997b): a csatorna, a kommunikáció célja, a küldő és befogadó, a téma, a kódolás és dekódolás.

Gamble szerint (1993) a (tömeg) kommunikáció és a kommunikációs folyamat részei:

a, Az **emberek**, mint az **üzenet küldői és befogadói**, információforrás és rendeltetési hely, akiket számos közös jellemző (közös helyzet, múlt eseményei, a jelen történései, a földrajzi közelség) köt egybe, mely segít az értelmezésben, az üzenet megfogalmazásában és dekódolásában, vagy teszi éppen lehetetlenné a befogadást, ha hiányzik a közös valósághoz tartozás.

b, A véletlen, vagy tudatos, céltudatos **üzenet**.

c, A **csatornák**, mint a hang, kép, mozgó kép, látvány, írott, nyomtatott szöveg, íz, szag, tapintás, illetve ezek kombinációja, többcsatornás, vagy váltakozó intenzitással és csatornákon keresztül ismételt, továbbított (pl. egy zászlóra felesketés, a zászló megcsókolása a szovjet fegyveres erőknél egyszerre több érzékszervre hat), már-már bensőséges, privát viszonyt sugall egy hivatalos szertartás részeként¹³.

d, A **zavar**, zavarás, vagy **zaj**, mely a kommunikáció során a küldő szándékaival ellentétesen, vagy véletlenszerűen jelentkezve csökkenti az üzenet hatékonyságát, befogadhatóságát. A zavar gyakran a kódolás, illetve a folyamat végén a megértést biztosító dekódolás során jelentkezik (Shannon és Weaver 1949). A befogadónak képesnek kell lennie a zaj és a tényleges jel elkülönítésére, megkülönböztetésére. Minél nagyobb a zaj, illetve értelmezhetetlen, végső soron zajként értelmezett új elem aránya, ez annál nehezebb (pl. egy hangplemez, rádióadó, megsérült, hiányos írott szöveg).

e, A **kontextus**, a **helyzet**, mely nagyban befolyásolja az üzenet eredményességét, érthetőségét. Ugyanazt a helyzetet máshogy láthatják a küldők és a befogadók, mást tarthatnak fontosnak, mást érzékelhetnek ugyanabból a valóságból. Sajátos része a helyzet jellemzőinek az időpont is. Diktatúrákban a kommunikáció szinte minden napszakban, kéretlenül is jelentkezik. Kijevi lakótelepeken a konyhákban ma is "sugároz" egy lakásokba beépített hangszórókon keresztül üzenő, kikapcsolhatatlan közösségi rádióadás, ami igen közel áll az orwelli diktatúrák állandó kommunikációjához, Leningrádban a blokád idején a helyi rádióból adás híján szünetekben és éjjel egy metronóm kattogott, hogy jelezze, a város él, van adás (Karpov 1987).

f, A **viSSZacsatolás**, **viSSZajelzés**, ami alapján a küldő következtethet a sikerességre, értékelhet, vagy módosíthatja az üzenet tartalmi, formai jegyeit.

A kommunikáció és a dolgozat egyik fontos kategóriája a hallgatóság. Denis McQuail Audience Analysis c. könyvében a hallgatóság fogalmát kiterjeszti minden befogadóra, mely

¹³ . A csók a cári hadseregben is több ünnepélyes funkciót töltött be.

társadalmi csoport és a kommunikáció társadalmi kontextus produktuma (McQuail 1997a) és együtt fogadja be a verbális és nonverbális (szándékolt és nem szándékolt) üzeneteket. A frankfurti iskola képviselői szerint a nagyobb hallgatóság, a tömeg menthetetlenül manipuláció áldozatává válik és kontrollálják, befolyásolják. Ezt fejt ki pl. Herbert Marcuse Egydimenziós ember c. könyvében (1964). A hallgatóság jellemzői (szokásai, elvárásai, a befogadásra szánt ideje és időpontja, képzettsége, nyelvismerete, életkora, vallási, társadalmi összetétele, lakhelye, háttéré) befolyásolják az üzenet hatékonyságát és a kiváltott reakciókat.

Dallas Smythe (1977) a tömeg és az üzenetküldő és közvetítő (média) kapcsolatáról azt állítja, hogy a tömeg akaratlanul együttműködik a médiával, hiszen saját szabadidejét áldozza fel, adja oda pl. reklámok nézésére, hallgatására, olvasására, (bámulására). Ezt annyiban egészíthetnénk ki, hogy a diktatúrákban, militáns társadalmakban a szabadidő is aktív, átpolitizált programok (gyűlések, felvonulások, hírmagyarázó, értelmező "Szabad Nép félórak" áldozatává válhat, ahol a hallgató, befogadó szintén átadja a szabadidejét, figyelmét, de nem önkéntesen. A "privát, magán" negatív fogalommá válik, nem csak a gazdasági terminológiában, hanem az időmérlegekben is. Az emberek jól kezelhető, elérhető, együtt vezényelhető, ellenőrzött csoportokban "tömegközlekednek", szórakoznak, kirándulnak, "mozdulnak meg", "tömegsportolnak". Jhally és Livant szerint pedig a modern tömegkommunikációban nem is a tömegnek kell a média, hanem a média, a közvetítő igényli a tömeget (Jhally-Livant 1986), hiszen a média és az üzenők célja a mindenkori figyelem fenntartása.

Voigt Vilmos (1994) a felvonulásokat szintén a szigorú, katonaihoz hasonló hierarchián alapuló társadalmak "jeles" és jellemző, szimbolikus egyesítő megnyilvánulásának tartja (római parádék, pápák bevonulása, nürnbergi pártnapok, berlini olimpia felvonulása, francia forradalom nyilvános kivégzései népünnepellyel, vagy szertartások a mindenkori uralkodók kiszolgálóinak jutalmazásaival). Ugyanilyen szerepet tulajdoníthatunk a mindenkori fennálló rendet igazoló, szintén személyes, mély érzelmekre ható (újra)temetéseknek, halottak hazahozatalának stb. is (főleg a XIX század végétől napjainkig Magyarországi példákat gondolhatunk végig). A szovjet felvonulásokat a fáraónizálás fontos eseményeinek tartotta Voigt. Az ünnepek számos jellemző kellékkal zajlottak: Mauzóleum mumifikált Istennel (és köré temetett félistenekkel), tömeg fölé emelt érinthetetlen tribün letűnt kultúrák romjain (a

birodalom különböző távoli szegleteiről összehordott, építőkövekből, márványfajtákból felépítve) szigorú, ikonikus sorrendben álló vezetőkkel, mindig 13 tábornok és marsall, 13 vagy 14 civil (attól függően, hogy töltött-e be valaki több funkciót) és mindig 1-1 megerősítő, távolban járt, vagy távolból jövő special guest, mint Gagarin, Castro, Tyereskova, vagy éppen egy etióp forradalmár, évszázadok óta központinak tekintett téren, a korábbi hatalom fallal elválasztott erődjének és a város népének találkozópontján, szigorúan meghatározott koreográfiával, egyenruházatban, sportolókkal, masnis úttörőkkel, megtervezett vezetői portréhordozó rituálékkal, monoton, egységes jelmondatokkal, szigorú sorrendben, merev koreográfia szerint tervezetten, a lehető legnagyobb tömeggel, levezenyelve. 1945. május elseje előtt a körülzárt Berlinből küldöttség érkezett a szovjet vonalakhoz: a német városparancsnokság elképesztő ötlettel szeretett volna néhány napos fegyverszünetet kérni.. "Népeink nagy ünnepének, május elsejének" a megünneplését hozták fel érvként. A náci Németországban is megünnepték ugyanis a május elsejüket.

A Szófia felvonulások tribünje a moszkvai példát követve Dimitrov mauzóleuma volt, Pekingben a Mennyei Béke terén hasonló a helyzet: évszázados városközpont, a világ legtöbb embert befogadni és mozgósítani képes terén, hajdani császárok tiltott palotavárosának bejáratánál áll a "Maozoleum", azaz Mao bebalzsamozott testét rejtő emlékhely. Pekingnél maradva szintén egy további vizsgálódás témája lehetne, hogyan robbant be a kínaiak életébe a "kulturális forradalom" és hogyan puhult fel mára.

Williams a tömegnek azon a jellemzőit emeli ki, hogy személytelen, manipulálható, irracionális, atomizált, anonim és kulturálisan, morálisan alacsony szinten áll (Williams 1961). Mindezek miatt szerinte a tömeg problémája helyett a tömeg kezelésének problémája a fontosabb.

Fontos, hogy a tömeg- és a társadalmi kommunikáció során a küldő és befogadó (hallgató) szerepe állandó, nem cserélődik, azaz a befogadó nem reagálhat azonnal és egyenrangúan. Mind térben, mind időben távolság keletkezhet a két szereplő (csoport) között, a befogadó nem "beszélhet vissza". Herbert Blumer a chicagói szociológiai iskola képviselője kimutatta, hogy a hallgatóság egy olyan új típusú kollektíva, melyeket a modern társadalmi feltételek tettek lehetővé (Blumer 1939 és 1946). A társadalmi feltételek mellett a

fejlődő technikai feltételek és szervezeti-személyi feltételek is fontosak (írók, előadóművészek, szónokok, producerek, vállalkozók, vállalatok, nyilvános megnyilvánulások, nyomtatás, könyv, sajtó, rádió, film, fotó, multimédia, internet, reklámfogadó mobiltelefon stb.). Itt Karl Haushofert a náci geopolitika megteremtőjét említhetem, aki a több ezres Münchener Geopolitikai Intézet vezetése mellett saját népszerűsítő rádiósorozattal és a náci párt kiadójának vezetőjeként napi többmilliós összpéldányú megjelenés lehetőségével és a különböző náci tömegszervezetek gyűlései adta lehetőségekkel is élt.

Egy más valóságban, más háttérrel, más nézőponttal rendelkező személy, csoport ugyanazt a nem szándékolt, vagy szándékolt üzenetet teljesen más módon értelmezheti, más módon reagálhat rá, mint azt a küldő elvárná. Kinek a valóságát tükrözte a kommunikáció? Máshogy élték meg a hétköznapiakat, lent és fent. Torzított világkép, torzított valóságképezés jellemezte a kommunikációt mindkét oldalon. Ezért bizonyos helyzetben módosítani kell az üzenetet. Egy demoralizált, visszavonuló, kifáradt, nélkülöző embertömeget nem lehet ugyanolyan (távoli, elvont, üres) ideológiákkal teli üzenettel lelkesíteni, mint egy sikeres, prosperáló, jóllakott, felöltöztetett társadalmat.

A nem szándékolt, vagy tudattalan üzenet egy típusa egy mai példával: egy ugyanolyan számjegyeket tartalmazó rendszámú autó egyes társadalmakban semmilyen reakciót nem vált ki, hiszen egy pusztán nyilvántartási számnak értelmezik, egy arab sosem ülne bele, egy taoista kínainak viszont a legmagasabb szerencse jele lehet. Csang Kai-sek csak 8-as számjegyeket tartalmazó rendszámú autóban utazott és a hazánkban élő kínaiak is igyekeznek 888-as rendszámot szerezni járműveikre.

A kommunikáció célja között Gamble (1993) a következőket emeli ki: hatékonyságnövelés, érzelmi, fizikai, szellemi motiválás, "harckészség fokozása", stimulálás, érzelmek kiváltása (öröm, harag, szomorúság), új felismerés, tudás (információ) közvetítése, meggyőzés, ártértekelés, közös gondolkodás, újragondolás kiváltása a befogadókban.

McQuail szerint a társadalmi kommunikáció, a közlés legfontosabb szerepei: felvidít, stimulál, értékel, kezeli a társadalmi helyzeteket, érzéseket kelt, problémákat old meg, befolyásolja a hallgatókat, normákat közvetít, segíti az emlékezést, segít a társas viselkedés normáinak elfogadtatásában, segít megélni a

hétköznapiakat (McQuail 1997a). Pearlín hozzáteszi a listához, hogy a társadalmi kommunikáció értelmezi a valóságot és növeli a közösséghez tartozás élményét (Pearlin 1959). Megjegyzem félre is értelmezheti, "magyarázhatja" a valóságot. Von Feilitzen a társadalmi kommunikáció további funkcióit emeli ki: szórakoztatás, identitás erősítése, érzelmi kielégülés, lojalitás fokozása, további kommunikáció iránti igény, hiszen az elhangzottak, látottak beszédtemává válhatnak, könyv, újságvásárlást generálhatnak, amit a diktatúrák (és a modern média) ki is használtak (von Feilitzen 1976).

Denis McQuail és más funkcionista médiakutatók (pl. McQuail 1997b, Stamm 1985, Jackson 1971, Cox és Morgan 1973, Murphy 1976) a társadalmi kommunikáció céljait még bővebben határozzák meg. Náluk a funkciók még egyértelműbben az társadalmi integráció megerősítését szolgálják (funkcionista médiaelmélet). A főbb feladatok: a társadalom céljainak kijelölése, az elérésükhöz vezető cselekvések koordinálása, érdeklődés fenntartása, nemzeti érdekek kinyilvánítása, társadalmi kohézió, integráció és lojalitás biztosítása, a társadalmi rend megóvása, fenntartása vagy kialakítása, tömegek mobilizálása, kultúra és értékek kontinuitásának biztosítása. Ez utóbbi kommunikációs funkció kiemelten jelentkezett a szovjet fordulat céljai közt, de az összes többi integráló funkció is célként jelent meg. E. Katz (pl. Katz et al. 1973, Katz-Dayán 1986) az "értékmegőrzés" folyamatában a kommunikáció feladatának az értékek, a biztonság folyamatos újrafogalmazását, megújítását tartja. Lerner és Pye (Lerner 1958, Pye 1963) a tömegkommunikáció modern szerepét pedig abban határozza meg, hogy megsokszorozza a tömegek mobilitását és segít egy új állam nemzeti egységének létrejöttében. Ők példának a volt gyarmati területeket hozzák, ahol megmaradt az államterület, melyen gyakran más nemzetiségű, vallású, nyelvű, esetenként ellenséges csoportok éltek együtt. A példát a Szovjetunióra is alkalmazhatjuk. Hasonló "egységesítő és barátfelismerő" célt ismerhetünk fel többek közt, amikor a szocialista Mongóliában, vagy a korábban török-arab-mohamedán kultúrkörhöz erősen kötődő új szovjet tagköztársaságokban a cirill betűs írásmódot vezették be, nyelvreformok keretében.

James Carey (1975) a kommunikáció célja szerint két fő csoportot különböztet meg. A transzmissziós (tömeg)kommunikáció jól leírható a hagyományos üzenet, csatorna, zavar, stb. elemzésével, bemutatásával. A

transzmissziós kommunikáció szándékolt, kimutatható, elsődleges célja pedig valamilyen információ közlése. Carey azonban megkülönböztet, kiemel egy igen speciális célú, jelentős kommunikációs módot és célt. Ez az általa rituális-kifejezéses kommunikációnak elnevezett mód. A társadalmi méretű kommunikáció legjelentősebb része információtovábbítást szolgál (hírek, média, telefonkönyv stb.). Signoreli és Morgan (Signoreli-Morgan 1990) azonban Careyhez hasonlóan rámutat, hogy a társadalmi kommunikáció egy igen jelentős része tulajdonképpen rituálékból tevődik össze.

Ennek a rituális üzenetnek jellemző elsődleges célja nem valamilyen új információ közlése, hanem a közös hit, a közösségi érzés érzelmekre, közös kulturális, történelmi azonosságra, tradíciókra építő életben tartása, a társadalom fenntartása, a közösségi kapcsolatok erősítése, a csoport tagjainak integrálása, a társadalom mobilizálása, akcióra serkentése, egyesítése, összefogása. Ez a fajta kommunikáció régebbi a modern tömegkommunikációnál, esetenként archaikus, a hagyományos, az ipari forradalom előtti társadalmakra a legjellemzőbb.

Ferguson a tömegkommunikáció norma-, kultúra- és szolidaritásteremtő erejének növekedésével kapcsolatban megjegyzi, hogy ameddig Dürkheim idején a vallás adott normákat és követendő, elsajátítandó kultúrát és példákat, addig napjainkban a női magazinok (Ferguson 1983). Modelski kutatásainak tapasztalatait összegezve tulajdonképpen ugyanezt mondja: a háziasszonyok cselekvését, választásait, döntéseit a szappanoperákban látott példák, normák irányítják, befolyásolják (Modelski 1982).

A rituális üzenetek modern társadalmakban gyakran alulmaradnak a tömegkommunikáció új módszereivel szemben. Jellegzetes megnyilvánulási, előfordulási formái a hagyományos rituálék: ceremóniák, fesztiválok, vallási szertartások, népszokások (dalok, népviselet, mesék, történetek, táncok, szokásokon alapuló események stb.) felelevenítése, közös kulturális értékek hangoztatása. Carey (az előzőekben bemutatott Voigt tanulmányhoz hasonlóan) kiemeli a parádék, díszszemlék társadalomegyesítő, lelkesítő szerepét is. Megjegyzem, hogy ezt mind a német, mind a szovjet vezetés kihasználta, hiszen a parádékban egyszerre van jelen az összetartó kultúra több, egymást erősítő eleme, mint a nemzeti (faji) szimbólumok, az azonos stílusú ruha, mely lehet népviselet, egyenruha, de akár sportruha, vagy munkaruha is, a dalok, zenék, rituális

szövegek, képek, szónoklatok és zenék, a közös cselekvés, közös fizikai jelenlét, erő sugárzása önmaguk és a külvilág felé. A Carey által leírt rituális kommunikáció közös kulturális hagyományokra, kulturális azonosságra, szokásokra, esztétikai tapasztalatokra, fejlődési útra, alapul. Roy Rappaport pedig azt tartja, hogy a rituálék, szertartások mobilizálnak, megbélyegeznek, ugyanakkor bemutatják (mind önmaguk előtt, mind a kívülállókna), hogy a csoport felsőbbrendű, erős és egységes (Rappaport 1971). Gondolhatunk itt egy világiállításra, egy ókori római parádéra, egy náci pártünnepélyre, vagy egy május elseji felvonulásra). A rituális kommunikáció sajátja a rendszeres, periodikus ismétlés (pl. évenkénti, természeti jelenségekhez, jeles napokhoz kötődő események).

Míg a modern kommunikáció, vagy tömegkommunikáció gyakran szétszakítja, vagy kisebb szubkultúrákra tagolja, vagy szándékosan megosztja a társadalmat, vagy egyszerűen elismeri, hogy a modern, vagy posztmodern társadalom szegmentált és csak kisebb csoportokat céloz meg, addig bármilyen fajta rituális kommunikáció éppen a társadalom összetartására, összefogására, egyesítésére szolgál. Ez a kettősség széthúzó és centripetális, összetartó kommunikálás mentén is vizsgálható.

Ezen utóbbi csoportba tartozik egyértelműen a szovjet vezetés jelen kutatásban elemzett 1943 után kiszélesedő, egyértelmű válást mutató tömegkommunikációja. Ugyanakkor a modern tömegkommunikáció más elterjedt módjaival (üzleti, piaci kommunikáció, verseny, reklám, könnyű műfajú, önmagáért való szórakoztatás, magánszervezetek, önszerveződő csoportok stb.) a Szovjetunióban nem találkozhatunk.

James R. Beninger (1986) a kommunikáció és az ellenőrzés kapcsolatának, fejlődésének vizsgálata során érdekes közösségi példákat említ. Az állatok csoportjaiban a kommunikáció az ellenőrzés, az összetartás, összetartozás, és a külvilágtól való elkülönülés segítője. A genetikában a DNS-nél, akárcsak az emberek bármely csoportjánál szintén az azonosság(tudat) biztosítója a tárolt (kódolt) információ. Az információelmélet ezt molekuláris szemantikának nevezi. A tanulás, mint az információgyűjtés és a kommunikáció, ugyanakkor az ellenőrzés kiemelten fontos folyamata pedig különböző szinteken, más attitűddel és más bizalmi szinten zajlik hivatalos formák között, intézmények bevonásával

és otthon, a családban. A "közös nevezők", a mindenki által használt nyelv, az elfogadott jog, átélte, megélt történelmi múlt stb. képes cselekvésre készíteni, motiválni a közösség tagjait. Ugyanakkor ezen közös nevezők megléte elősegíti az üzenet tanulhatóságát, érthetőségét, információgazdagságának lehetőségét, csökkenti a félreértés, a redundancia, a kétértelműség, a bizonytalanság, ellentmondásosság esélyét (McQuail 1997b). Innis (1986) a szovjet ellenőrzés méreteinek vizsgálatakor figyelmeztet, hogy a szovjet kommunikáció a vezető, információt, üzenetet küldő csoport nagyarányú adatgyűjtésével, feldolgozásával és elemzésével is párosult. A tervgazdaság egyik szülője volt a modern, fejlett gazdaságot segítő, elemző statisztikai hivatal (a háború alatt az NKVD speciális ügyosztályaként). Az adat és információgyűjtés azonban szinte mindenre és mindenkire kiterjedt, a gazdasági adatoktól kezdve a személyek megfigyeléséig, a fegyveres erők tagjairól készített titkos dossziéig. Virágzott a matematika (lásd Kantorovics lineáris programozási modelljét, amit a gazdaságban is alkalmaztak), az amerikai és a német mellett a szovjet adatfeldolgozó apparátus volt a legnagyobb, legkiterjedtebb a világon.

Neumann János játékelméleti kutatásai során megállapította, hogy az a csoport, melynek tagjai (egyértelműen, zavar nélkül, közös megállapodások alapján, megjegyzés tölem) kommunikálnak egymással sikeresebbek, előnyt élveznek, sőt kooperálni is készek (Neumann 1959). Ez a gondolat a darwinizmus és a geopolitika által a dolgozat további fejezeteiben is leírt közösségek közötti versengés és feltételekhez való alkalmazkodás egyik záloga.

Umberto Eco (Eco 1979) azt emeli ki, hogy az üzenet lehet nyitott, illetve zárt. Egy szöveg, vagy vizuális élmény nyílt, nyitott, ha nem célja a befogadót rákényszeríteni arra, hogy egy konkrét, előre meghatározott jelentést tulajdonítson a közlésnek. Zárt, ha elvárja a befogadótól, hogy egyetlen jelentést, nézőpontot, véleményt tegyen magáévá. A televízió általában nyitott (pl. szappanoperák), míg egy mozifilm zárt üzenetet juttat el a nézőkhöz. Ellis Visible Fictions c. munkájában (1982) ezt a kettősséget szem előtt tartva megvizsgálta a filmek képi

üzeneteit, sémáit és arra a következtetésre jutott, hogy az amerikai mozifilmek számos ismétlődő kódolt képi jelentést tartalmaznak, melyek üzenete egyértelmű¹⁴

II.3.2. A jelek és szimbólumok elemzése

Umberto Eco munkásságának jelkutatással kapcsolatos részével folytatva, a szemiotikával bővebben foglalkozó *A Theory of Semiotics* (Eco 1976) c. könyvében a szemiotikát a társadalom produkciójának tartja. A jelrendszer ugyanis egyértelműen a mindenkori társadalom produkciója, és a használt jelrendszer szociális viselkedést programoz, ellenőriz. Ezzel a nézettel és a jelek kiemelt társadalmi szerepével és meghatározottságával többen, más-más megközelítésben egyetértenek, így Edward Sapir és Benjamin Whorf a Chicagói egyetem nyelvi fejlődést kutató korai antropológusai (pl. Sapir 1921), a strukturális antropológiával foglalkozó Claude Lévy-Strauss (1954, 1963 és 1966), a behaviorista George Miller (Miller et al. 1960), a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát kutató Noam Chomsky (1968), a problémamegoldás felől közelítő Allen Newel és Herbert A. Simon (Newel-Simon 1972), a kép, a zene és a szöveg összefüggéseit kutató, francia strukturalista iskolához tartozó nyelvkritikus Roland Barthes (1977), Jacques Lacan pszichoanalitikus (1966), a marxista elméletek mentén vizsgálódó Louis Althusser (1969), a kommunikáció matematikai elméleteit kutató Claude E. Shannon (1949), a szimbolikus logikát vizsgáló Church Alonzo (1936), vagy éppen Michel Foucault (1970). Church Alonzo a *Journal of Symbolic Logic* c. folyóiratban megjelent 1936-os cikkében a szimbolikus kommunikáció sikerességét abban látja, hogy a szimbólumot már a kommunikáció megkezdése előtt ismerni kell a befogadónak, aki számára az egyszerű, könnyen érthető, tehát dekódolható (Alonzo 1936). Ebben segítenek a (nép)hagyományok. Beninger (1986) szerint a szimbolikus kommunikáció lényege, hogy valamilyen korábban tárolt, rejtett információt hoznak felszínre. Charles S. Pierce a jel értelmezésében a közmegegyezés, a kulturális környezet és a hagyományok szerepét emeli ki (idézi Hoppál 1997, továbbá Pierce 1975).

A hazai szimbólumkutatások közül Voigt Vilmos (pl. 1977, 1994), Hoppál Mihály (pl. Hoppál et al. 1997), a néprajzkutató Hofer Tamás (pl. Hofer-Fél

¹⁴ Pl. egy saját megfigyelés: az amerikai filmiparban a gonosz felett aratott győzelem után a pozitív főhőst a film végét és a biztonságot, a "szervek" oltalmát jelölve mindig mentősek és rendőrök

1997), Horányi Özséb (pl. Horányi-Szépe 1975), a Kapitány házaspár (pl. Kapitány-Kapitány 2002), Balogh István (1979), valamint a Jel-Kép folyóirat főszerkesztőjének, Terestyéni Tamásnak munkásságát emelném ki. A dolgozat szempontjából a témához legközelebb álló kutatásokat azonban a fegyveres erők társadalomra utaló jelképeinek szociológiai-jogtörténeti vizsgálatában úttörő szerepet vállalt Kajtár István a pécsi egyetem tanszékvezető jogászprofesszora folytatja (pl. 1994, 1996 és 1999).

Hoppál szerint "az emberi kultúra működése elválaszthatatlan a jelek és a jelképek használatától. Az emberi közösségek létezése feltételezi a jelekre épülő folyamatos kommunikációt. A jelek nem önmagukban állnak csupán, hanem szabályok által meghatározott rendszereket alkotnak. E szabályrendszereket egymástól eltérő kultúrákként érzékelhetjük magunk körül melyek más és más viselkedési szabályokat írnak elő. A kultúra vizsgálatával foglalkozó antropológiai tudományok -országokként változó elnevezéseiken az etnológia, etnográfia, szociál- és kulturális antropológiai tudományok- művelői felismerték, hogy a kultúrák tényei nem pusztán önmagukban álló jelenségek, hanem az adott kultúra összefüggésében számtalan esetben még valamilyen többletjelentéssel is bírnak a közösség tagjai számára, valaminek a jeleként értelmezhetők. a szimbolikus kommunikáció tehát állandóan jelen van a társadalmak életében". Ahogy Lévy-Strauss írta -folytatja egy idézettel Hoppál- "Minden kultúra felfogható szimbolikus rendszerek együttesének, melyek közül a legfontosabb a nyelv, a házassági szabályok, a gazdasági viszonyok, a művészet, a tudomány és a vallás. Mindezek a rendszerek a fizikai valóság és a társadalmi valóság bizonyos aspektusainak kifejezésére törekcszenek." (Hoppál et al. 1997 7. o. illetve Lévy-Strauss in Mauss 1954, XIX. o.). A szemiotika jelenségeket tehát valamilyen (szimbolikus) jelentéssel ruházza fel. A szimbólum szó eredete is a közösséghez tartozást bizonyítja. A szümbolon eredetileg egy olyan jel volt, ami két ember összetartozását jelentette az ókori görögöknél. A kettévágott, kettétört cserép, pénzérme, gyűrű talizmánként szolgált és a két viselő összetartozását, szövetségét bizonyította.

Horányi pedig a Jel tudománya c. tanulmánykötet bevezetőjében ezt írja: "Az ember jelhasználó, sőt a legfőbb jelhasználó lény, és alighanem ebből

takarják be plédekkel, a férfi főhős mégis a saját lábán áll, a női leül.

következően a legbonyolultabb és legkidolgozottabb jeleket használó lény is, mert az emberi beszédhez, íráshoz, a vizuális jelek szövevényéhez, a művészetéhez, a bonyolult kísérleti eszközökhöz fogható más jelhasználó lények, az állatok nem tudnak felmutatni. De a tudomány is elválaszthatatlan kapcsolatban áll a jelekkel: egyrészt jeleket ad az embereknek, másrészt pedig maga is jelrendszerekben ölt testet. Vagyis tulajdonképpen az emberi kultúra egésze jelekből és jelrendszerekből tevődik össze -a jelek, a jelölő rendszerek és mindaz, ami ide sorolható, éppen jeltermészetük miatt is önálló kutatás anyagát szolgáltatathatják." (Horányi-Szépe 1975). Horányi mindezt még az hetvenes évek elején vetette papírra, az önálló tudományág létét azóta egyre kevesebben kérdőjelezi meg.

Szintén a hetvenes években dolgozott Balogh István a Társadalmi információ című elméleti munkáján (Balogh 1979). Könyvében -bár a Marxi, Lukácsi, Lenini hagyományok erősen dominálnak- hasonló gondolatokat fogalmaz meg, mint a legújabb angolszász szakirodalom. A szimbólumokkal kapcsolatban pedig kiemeli, hogy a munkával egyenértékű az ember szimbólumhasználathoz fűződő egyedülálló képessége. Ezt a szimbólumról alkotott fogalom meghatározásában is hangsúlyozza: "Azt a jelösszefüggést, amely azon alapul, hogy a munkaeszközöket vagy a munkatárgyakat kiemelik magában a munkatevékenységben kialakult funkciójukból, és a jel külső, tárgyi formájává változtatják, szimbólumnak nevezzük. A szimbólum tehát alapvetően különbözik az eddigi jelformáktól, mégpedig a munka választja el tőlük." Balogh 1979, 166-167. o.).¹⁵

A szovjet történelem, a kommunista párt és különösen annak kommunikációs technikái és azok helyzetéhez igazodó, kiválóan tervezett váltásai remek lehetőséget kínálnak szemiotikai, szimbólumelemző kutatásokra. A dolgozat kutatása is erre alapul. Ugyanakkor itt elegendő annak említése, hogy már maga a Vezír névválasztása, névváltása is remek szimbólum-felhasználási technikáról, érzékenységről, kreativitásról árulkodik. A propaganda, a propaganda modern technikái, a modernitás, az iparosítás, a munkásosztály és munkájának, valamint a társadalomnak kitűzött célja, az oroszosítás birodalomszerte, az erő, a nyugalom, a fegyverek biztonsága, a mobilizálás, és mozgósítás, az új kultúra, az

¹⁵ Érdekes, hogy a Szovjet szimbólumrendszerben tudatosan pontosan a munkához kapcsolódó szimbólumok, jelképek jelentek meg.

energetikus töretlenség, a misztikum, a birodalom eldugott zugából, az illegalitásból a csúcsig törés, a korlátlan lehetőségek, "a szovjet álom", az olvasztótégely és integrálás, a vonzódás, hűség az erőhöz, a mágnes, a delej, az elektromosság, az izzás és a szikra (Iszkra, Pravda, Zvezda, stb. szavakkal és propagandát közvetítő szervezetnévkénti választásuk indokaival ugyanezt végig lehetne követni), a bányák mélye és a tornyok magasa, a vertikális dimenziók, a vas-út, mint horizontális dimenzió és még ki tudná felsorolni mi minden van benne egyetlen apró névcserében, mi mindenre **utal**: Joszif Visszarionovics Dzsugasvili helyett Sztálin.¹⁶

Az üzeneteknél, kommunikációnál a denotáció, a jel és a jel tárgya között fennálló (fizikai) viszony, (elsődleges) kapcsolat segíti a megértést (p. Barthes 1967 és Williamson 1978). A denotatív jelentés tehát karakterisztikus, objektív és univerzális, ugyanazzal a fix, állandó, ezért leginkább értékmentes jelentéssel bír mindenki számára. A jel alapján tehát egy mentális koncepció, azaz jelentés képződik a befogadónál. Ugyanakkor nagy szerep jut a konnotációnak, ami egyfajta, vagy több mellékértelmet jelent és a hangulati velejárókra is utal. Itt szükség van valamilyen korábbi tapasztalaton, ismereten, vagy közösséghez tartozáson alapuló mélyebb asszociációra. A konnotáció tehát variálható, szubjektív, függ a befogadó(k) kulturális és fejlettségi jellemzőitől. A jelek kapcsán nem csak a nyelvről, de bármilyen jelrendszerről, a dolgozathoz kapcsolódva elsősorban vizuális jelrendszerről kell beszélnünk. Barthes pl. az piros-fehér-zöld csíkot elemzi egy bevásárlótáskán. A néző szerint Londonban valószínűleg az olasz nemzeti lobogóra gondolna és a szatyor láttán valamilyen kiváló konyhaművészeti alapanyagra, ételre, borra asszociálna, amire a kiválóság, frissesség és házias jelleg lenne jellemző (Barthes 1972 és 1977). Nálunk egy más nemzeti, politikai környezetben egészen más következtetéseket lehetne levonni e három szín megjelenésén egy személyes tárgyon (bevásárlószatyron, vagy a legújabbban Orbán beszédekben szimbólummá emelt cekkeren). Ugyanígy egy tárgy fizikai-földrajzi környezete is eltérő másodlagos, konnotatív jelentéseket adhat ugyanannak a tárgynak.

¹⁶ Megjegyzés: a játék a tűzzel és vassal, acéllal a náci propagandát is megragadta. Lásd a stahlhelm, a német rohamsisakot ezerféle szimbolikus jelentéssel bíró tárgyként, szervezetnévként, vizuális elemként, a filmekben, fotográfiákon is képi szimbólumként.

Egy szovjet tank elsődleges jelentése egy hatékony, modern, erőt sugárzó, sikeres, egyszerű, praktikus fegyver. A T-34 ("pernyolcvanötös", ami az ágyú űrméretére utal) más-más katonai akciókban azonban más-más jelentést kap, máshogy mutat működés közben egy világháborús fotón Berlin bevételénél, Budapest utcáin 1956-ban, vagy egy mai angliai hadijátékon. Talapzatra emelve, eredeti funkciójától megfosztva szintén a földrajzi-társadalmi környezetet (és idő) függvényében mást jelent egy orosz laktanyában Oroszországban, Prága főterén (ahol a Vencel téren a bársonyos forradalom alatt rózsaszínre festették), vagy Székesfehérváron, ahonnan Magyarországon utoljára távolították el. És szintén mást jelent emlékműként, állandóan virágokkal elborítva azon a narvai lakótelepen, ahol csak betelepült oroszok, ukránok, kirgizek stb. laknak egy olyan Észtországban, ahol nem kaptak szavazati jogot és állampolgárságot. Ugyanígy mást jelent egyéb műalkotásokon, zeneművekben, festményeken, stb. A "lánckerék" a "Ha én rózsza volnék" dalban Magyarországon, vagy egy orosz katonaindulóban. Mást jelent május nyolcadikán, mást május kilencedikén, április negyedikén, október huszonharmadikán (amikhez köze volt) és mást március tizenötödikén, vagy november hetedikén, amihez semmi konkrét köze nincs). Ugyanakkor a tank a nyers erő szimbóluma is. Mint ilyen egyenes folytatása az ókor óta megjelenő harci szekér kultusznak, mely ugyanúgy jelenti a világmindenséget, mint az erőt, vagy a vezért, s a halottkultusz nélkülözhetetlen tárgyi kelléke is az ókorban. Akkoriban és ma is "ellenlábasa" a tigris tank (amiből tulajdonképpen csak néhány száz darab készült el) is hasonló mítoszokkal bírt, ma pedig az autóban, sportautóban, vagy egyes típusokban, mit az erő, férfiasság, szexualitás, macsóság és hatalom szimbólumban él tovább a harci szekér.

Két további példa: a DDR ma egy számítógép alkatrész, a Red Army pedig a Manchester United Football Club egyik közismert neve és rajongói honlapjának címe, mivel a csapat piros Vodafone mezben játszik.

A jeleket és azok értelmezését nagyban meghatározza a környezet és a társadalmi helyzet: magam egyszer egy nagy méretű, könnyen felismerhető cigarettás dobozzal mentem végig Budapesten a kilencvenes évek elején. A dobozban egy személyes ruhát vittem, de mivel akkoriban mindenhol olcsó cigarettát árultak a városban ugyanilyen dobozokból, így minden aluljáróban megszólítottak, vagy vásárolni akartak, vagy az üzletmenet, a beszerzés forrásai felől érdeklődtek és magyarázkodásom nem hitték el. Vaszlavik (Gazember) László jobboldali, nemzeti érzelmű,

Szovjetunióban tanult énekes Szentendrén pl. egy fából készült magnetofonnal sétál, amin nemzeti piros-fehér-zöld szalag van, ugyanakkor egy amerikai katonai szíjon függ, a szó több értelmében.

Barthes ugyanakkor maga is bevezeti a mítosz fogalmát a megértéssel kapcsolatban. A megértést elősegítő jel ugyanis gyakran egy konkrét, nagyobb, egyedi, markáns jelrendszer része, ami esetenként csak egy elkülöníthető kulturális csoport tagjai számára megfejthető. A mítosz értékekkel teli és korábban létező gondolatok átvitelével, közvetítésével kommunikál. Ilyen jellemző mítosz a dolgozatban is vizsgált nemzeti karakter, a nemzeti jellemzők, vagy regionális megfelelőik, ami bennünk él más országok lakóiról anélkül, hogy jártunk volna ott, vagy személyesen ismernénk valakit.

A földrajzi tér is meghatározza az identitást és gondolkodást, ugyanakkor be is skatulyáz: ha zavarba akarunk hozni egy olaszt, elegendő megkérdeznünk, hogy ugye ön Nápolyból jött. Ugyanígy reagál egy holland, ha Fríz tartományinak gondoljuk. Hasonló reakciókat válthatunk ki más nemzeteknél is. Egy szerb apáca -szintén Szentendrén- megkérdezett egy furcsán beszélő idegent, hogy honnan jött. -Isten földjéről -válaszolta a turista. -Akkor ugye ön Római? -érdeklődött tovább a jugoszláv nő. -Nem, az úr Palesztínából jött -vágtam közbe. -Az izraeli egyre nagyobb zavarban volt...

Ezek a szimbólumokhoz kapcsolódó fogalmak, folyamatok ideológiai tartalmú, motiváltságú üzeneteknél kiválóan vizsgálhatók, kutathatók (Hall 1980 és Holub 1984). Politikai-ideológiai szimbólumoknál a legitimálás az egyik legfontosabb szempont. Az üzenet, mint kulturális termék ugyanakkor több módon is értelmezhető, befogadható. Ezt a többértelműséget, több jelentéssel bírást poliszémiának, poliszemantikus jelentésnek nevezzük (pl. Gramsci 1971 és Fiske 1987, valamint 1989). Mi Sztálin névválasztását hoztuk fel példának, mint azonos irányba, azonos gondolatkör különböző egymást erősítő jelentéseire utalást, Schwichtenberg azonban egy másik nevet vizsgál hasonló megközelítésben, de merőben ellentétes (provokatív) jelentéstartalmakkal: a Madonna mást jelent egy vallásos közegben, egy poprajongókból álló csoportnál, vagy szexuális szerepek vizsgálatakor (Schwichtenberg 1992). A politika és a tömegkommunikáció, a társadalmi kommunikáció (mint kutatásunk esetében is) gyakran operál az egyértelmű és a poliszemikus üzenetekkel. Ezekkel a kódolási-

dekódolási lehetőségekkel kapcsolatban többen megjegyzik (pl. Hall 1973, Monaco 1981, Fiske 1982), hogy a jelrendszer (minden jelrendszer) a társadalmi-kulturális szabályok, konvenciók, közösség értékei által meghatározott, és időben-térben eltérhet, dinamikus.

Ugyanaz a kézmozdulat más kultúrákban, vagy akár más településeken is mást jelenthet, vagy ugyanaz a viselkedési magatartás megbotránkoztató, vagy helyeslést kiváltó lehet más-más földrajzi környezetben, vagy azonos helyen élő, más kulturális, vallási csoportok esetében. Mást engedhetünk meg magunknak viselkedésben, kommunikációban, ruházatban London északi, zsidó negyedeiben, vagy az arabok (palesztínok) lakta Edgware road-on (ami korábban egy teljesen más imidzsszel a lengyel emigránsok központja volt), a Sohóban éjjel vagy a Cityben napközben. Más normák uralkodnak Londonban egy magyar, mások egy Sohó-beli és mások egy homoszexuálisok által látogatott étteremben. Ezért lehetünk zavarban, ha a The Gay Hussar magyar étterembe térnénk be egy töltöttkáposztára, de nem tudjuk, hogy a Soho egy speciális részén, homoszexuálisok által látogatott klubjai között van. Az időben változó szimbólumok dinamikájára további társadalomföldrajzi példák: Lenin kedvenc londoni kocsmája ma japán étterem és ne lepődjünk meg azon, ha Torontó egykor híres magyar negyedében a rendőrségen minden felirat, hirdetés kínaiul van kiírva.

Földrajzi nevekhez is kapcsolható többletjelentés, ami a fennálló rendre, értékekre, politikai, vallási, morális viszonyokra utalhat. Nem említem a közismert szocialista példákat "szovjet", magyar, bolgár, román, csehszlovák, lengyel, jugoszláv városok, utcák, közterületek, intézmények, iskolák (pl. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) munkahelyek, hidak stb. átnevezéséről, amit a mai geopolitikusok gyakran a Sztálinizmus földrajzának neveznek (és pl. összegyűjtik a kommunista politikusokról, hősekről, a párt számára jelentős eseményekről elnevezett városok hegyek, stb., vagy a fogolytáborok neveit), majd a "visszakeresztelésükről" is sokat hallhatunk. Helyette inkább az USA néhány amerikai értékeket valló helységnevét idézem fel: Hope, Pride, Justice, Honour, Unity, Friendship, Glory, Triumph, Comfort, Inspiration, Freedom, Wisdom, Faith, Joy, Love és talán a legfurcsább Truth or Consequences névre hallgató kis amerikai városka.

A szövegek mellett mindinkább jelentkezik ez a szimbolizmus a vizuális kultúrában, film- és fotóművészetben, illetve magában a művek témaválasztásában is.

Többen felismerik, hogy a vizuális üzenet, a látvány által közvetített információ hatékonyabb, felfoghatóbb, mint a hangüzenet, vagy az írott szöveg (pl. McQuail 1997b), illetve a változások is szemléletesebbek, könnyebben felismerhetők, jobban mozgósítanak, megrendítenek stb. Az írott szövegnél

nagyobb hatása van a rádiónak, s még nagyobb a filmnek, fotónak, vizuális műalkotásoknak (festmény, szobor, rajz, emlékmű stb.). 1938-ban Orson Welles rádiójátékát mutatták be az USA-ban, amiben a marslakók invázióját játszották el. A rádiójáték országszerte kollektív pánikot, nyugtalanságot, zavargásokat, bizonytalanságot és káoszt eredményezett (Cantril 1940). H. Cantril a harmincas évek óta követte nyomon a rádió-pszichológia újszerű fejleményeit. Herbert Blumer (1939) a rádió megjelenéséhez köti az újfajta kollektivitás kialakulásának kezdetét. A "Rádió aranykora" nem csak amerikai jazzkoncert-közvetítéseket jelentett, de nagyban hozzájárult az olasz és a német fasizmus népszerűvé válásához és propagandájának sikerességéhez is (Cantril-Alport 1935). Ugyanakkor a szovjet, a német és a japán politikai vezetés is kedvelte az új audio és vizuális megnyilvánulási formák nyújtotta lehetőségeket (McQuail 1997b). A rádió harmincas-negyvenes években nagyban befolyásolta az ízlést, és segítette, befolyásolta a hallgatók viselkedését, ízlésvilágát minták nyújtásával. Ez már korán magára vonta a társadalomkutatók figyelmét (Berelson 1949, Herzog 1953, Warner és Henry 1948 munkái). Lazarsfeld azt emeli ki, hogy ezen új kommunikációs lehetőségek a vezetők gondolatainak szócsöveivé váltak és minimális a tömegek véleménynyilvánítási lehetősége, a befogadók hangulatának visszaadása. Ezt leginkább az amerikai elnökválasztások (különösen az 1940. évi) elemzésével bizonyította (Lazarsfeld et al. 1944). A. Gouldner (1976) szerint a modern XX. századi politikatörténet nagy változása a tömegkommunikáció jelentős váltásához köthető. Ez pedig az újság és könyv (írott sajtó) szerepének visszaszorulása. Helyüket a rádió és film vette át. A szavak helyett a főszerep az képiségnek, azt ikonikus szimbolikának jutott a politikában is. A film, illetve a vizuális üzenetek a szövegekhez hasonlatosan, illetve még intenzívebben élnek a poliszémia lehetőségével, a többsíkú üzenéssel és a többes jelentéssel (Morley 1980). Ugyanaz a képi üzenet mást és mást mondhat, más gondolatokat ébreszthet. Ugyanakkor a diktatúrák alatt ezen kettősségen alapuló, rejtett üzenés lehetőségét sok művész (író, költő, filmrendező) használta ki. A geopolitikai gondolatok Németországban a geopolitika és annak terminológiája (pl. élettér elmélet, terjeszkedés jogossága az alsóbbrendű fajok rovására) irodalmi munkák, mint Hans Grimm 1926-os *Tér nélküli nép* (idézi Herwig 1999), a *Mein Kampf*, a náci párt sajtóorgánumai, a több tízezres példányszámú *Geopolitikai folyóirat* és

Karl Haushofer, a geopolitika legnagyobb tudósának folytatásos, százezrek által hallgatott rádiós sorozatai által terjedtek el és váltak a hétköznapi gondolkodás racionálisnak tartott részévé. Hozzájárult ehhez, hogy kulcsszavak, gondolatok mágikus, szimbolikus jelentéstöbbletet kaptak: élettér, felsőbbrendű nemzet, fajelmélet, kultúrnemzet és az általa lakott, vagy jogosan benépesíthető "kulturpovinz" stb.).

II.3.3. A szovjet és náci politikai-katonai szimbólumok kialakulása

A XX. század első felében kialakuló totalitárius államok, diktatúrák különleges szerepet szántak a kommunikációnak. Ebben az (egyoldalú) kommunikációban kiemelt szerepe volt a vizuális szimbólumok megjelenítésének, az egyértelmű, egyszerű, geometriai formákkal is kifejezésre juttatott vizuális imidzs kialakításának. Megjegyzendő, hogy (többek között a nagy küldetéstudattal) rendelkező mozgalmak a történelem korábbi szakaszaiban is szívesen alkalmaztak egyszerű geometriai szimbólumokat, jeleket (legismertebbek talán a vallások, pl. kereszt, kettős kereszt, Dávid csillag). Jerzy Wrona az állami jelképpé vált földrajzi elemeket vizsgálja (Wrona 2002), Kajtár István pedig több kapcsolódó kérdést is vizsgál. A sas világméretű elterjedésére, mint hatalmi jelképre hívja fel a figyelmet (Kajtár 1994), továbbá a vizuális szimbólumok és a nyelvi jelképek (eskük, szabályzatok, hajónevek, bírósági ítéletek stb.) módosulását jogi-politikai (rendszer)változások tükrében, mint pl. az ítélet kihirdetésekor a "Népköztársaság nevében" (Kajtár-Kengyel 1982, Kajtár 1996 továbbá Kajtár 1999).

A nácik és a kommunisták korábbi címertan klasszikus heraldikai szabályait, illetve a zászlók megalkotásánál a tricolor szokásait elvetve (nem alkalmaztak megszokott címereket, pajzsokat, három színű sávot zászlóik megalkotásánál, illetve semmilyen tradicionális nemzeti jelképet, szimbólumot stb.) hoztak létre új jelképeket. Kerülnünk kell a nemzeti jelkép kifejezés használatát, hiszen a jelképrendszer és a szimbolikus kommunikáció célja volt a nemzetközi alkalmazás, a "testvér" nemzetek (ideológiai, vagy fajelméleti alapon) közötti elterjesztés, a nemzeteken túlmutató, internacionális jelentés is. A propaganda vizuális kereteinek megválasztásánál a kubizmus és a szocialista realizmus szerepe tagadhatatlan (lásd mindkét oldalon a plakátművészetet,

fotográfiát, film"ipart", festészetet stb.). A totalitárius államok közé tartozó német jelképrendszer horogkeresztje a náci mozgalmak általános jelképévé vált az egész világon (vagy hasonló módosított kereszt jelképek megalkotására ösztönözte a náci "elv társait", pl. a nyilasokat, vagy az apartheid dél-afrikai képviselőit), illetve a szovjet csillag és sarló-kalapács a kommunista mozgalmak, kommunista pártok, felszabadítási mozgalmak, szocialista államok elfogadott szimbóluma lett világszerte.

Igen sok a hasonlóság a "konzervatív", azaz forradalmi szovjet és a német jelképrendszer és vizuális propaganda között. Dominál a forradalmiságra, véráldozatra utaló figyelemfelhívó, (állatvilágban, növényeknél és emberi színérzékelésnél, valamint a méginkább társadalmasult közlekedési jelrendszernél, mint a szemafor, megállító tárcsa, forgalomirányító csíkozott gumibot, közlekedési lámpa megjelenő, vagy alkalmazott) veszélyre utaló vörös szín, a geometriai formák, az egészséges, fiatal (szőke) dolgozók ábrázolása, a kollektív tudat, a közösségi érzés és küldetéstudat és sikeres jövőkép aforizmáinak megjelenítései. Mindkét államban gyökeresen szakítottak a hagyományos jelképrendszerekkel: eltűnt a koronás porosz, majd német címer, a sas teljesen új szerepet kapott. A cári sas és a Romanovok címere is eltűnt. Említettük, hogy mind az SS-ben, mind a Vöröshadseregben szakítottak a harmincas években a korábbi rangok rendszerének, és néha pont megegyező új (lendületet, erőt sugárzó) rangokat vezettek be és különleges, már-már misztikus szerepet tulajdonítottak a rövidítésekkel jelölt fogalmaknak, szervezeteknek. Mindkét állam korábban más kontextusban használt, egyszerűen felismerhető, minden mástól egyértelműen megkülönböztethető szimbólumokat is választott.

A horogkereszt (szvasztika) a kozmikus dinamizmus, örvénylés, körforgás, a kreatív energia egyik legősibb lineáris vonalakkal megszerkesztett jele. A kínai kultúrában már a neolitikum idején megjelenik, mint agyagedények mágikus díszítőeleme. Pozitív jelentése volt a szanszkrit hagyományokban, a forgatható szimbólumot az indo-iráni kultúrák a napkoronggal azonosították. Babilonban és az ókori Egyiptomban a napban rejlő energiát szimbolizálta. Mezopotámiában Isztár istennő, a görögöknél Zeusz és Artemisz, Rómában Diána jelvénye volt. A buddhizmusba és a kínai kultúrában a létezés körforgását jelentette. Buddha szobrának mellén gyakran a szív helyén ábrázolták a körforgás, az örök létezés, az

életerő jeleként. A hinduknál Brahma, Visnu és Síva isteneinek jele. Amerika őslakos népeinél a misztikus négyes szám aforizmája volt. Utalt a négy égtájra, a négyfelől fúvó szelekre és az istenekre. Megjelent a keresztény katakombákban és több későbbi keresztény szekta titkos szimbólumai között. A skandináv mitológiában Thor, a vihar és pusztítás istene viselte a szvasztikát. Nagy Károly uralkodása idején a férfiasságra jeleként tartották számon.

A XX. század elején a modern Európában is megjelenik a szvasztika. Az Osztrák-Magyar Monarchiában és a Német Birodalomban a zsidóellenes mozgalmak jeleként születik újjá. Kevésbé közismert, hogy katonai-politikai mozgalmi alkalmazásának "karrierje" nem a németeknél kezdődött: először pont az Oroszországtól frissen elszakadt finn fegyveres erők választják a katonai repülők szárnyain és farkán felfestett egységes nemzeti felségjelének (pl. Tresidder 1997). Ez az első modern állami-katonai szimbólumkénti alkalmazása. Hitler 1920 augusztusában "fedez fel" és állítja a tömegpszichológiai manipuláció szolgálatába a dinamizmust sugalló, misztikus jelet. Érdeemes megjegyezni, hogy a két világháború között a Lengyel fegyveres erők is használtak horogkeresztet csapatok jelölésére. Ez a jel a 21. és a 22. Hegyvadász Divíziók (hadosztályok) gallérjelvényeként, valamint több lövészászlóalj, hegyi harcokra kiképzett ezred és tábori tüzér alakulat jelvényének központi motívumaként jelent meg (Rosignoli 1972). Jankovics Marcell (Hoppál et al. 1997) azt emeli ki, hogy a különböző, módosított keresztet védelmet jelentettek már az ókori szektáktól kezdve (egyik legújabb, modern ilyen jellegű felhasználása a kereszt motívumnak éppen a Nemzetközi Vöröskereszt 1863-as megalapításától számítható). E mellett ő is fontosnak tartja megemlíteni, hogy szintén az ókortól különböző titkos szekták, rendek, társaságok választottak módosított kereszt jelvényeket, majd a szélsőjobboldali mozgalmak szimbólumválasztásában kapott szerepet.¹⁷

A szovjet jelrendszer is hasonlóan egyszerű, sematikus, vizuális, könnyen felismerhető, ősi, letisztult jelekre, szimbólumokra épített.

A csillag a felsőbbrendűség, kozmikusság, örökkévalóság, folyamatosság, irányítás, misztikus középpont és ideális helyzet, az újjászületés és folyamatosság, az útmutatás, emberi élet uralásának, irányításának jele. Jelöli a megváltó, a

¹⁷ Horog-, nyilas- és kaszáskereszt formájában, az egységes, közös eredetre és gondolatkörre utalóan.

Messias, a küldetéstudattal megáldott (megvert), kiválasztott személy eljövételét. A legendákban, néphiedelmekben, balladákban, vallásokban világszerte új csillag megjelenése, a hullócsillag és üstökös a káosz, rendszerváltozás, világvége, lázongó megmozdulások, pusztító-tisztító újjászületés, megújulás szimbóluma, illetve új rendszer, új vezető érkezését, a régi (társadalom, normák, szokások, struktúrák) pusztulását jelentette, jelezte előre. Az ötágú csillag a (pozitív) energia (a fejjel lefelé álló a negatív, ördögi energia) szimbóluma. A suméroknál jelenik meg először, mint a harc jele. Egyiptomban az Újbírodalom hieroglifáin isten megfelelője (Kákosy 1978), a mezopotámiai ékírásban pedig a végtelen, égi, illetve isten jelentés fűződött hozzá. Természeti népeknél a csillagok felsőbbrendű lények, vagy az ősök, illetve az ősök szellemeinek megtestesítői (Hoppál et al. 1997). Az ötágú és hatágú csillag a XIX-XX. században számos államnál a fegyveres erők, hadsereg és rendőrség jelévé válik: USA, a Sheriff (hatágú) és a légierő (ötágú) felségjele, az Olasz Királyságban a hadsereg sapkajelvénye és gallérjelzése, az olasz állami címer központi motívuma, stb. illetve a világ szinte valamennyi fegyveres erőinél a ranglétrán betöltött helyet jelöli a csillagok száma, mérete, színe (Fowler 1993), esetenként a szolgálati időt (lásd pl. az egyenruha-viselési szabályzatokat az 1959-1989 közti időszakból). Az ötágú vöröscsillag a bolsevik forradalom első pillanataitól a forradalom szimbóluma. A forradalom alatt hiányában gyakran csak egy vörös szalaggal jelölték magukat meg magukat a fehérektől való elkülönülés érdekében, hiszen a kezdetekkor fegyverzetük, ruházatuk a cári hadsereg örökségén alapult (Békési 2000), s így gyakorlatilag csak a vörös szín különböztette meg őket ellenfeleiktől (a vörös-fehér ellenpár is az egyenruha jellemző színein alapult). A színek később is jellemzőek maradtak a szélsőséges fegyveres csoportoknál (fehérgárdisták az ellenforradalmi erők Oroszországban fehérterror Magyarországon, ami utal Horthy fehér lovára, és a "fehérgalléros" vezetők módszereire, vagy fehér a Ku-Klux-Klan (KKK) az amerikai déli államaiban a fajüldöző szekta színe, a fasisztákat, nyilasokat a fekete szín, vagy Olaszországban a "barnaingesek" jelentették). A vörös a vér, a tűz, a nap, a sarjadó vetés, nyughatatlanság, bátorság jele. A színszimbolika is egyidős az emberiséggel. A színek mindig valamilyen kategória, csoport, kapcsolat megjelölésére szolgáltak (embertípus, viselkedési típus, kozmikus helyzet, napszak, évszak, alapelemek, hangulat, szertartások, jó és rossz stb.). A vörös

ugyanakkor az egyik legintenzívebb szín, az állat és növényvilágban (közlekedési jelekben) is a figyelmeztetés, felsőbbrendűség, veszély, "a jobb, ha nem szegülsz ellen" üzenet megtestesítője.¹⁸

Ez a színszimbolika a hadseregeknél is megjelent. Hrenov (1994) megjegyzi, hogy a modern európai hadviselés egyik legjelentősebb fordulata éppen a harmincéves háborúra (1618-1648) tehető, amikor a reguláris európai nemzeti hadak már messziről a szín alapján felismerhetőek voltak és azonosíthatóvá váltak (korábban csak egyes feudális hadurak törekedtek egységes ruházatra). A vörös a hadaknál is a bátorság, félelemkeltés jele volt. A magyar hadtörténetben a huszárok, a KuK idején pedig a magyar irányítású ezredek jele volt a vörös csákó, az első világháborúban pedig kihívásnak, kérdésnek, a félelem megvetésének tűnt, hogy az álcázott, vagy szürke repülőgépek között megjelent egy semmilyen félelmet nem ismerő, harcra felhívó rikító vörösre festett Fokker, amit a Vörös Báró vezetett.

A hadi jelentés mellett párhuzamosan a munkásmozgalom is jelképének választotta a vörös színt, mely ebben a megközelítésben a nyugalanságot, (kihullatott) vért szimbolizálta. A Szovjet Katonai Enciklopédia (Greckó et al. 1976) szócikke szerint a VIII. században kapcsolódott össze először a munkásmozgalom és a vörös zászló. Ekkor egy iráni parasztfelkelés résztvevőit említették "vöröszászlós"-ként. A középkori német parasztfelkelések is ezt választották zászlajuknak. Franciaországban 1792-ben jelent meg, mint a királyság forradalmi ellentáborának szimbóluma. Az 1832-es forradalomban és a Kommün alatt is a munkások zászlaja volt. "A vörös zászló a forradalmi és felszabadító harcok, a munkásmozgalom, a proletár tömegek, és a világforradalom szimbólumává vált" (Greckó et al. 1976, IV kötet 430. o.). Oroszországban 1861-ben a Penzenszkij kormányzóság parasztfelkelésében debütál a zászló, majd 1876-ban egy Szentpétervári zsarnokság ellenes megmozduláson tűnt fel. 1905 és 1917 között gyakran látható volt a barrikádokon, majd 1918 április 14-én született népbiztosi ukáz óta a szovjethatalom és fegyveres szervezeteinek hivatalos állami-

¹⁸ Nem véletlen, hogy ahogyan az októberi forradalom alatt a "pályaudvarokat, távírdákat, csomópontokat" megszálló bolsevikok vörös alapú-sárga csillagos zászlók alatt gyülekeztek, úgy ma pedig az állomásokat, távírdákat, csomópontokat megszálló McDonald's szintén vörös-sárga lo(bo)gót alkalmaz (és volt egy reklámkampánya a kilencvenes évek közepén Nyugat-Európában McLenin's mottóval).

katonai jelképe (a fegyveres erőknél a mai napig a vörös zászló maradt a hivatalos lobogó). Orosz jelentéséhez tartozónak véli az enciklopédia, hogy a forradalmi, munkásmozgalmi tömegek, katonák és vezetőik, parancsnokaik mindenkor ellenséggel szembeni hősiességét is megtestesíti.

Boriszov (1994) azt hangsúlyozza, hogy az ötágú csillag már az ókori görög kultúrában az erős lélek és a védelmezés jele volt. Megtalálhatjuk ókori görög pénzérméken, bejáratok ajtókon, házakon, de védte a jószág istállóit, gyermekek bölcsőit is. A kelták, gallok, írek, britek szintén védelmi jelként alkalmazták az ötágú csillagot. Hoppál Mihály ehhez kapcsolódóan pedig azt jegyzi meg az ötágú csillagról, hogy valószínűleg része az emberiség általános, ősi univerzális jelképtárának, mert az őskori barlangrajzoktól kezdve időtlenül és tértől függetlenül minden kultúrában feltűnik (Hoppál 1997).

A kalapács a kreativitás és destruktivitás, az építés és rombolás kettős férfias jele. Jelentette a "mennykőcsapást", meteorokat, a függetlenséget, a brutális erőt és a harcot. Az iparosítás korától a fizikai munka, az ipari termelés szinonimája. A Szovjetunióban a produktivitás, az ipari munka és szuverén, modern, ipari, önálló társadalom szimbóluma. Akárcsak a középkori skandináv és kelta mitológiában, most sem egyedül használták: a sarlóval együtt tűnt fel. A sarló mindig a termelékenység, a mezőgazdasági betakarítás, a munka és gyümölcse, ugyanakkor egyben a halál (akárcsak a kasza) jele is volt. Fontos megjegyezni, hogy a sarló előtt, illetve helyett 1922 áprilisáig a kalapácsot az ekével együtt használták a forradalmi jelképek között, pl. a zászlókon, iratokon, fegyveres erők sapkajelvényein, gombjain.

Voigt (1977) a szovjet szimbólumoknál az általánosításra és a többszörösen összetett, egymásra épülő kapcsolatra hívja fel a figyelmet: a vörös zászló maga a szovjet társadalom, a vörös alapon sarló és kalapács az egyenként nekik tulajdonított (szimbolikus) jelentésen túl együttesen a kommunista párt (vörös), a munkásság és a parasztság szövetségét jelenti. Ha tovább gondolom a zászló üzenetét, akkor az összeillesztés a megbonthatatlanságot, egymásra utaltságot szimbolizálja. Annak is megtalálhatjuk könnyűszerrel az okát, hogy ezek a jelek miért vannak a zászló közepe helyett (mint más államok esetében) a zászló felső sarkában, a mindenkor tartóú felőli oldalon. Ez az élcsapat, útmutatás és erősség, a társadalmi hierarchia, és a párt vezető szerepére utaló

jegyek. Ugyanígy a vezető szerepre utalnak az USA zászlaján a hasonlóan felső "erős" sarokban elrendezett, államokat jelképező csillagok, vagy a volt gyarmatok esetében pl. az angol zászló miniatúrája, a függést, eredetet, pozitív kapcsolatot megtestesítve.

A vizuális kommunikáció sajátos része volt mind a náci, mind a szovjet államban az egyenruha. A militáns, hierarchikus, centralizált, katonai-bürokrata államokban, így a Szovjetunióban is, szinte minden állami, hivatali, közalkalmazotti, oktatási, stb. szervezet egyenruhát hordott. A hagyományosan és világszerte egyenruhát viselő katonai, belügyi szervezetek, mint a hadsereg, flotta, légierő, határőrség, rendőrség, börtönőrök, tűzoltók, vámőrség stb. (Békési 2000) mellett számos más szervezetnél is magas szinten standardizált egyenruhákat hordtak. Katonai jellegű egyenruhák, hierarchia, fegyelem és struktúra jellemezte a kereskedelmi flottát, az AEROFLOT-ot és a vasutakat (a metrók szervezete mindenütt leválasztva a városi tömegközlekedésről katonai felügyeletet, stratégiai, óvóhely, stb. funkciókat is kapott), a távírárszokat és postásokat, a bányászokat és egészségügyi dolgozókat, mentősöket, mindenféle iskola tanulóit és az oktatókat, erdőőröket, ügyészeket (Békési 2002a). A közlekedési vállalatoknál és a kereskedelmi flottánál, halászkoknál szinte percre ugyanakkor, 1943-ban rendelte el a Közlekedési Hálózatok Népbiztosa a korábbi cári mintára történő váll-lapok újbóli viselését. Kucenkó (1998) ugyanezt a militarizáltságot mutatja ki, amikor azt vizsgálja, hogy hány szervezet viselt katonai, militáns jelleget biztosító tányérsapkát különböző sapkajelvényekkel. A leginkább a Sztálini korszakban burjánzó sor igen hosszú nyúlik: Vöröshadsereg, zenekarok, hadiflotta, légierő, Milícia (rendőrség), meteorológusok, vizimentők, ellátóflotta, postások, telegráfusok, telefonkezelők, ügyészek, határőrök, börtönőrök, Központi Operációs-Adminisztratív Szervezet a Munkatáborokban (GULAG), komiszárok, mindenkori állambiztonsági vezetők, vámőrök, a népi tulajdon őrei (éjjeli őrök), állategészségügyi szolgálat tagjai, karanténszolgálat, (külön egyenruhája és tányérsapkája volt a Moszkva utcáin a magatehetetlen részeket összegyűjtő "különleges egészségügyi szolgálatnak"), vízügyi dolgozók és ellenőrök, kereskedelmi flotta, halászok, mérnökök, komposok, különböző népbiztosságok (1945-46-tól újra minisztériumok) apparátusainak tisztségviselői, csinovnyikjai, erdészek, erdőőrök, vadászok, külügyi szolgálatot teljesítő diplomaták, pénzügyi

és banki tisztségviselők, trolibusz- és villamosvezetők, buszsofőrök, taxisok, kalauzok, városi tömegközlekedési dolgozók, vasutasok, metró dolgozói, AEROFLOT dolgozók¹⁹, tűzoltók,²⁰ geológusok, földmérők, bányászok, bányamentők, úttörők díszőrsége, erőművi dolgozók (lásd 4. táblázat). Az egyenruha a bölcsőtől a sírig kísért a szovjet állampolgárokat: a gyermekdiagnosztikai központ dolgozóitól kezdve szinte minden szervezet iskolásai, hallgatói egyenruhákat viseltek, formaruhákban dolgoztak, majd az állampolgárokat diszkrét csillagos, de határozott vörös lángos sapkajelvényt viselő Rituális Szolgálat munkatársai (sírások) búcsúztatták. Ezek az egyenruhák ugyanúgy, ugyanazon időpontokban tükrözték a jelentősebb politikai fordulópontokat, mint a fegyveres erők mundérjai.

A formatervezés, a ruházat, formaruházat jegyeinek megalkotása egyértelműen szemiotikai értelemben vett komplex, szimbolikus jelentéssel bírnak ebben az esetben ugyanúgy, mint más militáns (szélesebb körben minden férfiközpontú) társadalmakban.

Tudjuk, hogy Pinochet (aki zsenge ifjú korában német mintára geopolitikát tanított a Santiago de Chile-i Katonai Akadémián) katonai puccsa után náci német mintára alakította át a chilei fegyveres erők egyenruháit és német mintájú sisakokat vezetett be, a feketeafrikai és arab katonai vezetők egykori gyarmatosítóik brit generálisi ruhautánzataiban (lehetőleg hófehérben) parádéztek, Japánban a középiskolás diákok ma is a hajdani Birodalmi Haditengerészet egyenruháját hordják iskolai viseletként és az áruházakban alakzatban menetelnek műszakváltáskor az eladók. Észak-Koreában és a Kínai Népköztársaságban szovjet mintára terveztek és hordanak a mai napig egyenruhát (és akkor Kubáról még nem is beszéltünk). Tudjuk milyen ellenérzéseket váltott ki a magyar társadalomban, hogy az ötvenes évek elején teljesen szovjet mintára szabták át a magyar katonai ruházatot, és azt is tudjuk, hogy a szocialista országokban a követő, másoló stratégia szerves része volt, hogy szovjet mintájú lett a politikai élet, a jog, a törvénykezés, az alkotmány, oktatási rendszer és kulturális élet mellett a fegyveres erők szervezete és felszerelése és gyakran maga a zászló valamint a címer is. Nem véletlen, hogy Hong Kong és Makaó csatlakozása után a szintén nem véletlenül Hosszú Menetelésnek "elkeresztelt" kínai hordozórakétával a két "visszatért" adminisztrációs régió kommunista mintára átalakított jelképeit (Hong Kong esetében pl. egy ötágú, csillag formájú virág) fellőtték az ürbe, illetve számos szocialista, vagy volt gyarmati afrikai ország Kalasnyikov géppisztolyt tett nemzeti címerébe, vagy katonai jelképrendszerébe, de

¹⁹ Az AEROFLOT vezetője a légierő marsallja rangot is birtokolta, az INTURISZT vezetője a KGB tábornoka volt és az idegenvezetők is a KGB alá tartoztak.

²⁰ Csak ez a szervezet 18féle egyenruhát és tányérsapkát viselt, és számos részre tagozódott: polgári és légvédelem, vegyvédelem, városi, ipari és önkéntes tűzoltók stb.

éppen a sérthetlenség szinonimájaként kezdték el adományozni a fiúgyermeknek a Kalas nevet a harmadik világban.

II.3.4. Szemiotika és a hadi szervezetek szimbólumhordozói, a szimbolikus kommunikáció

A hadi szervezetek (mint célracionális, központosított, hierarchikus, bürokratikus szervezet) kommunikációja, jelrendszere sajátos. Fontos az egyértelműség, a hierarchia lépéseinek követése, betartása, információáramlás és utasítások áramlásának gyors, világos, minden helyzetben modellezhető biztosítása. Nem véletlen, hogy a modern hadseregeket nem a katonák, azok között is a gyalogosok hatalmas száma jellemzi, hanem a kiváló információszerzés, adatgyűjtés, adatbázis, előrejelzési technikák, híradástechnika modernsége, a gyors reagálás, mobilitás (kémkedéstől a meteorológiai előrejelzésig, ma lehetőleg mindkettő műholdról). A mindenkori hadseregek struktúrája, vezetési-szervezési módszerei, kommunikációs rendszere sokban hasonlítanak egy, vagy egyes típusú, egyes korokra jellemző -pl. taylorista-vállalathoz is. Fontos a motiváltság, maximális teljesítmény, versenyfelek fékezése, semlegesítése, szövetségesek, potenciális szövetségesek felismerése, azonosítása és a kooperáció, a kémkedés, a célok világos rendszere, a tagok, dolgozók, katonák feladatainak ismerete, ismertetése, adott feladat maximális ellátásához szükséges képzettsége, betanítása, kiképzése, a felelősségvállalás, a részletes szervezeti szabályok, szabályzatok, technológiai folyamatok ismerete, gyors alkalmazkodás a külvilág változásaihoz, a hódítás, növekedés kényszere (ami a vállalatnál a profit, egy nemzetgazdaságnál a GDP, az a hadseregeknél egészen a közelmúltig az ellenőrzés alá vont, megszerzett, vagy éppen elvesztett régió nagysága, mérete, mint abszolút, másokkal jól összehasonlítható mérőszám, illetve a veszteség, vagy nyereség trendje, majd a stratégiai területek, természeti erőforrások birtoklása). A vállalatokhoz hasonlóan fontos a cselekvések következményeinek ismerete, a kiszámítható jutalmazás, előléptetés (és a büntetés, felelősségrevonás) világos, követhető, egyértelmű rendszere. A verbális és minden más módon folytatott katonai kommunikációra a szervezeti sajátosságokból eredően az egyértelműség, az alá-fölé rendelt viszonyok tisztázottsága, rövidség (pl. parancsszavak, számos sajátos rövidítés és

szakkifejezés, rádió- és morzejelek, felségjelek), illetve az információszerzés igénye (felderítés, kémkedés, vallatás stb.) és az utasítások, merev, rituálészerű szerkezetű beszéd és írásmód (parancsok, szabályzatok, utasítások, leírások, kódolás, vagy éppen menetelés közben énekelt dalok) a legjellemzőbbek. A nonverbális kommunikációra is ez a kötöttség, egyértelműség a jellemző (pl. a személyek alakzatokban változtatnak helyet, szabályok szerinti a napirend, a mozdulatok, fegyverhasználat). Minden kommunikációra jellemző továbbá a megértők körének lehatárolása, az üzenet esetleges titkosítása (kódolás, álcázás, a hozzájutók körének szigorú hierarchián alapuló korlátozása stb). Jellemző továbbá az időtlennek tűnő, merev szabályok szerinti hagyományokon is alapuló sokszori ismétlés, szigorú időbeosztás és térbeli szabályozás, liturgia, szertartás (zászlófelvonások, eskük, parádék, díszszemlék, végtelenségig gyakoroltatott mozdulatok, cselekvések). A katonai kommunikációra általában jellemző az egyértelműség, a hierarchia megkerülhetetlensége, az ok-okozati viszony, egy bizonyos helyzetben csak egyféle helyes válaszreakció képzelhető el, mindenkitől elvárják, hogy konformista módon, konvencionálisan ugyanabban a helyzetben ugyanúgy, egyfajta, azonos logika szerint cselekedjen, döntsön, legyen az egy manőver a csatatéren, vagy egy jelentés megírása, vagy éppen egy elődről, példaképről való gondolkodás.

A hadsereg és az ortodox egyház tehát igen sokban hasonlatos.

A hadseregekben számos más nem verbális kommunikációs mód is lehetséges, illetve szükségszerűen jelen van. Az egyének kommunikációját, felismerését különböző jelek segítik. A kommunikáció, jelek egyértelműsége, az üzenet megfelelő "kódolása" és "dekódolása", zavar nélküli megértése talán sehol sem olyan fontos és nélkülözhetetlen a működéshez, mint a hadseregben. Egyetlen jel félreértelmezése (pl. mai divatos kifejezéssel a barát-ellenség felismerés képességének hiánya, vagy egy csoporton belül annak tisztázása, hogy ki adhat ki parancsot és kinek, vagy pontosabban kinek kell parancsokat kiadnia) azonnal emberéleteket követelhet.

A nonverbális jelek rendszere igen sajátos a haderőknél, ugyanakkor a jelek, a szimbolikus struktúrák fejlődése, változása, és ezek okai viszonylag jól dokumentálva állhatnak rendelkezésre, s a változás időpontjait és magyarázatait is könnyen megtalálhatjuk.

Itt megpróbáljuk összegezni, hogy milyen jelek, szimbólumok hordoznak valamilyen kódolt, egységes, sztandardizált üzenetet a hadseregen belül.

Bevezetésként egy érdekes szemiotikai egybeesésre kell a figyelmet felhívunk. Ez az egyezés egyúttal igazolja is a vizsgálat relevanciáját.

A jel egyfelől a szemiotika alapfogalma. A szemiotika (az Oxford Dictionary of Sociology, 1996 471-472. o.) szerint nem más, mint a jelek és a jelek rendszerének tanulmányozása. A jel és a jelentés közötti kapcsolatnál kiemeli a szócikk, hogy a köztük lévő kapcsolat nem szükségszerint létező, hanem gyakran sokkal inkább egyfajta társadalmi egyetértésen alapul. Ezeket Voigt konvencióknak nevezi (Voigt 1977). A hagyományoknak, történelmi eredetnek, tradícióknak sok katonai jel kialakulásánál van szerepe. Gondoljunk itt arra, hogy az USA-ban a mai napig lovasságnak neveznek bizonyos egységeket, amelyek ma már helikopterek -első lovassági hadosztály, vagy harcokoszók -második divízió, vagyis hadosztály (Fowler 1993). Lovasság nevüket, a lovasságra korábban jellemző sárga színt jelvényeiken, ruházatukon, szimbólumaikon megtartották, karjelzéseiken feltűnik a lófej, a lovassági kardok stb. (Fowler 1993 és Rottman 1988). A szemiotika a társadalomszerkezet és az ideológiák szociológiai vizsgálatának egyik legelfogadottabb módja pl. a marxisták és a feministák között (Marshall 1996). A jel nem értelmezhető önmagában. Egyfelől meg kell ismernünk a rendszert, aminek eleme (nyelv, zene és hangjegyei, közlekedési jelek, stb.), másrésztől társadalmi fejlődést és folyamatokat, közeget, melyek körülveszik a jeleket, kialakulásukat eredményezték. Sajátos helyzetet teremtenek a szimbólum és a mitológia, ahol a jel egyfelől egy konkrét dolog (kép, hang, rajz, állat, növény, személy, történet, cselekvéssorozat, stb.), másfelől egy más szinten ugyanakkor egyértelműen minden "beavatott" számára utal valamire, valami elvontabb fogalomra. Ezen jelek, szimbólumok kultúránként, regionálisan is eltérhetnek, sőt ellentétesek is lehetnek. Egy egyszerű példa: Európában a népmesékben a róka a ravasz és a nyúl az ostoba és gyáva, Afrikában a róka a gyáva és ostoba és a nyúl az okos (Voigt 1977). Egy orosz népmesékre jellemző tulajdonságot emel ki Propp *The Morphology of Folk Tales* c. könyvében (Propp 1968).

Ugyanakkor léteznek állandó érvényű, genetikai kóddal örökölt univerzális szimbólumok és jelek, melyek az emberiség minden tagjának ugyanazt mondják, egymástól térben, időben távoli, elszigetelt kultúrákban is, mint pl. a kőkortól rajzokon, edénydíszként megjelenő geometriai jelek, az ellentétpárok, azaz a bináris oppozíciók, a férfi és nő, jobb és bal, éj és nappal, férfi és női ruha gombolása, férfiak és nők elkülönülése szertartásokon, lakóhelyeken, legyen az jurta, hárem, vagy templomi ülésrend, a legkisebb testvér védelme és különleges helyzete, számos játék stb. Lásd bővebben Ivanov Páros és páratlan c. könyvét (Ivanov 1986). Ivanov a genetikai szabályok által uralt öröklési folyamat részének tartja azt is, hogy az emberiség birtokol, örököl és felhasznál, újra és újra megtanít a következő generációknak egy ősi, archetipikus, mindenkire érvényes általános jelrendszert.

Hoppál Mihály a Jelképtár c. könyv bevezetőjében magát az ötágú csillagot is ilyen univerzális, egymástól független kultúrákban állandóan újratermelődő jelképnek tartja, (Hoppál et al. 1997) mely a barlangrajzoktól a sci-fi irodalomig mindenütt megjelenik. Hoppál az ősi jelkészlet birtoklása, új valóságra utaló jelek szimbólummá alakításának képessége és kőkorszak óta folyamatos használata miatt (pl. ikonok, azaz hasonlóságon alapuló jelek) az emberiséget homo symbolicus-nak nevezi. A szimbólumok használatát -hasonló fontosságot tulajdonítva neki és fejlettségi kategóriaként kezelve azt István és Sebeok is az emberréválás munkával egyenértékű lépésének tartja (Balogh 1979, valamint Sebeok 1974).

Freud a szimbólumokkal kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a tárgy, amire utal a jel gyakran valamilyen tiltott, cenzúrázott dolog, ezért választanak nem túl feltűnően rá emlékeztető, a cenzúrát becsapó, asszociációt kiváltó, még elfogadható szimbólumot. (pl. Jung 1990). Bár Freud leginkább a szexualitásra gondol, ugyanígy a tabuk körülírása és szimbólumokkal való megjelenítése zajlott a cári szimbólumok visszacsempészésénél is. Jung egy egész kötetet szentelt az emberiség általános jelképeinek Man and His Symbols címmel (Jung et al. 1968).

Az orosz népmesékben gyakori a folytatás, ismétlés, egyes szereplők visszatérése, újbóli összeütközése, megmérettetése. Mindebben Propp a modern szappanoperák korai előhírnökét véli felfedezni.

Ugyanakkor az ismétlések, "sorozatok" az ortodox egyház tradicionális jellemzői, s egyben az orosz társadalom jellemzői is (ismétlődő beszédek, szertartások) a magukra ismerés, a megerősítés sajátos részei. Ebből is átvett a

kommunista vezetés (beszédok felsorolásai, közismert fordulatok, kitüntetések, jutalmazások, sikerek felsorolásának ismétlődő sorozatai, akár a háború alatt kiadott kitüntetések sorozata, mint pl. a Leningrád védelme, Moszkva védelme, a Szovjet Sarkvidék védelme, a Kaukázus védelme, Kijev védelme, Szevasztopol védelme, Odessza védelme, stb. vagy társadalmi szertartások, tömegdemonstrációk). Mindezen szertartások, rituálék megcímkezik, ellenőrzik, de ugyanakkor megerősítik, biztatják, sőt James R. Beninger szerint meg is fiatalítják a résztvevőket (1986). Sunmer kiemeli, hogy a rituálék, ismétlések előbb utóbb érzelmeket, gondolatokat ébresztenek. Ezt a korábban (1906-ban) leírt, de időtlen idők óta Oroszországban kimondatlanul is ismert hatást szerette volna elérni a kommunista vezetés a két háború között előbb a szocialista ideológia szulykolásával, de végül 1942 táján belátták, hogy az orosz, nacionalista rituálék jobban megfogják, megérintik, motiválják az embereket, így váltottak vissza a tradicionális elemek kommunikálására.

"A rituálékot meg kell tenni, nem kell átgondolni, átérezni. Az ember képes megtenni, végrehajtani előírt dolgokat de ettől még nem fog az előírt módon gondolkodni". mintha a harmincas évek szovjet társadalmára, annak szocialista szertartásaira írta volna ezt Sunmer harminc évvel korábban. Hatalmas parádék, szónoklatok, tömeges megmozdulások, sportrendezvények, honvédelmi gyakorlatok, kollektív csatornaásás, rádióprogramok, mozifilmek, plakátok. Kezdetben mind, mind egy modern, kommunista rituális jelentéssel voltak felruházva. "De az ismétlés végül gondolatokat, érzelmeket ébreszthet. Fantáziánkra hatással vannak a rítusok, a zene, a dalok, mesék." -folytatja, (Sunmer 1906 61. o.) s mi immár a népi, nacionalista, preszovjet idők társadalmi emlékezés mélyén megőrzött és újra felszínre hozott rítusaira, meséire, legendáira, hőseire élményeire gondolhatunk, melyeket a szovjet vezetés eddig tiltott, most azonban jóleső melegséget árasztva széthintett. Egy hagyományos, fejletlen, antidemokratikus társadalomban a szolidaritás és kollektív tudat élménye inkább épült és épít a rituálékra, demonstrációkra, tömegmédiára, felvonulásokra, parádéokra, ünnepekre, mint a piac, a pénzviszonyok közösségformáló elemeire.

A modern nyugati és az orosz szemiotika szinte egyszerre született. Az USA-ban 1962 májusában Bloomingtonban tartottak egy multidiszciplinális konferenciát, melynek 1964-ben megjelent konferenciaelőadásokat tartalmazó

kötete már az *Approaches to Semiotics* (Szemiotikai megközelítések) címet kapta. A Szovjetunióban a nyelvészet irányából közelítették meg a kérdést. A Gorkiji Egyetem Orosz tanszékén 1961 szeptemberében tartottak ülést, ahol matematikusok bevonásával elemezték költők nyelvhasználatát. A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének Strukturális-Tipológiai Osztálya ennek a megbeszélésnek a folytatásaként tartotta meg 1962 decemberében a "Jelrendszerek strukturális tanulmányozásának szimpóziumát" (Voigt 1977). A vizsgálatok tárgyaként meghatározták, hogy "a szemiotika új tudomány, amelynek tárgya az emberi társadalomban felhasznált bármely jelrendszer" (Voigt 1977, 149. o.). A vizsgálatok a legkézenfekvőbb jelrendszeren alapuló kommunikációval indultak. Hazánkban is az irodalmi alkotások szemiotikai elemzése nyert teret elsőként a hetvenes évek elején. Orosz vonatkozású pl. Imre László *Brjusov és az orosz szimbolista regény c. szemiotikai elemzése* (Imre 1973). A nyelvészetben túlmutatva azonban már ekkor számos vizuálisan "fogható", társadalomba ágyazott jelrendszer, alrendszer elemzését kezdték meg: írásjelek, gesztusok, közlekedési jelek, kártyajátékok, filmművészet, festészet. A vizuális és egyéb alrendszerek vizsgálatát később szinte a végtelenségig bővítették világszerte: formatervezés, fotóművészet, színház, ideológiák, népek jelrendszerei, állami, szervezeti, szimbólumok, logók, zeneművészet, ruhatervázis, balladák, néprajz, állatok jelzései (pl. udvarlás, harc utáni megadás, hierarchia kifejezése, a terület birtoklása, védelme, ami a dolgozat fő problémájaként is megjelenik a zooszemiotika vizsgálati körébe is tartoznak), csillagászat, tudományos-fantasztikus irodalom, ünnepek, szertartások, "társas játékok", kézzel mutogatás, reklámok, sőt a konyhaművészet, a készítés és fogyasztás társadalomhoz, valláshoz kötődő szokásai, megkötetései. Más szemiotikai munkák speciális jelrendszereket is vizsgálhatnak: kódok, titkosítások, bármilyen adatrögzítés, mítoszok eszköztára, ideológiai szándékok kifejezői, (politikai) viták, érvelések jelrendszere, gyermekek, valamilyen pszichikai betegségben szenvedők rajzai, alkotásai, katonai parádék, stb. A jelek értelmezésének speciálisan elkülönült kutatási területtel bíró részei a címertan (heraldika) és az éremtan (numizmatika), vagy a zászlók elemzése. A jelek értése, a szimbólumok használata az egy közösséghez tartozók kommunikációja során segít a kódolásban és az üzenet pontos megfejtésében, dekódolásában.

A jel a vizsgálat szempontjából egy konkrét katonai, katonapolitikai, hierarchikus szervezeti fogalom is. Nem véletlen, hogy megannyi releváns kifejezés, szóösszetétel meghatározó alapja a világ számos nyelvén: jelvény, rendjel, felségjel (pl. egy repülőn, vagy szárazföldi, vízi járművön), rangjelzés, navigációs jelek, parancs (mint utasító jel), jelentés, rádiójelek, morzejel, hívólej, térképjel, jeladás, azonosító jel, határjel, kódolt jelrendszer, koordinátajelek, karjelzés, riadójel, fegyvernemi jelzés, sípjel, trombita-, vagy kürtjelzés, fényjel, hadihajók betűket, fogalmakat jelölő színes zászlócskákból álló üzenetei, figyelmeztető jel, tiltó jel, térképjel, aknák helyének megjelölése, stb.). Mindezek katonai jelentéssel bírnak. A jeleknek a fegyveres erőknél megkülönböztetett szerepe van. Itt többszörösen igaz, hogy a jel csak egy szigorú szerkezetben, hierarchiában, vagy egységes jelrendszer részeként, azok ismeretében értelmezhető, követhető. Ugyanúgy, ahogy a "fel" nem értelmezhető, ha nem tudjuk, mi az a "le", a hadi jelek is csak a rendszer egészének megtanulása, megértése után kapnak értelmet. Egy rang csak az egész hierarchia ismeretében, a többi ranghoz viszonyítva kapja meg helyét, jelentését. Egy jelvény, kitüntetés csak a többi ismeretében jelent valamilyen szintű, skálán sorrendbe állított jutalmazást. Egy térképjel, morzejel stb. csak az adott alrendszer többi jelének ismeretében nyújt egyértelmű, feldolgozható, dekódolható információt. Ugyanakkor a jel és a kommunikáció biztos, egyértelmű útja is katonai-politikai sajátosság. Külön intézmények foglalkoznak világszerte a katonai-politikai-gazdasági szervezeteken, rendszereken belül a biztos információ megszerzésével, tárolásával, célbajuttatásával, kódolásával, dekódolásával, vagy éppen eltüntetésével, a dezinformációval, vallatással, megfigyeléssel, propagandával, a meggyeréssel, zavarkeltéssel, kémelhárítással és megannyi információhoz kapcsolódó tevékenységgel. "Spanyolország felett az égbolt tiszta", mondta be a rádió Madridban. Volt aki időjárásjelentésnek értette az üzenetet, Franco hívei azonban tudták, hogy ez a Köztársaság elleni felkelés kezdetének kódolt hívószava. A XX. század folyamán a fegyveres erők szervezetét segítő szervezetek között a legdinamikusabban fejlődők voltak a hírszerzést és ezzel párhuzamosan-ellentétesen kémelhárítást végző szervezetek és a híradó alakulatok. A híradó fegyvernem is a jel szóból, ahhoz kapcsolódva nyerte nevét a világ számos országában. Angolul a jelhez (sign) kapcsolódva signals, oroszul

szvjáz, ami összeköttetést, kapcsolatot, hírközlést, távközlést jelent. A katonákon található katonai jelentéssel bíró jeleket pedig insignia néven foglalják össze az angol nyelvben. Az orosz-magyar katonai szótár a szvjázhoz kapcsolódó 191 speciális katonai szakkifejezést taglal 4 oldalon keresztül (Tóth 1976). A hidegháborút nemcsak a rakéták, anyahajókkal elérhető területek nagysága és bombázók hatósugara alapján lehetett összehasonlítani. Ugyanilyen fontos volt a kommunikáció hatósugara, az egymás területére sugárzott rádióadások színvonala (valamint semlegesítése, zavarása) és propagandája, meggyőzése, akár a kultúrán, zenén keresztül is. Mindez a korábbi fronton hangosbemondóval agitáló, vagy röpcédula-szórásos dezinformálás, térítés szintén hatósugár és kommunikáció fogalmakhoz kapcsolt egyenes folyománya.

Az orosz nyelvben még inkább vizsgálható ezen egybeesés nyelvi, lingvisztikai eredete: a znak egyszerre jelenti szláv nyelvekben a szemiotika alapját képező számtalan féle jelet és ugyanakkor a katonai jelek összefoglaló megnevezése is. A znak az akadémiai Orosz-magyar katonai szótár (Tóth 1976) talán egyik legterjedelmesebb magyarázatú szócikke szerint annyiféle katonai vonatkozású jelet jelent, hogy annak akár csak felsorolása is bajos lenne. Ugyanakkor a belőle képzett szavak jelentenek kapcsolatot, ismeretséget, összeköttetést, terepismeretet, jártasságot. Az igen közeli znamija szintén a jel és a jelölés egy katonai-politikai dimenziójaként katonai lobogót, zászlót jelent. A znak-znamija mellett a znanyia-znaty pedig szintén ebbe a körbe sorolhatóan az ismereteket, tudást, szaktudást jelenti. A znacsényije, mely szintén ide tartozik és hangzásában igen hasonló, tartalmában pedig szintén közeli a znak-znaty-ból képzett znacsényije, ami jelentést, értelmet, fontosságot, értéket, jelentőséget hordoz jelentésében.

Tekintsük át az orosz znak, mint megtestesült jel, jelvény szó katonai jelentéseit. A jelvény a katonáról, viselőjéről szinte mindent elmondhat. Mit tudhatunk meg egy szovjet katonáról a ruháján található jelek alapján²¹.

²¹ lásd bővebben Békési 2002a, ahol a bevezetésben egy ismeretlen eredetű fekete-fehér képen álló szovjet egyenruhásról nyomoztam ki, dekódoltam a ruhán található jegyek alapján: a rangot, a fegyveres testületet, a letöltött szolgálati időt, az előző hadjáratokat, ahol a személy részt vett, a fotó készítésének évét, illetve, hogy csak a májusi munka ünnepén, vagy a győzelem napján készülhetett.

Boriszov (1994) a Szovjet Fegyveres Erők 1918 és 1991 között alkalmazott teljes jelrendszerét elemzi és csoportosítja. Szintén a znak, jel, jelvény fogalomból kiindulva azt vizsgálta, hogy mire utalhatott a ruházaton egy-egy jel, jelvény. A jel ebben az értelmezésben, bár ezt a szerző nem mondja ki, a kiválóságra (élenjárás, bátorság, elsőség stb.) utalás és az informálás bizonyos arányú elegye. Ezt a csoportosítást kiegészítve saját kategóriákkal alapul vehetjük.

A jel utalhat rangra, a fegyveres erők hierarchiájában elfoglalt helyre, továbbá a fegyvernemre, speciális feladatkörre.

A jel utalhat kitüntetésre, kiválóságra: kitüntetések, érdemrendek, illetve kiváló jelvények, hadijelvények.

Lehet egy esemény emlékeztetője is: gyakran jelvény hirdette, ha viselője bátran részt vett egy hadjáraton, hadgyakorlaton, kiemelkedő teljesítményt nyújtott valamilyen tanfolyamon, kiképzésen, vagy egy úton (tengerészetnél, légierőnél, egy hosszabb küldetés helyére, idejére utal, pl. a Szverdlov cirkáló személyzete 1953-ban Angliában járt).

Jubileumi jelvények is készülnek, ez a szolgálati időre utalhat, de adhatták a megtett út, repült idő, ejtőernyős ugrások kerek száma alapján is.

A tanfolyamokon túl egyéb kvalifikációs jelvények is léteznek (specializáció, fizikai tesztek, sportteljesítmények, katonai sportversenyek).

Utalhat a fent már megemlített képzéseken (gyakorlatilag a sorállományra vonatkozó kiképzésen) kívül más, hosszabb oktatási idejű iskolákra is: tábornoki képzést nyújtó akadémia (Vorosilov Akadémia), tiszti akadémiák, katonai felsőoktatás, középiskolák, katonai előkészítő iskolák és általános iskolák, hadiárvák számára létesített oktatási intézmények.

A jel, jelvény tagságot is hirdethet. Politikai párt és adminisztratív, kormányzati szervezet tagságára utalhat pl. a Komszomolista jelvény, Legfelsőbb Tanács Tagja jelvény, de lehet Vöröskereszt tagság is. A tagság egy speciális fajtája a fegyveres erők szervezetén belüli hely, egység, fegyvernem.

Utalhat feladatra, beosztásra is (pl. Tengeralattjáró Parancsnok jelvény). A beosztás lehet időleges, átmeneti is, amit leginkább karszalaggal jeleztek: ügyeletes tiszt, szolgálatvezető, ellenőrző-áteresztő pont parancsnoka, hadművelet parancsnoka, őr, járőr, konvoj, vonat parancsnoka, de gondolhatunk itt az

elsősegély jelzésére szolgáló, szanitéceket megkülönböztető vöröskeresztes karszalagra, vöröskeresztes sisakra is stb.

Fowler (1993) a katonai jeleknél, jelvényeknél hasonló módon képez kategóriákat, melyek a katonai szervezet tagjait azonosítják, megkülönböztetik a világ haderőinél.

Megkülönbözteti a viselés helyét: sapka, gallér, mell (az öv fölött, a mellen lévő zsebek közelében), vállon, a ruha ujján a felső (váll és könyék között), középső (könyék alatti) részen, illetve a kézelőn.

A sapkajelvény a nemzetiséget tudatja, egyes államokban az egységet, fegyvernemet is jelzi. Gyakran a nemzeti zászló színeit (kokárda), vagy a címert is magában foglalja. Az ezredhez tartozásra a sapkajelvény (elsősorban angolszász területeken), a váll-lap és a gallér jelzései utalhatnak. Egyes területeken tollakat is hordanak a katonai fejfedőn, ami szintén az egységre utal (pl. a brit hadseregben az ír egységeket zöld toll különbözteti meg, a lengyel és olasz hagyományokban a hegyivadászok viselnek tollakat, Magyarországon pedig pl. a csendőrség és egyéb karhatalmi feladatokat ellátók, főleg a két háború között: "darutollasok, kakastollasok"). A gallérjelzések utalhatnak továbbá a fegyvernemre, a rangra (hazánkban újra kezdik alkalmazni a váll-lapokkal szemben, főleg ünnepi alkalmakkor viselt egyenruhákon). A váll-lap szintén utal a rangra és a fegyvernemre. Továbbá jelvények, kitüntetések, sávok utalhatnak a szolgálati időre és a kiváló teljesítményekre. Karszalagok pedig a speciális, vagy időleges feladatok ellátását jelenti (ügyelet, elsősegély stb.). A fegyveres erőknél még a gombok, övcsattok is jelentéssel bírnak, viselik az állam címerét, a haderő szimbólumait, színükkel (pl. arany, vagy ezüst szín) a viselő rangjára utalhatnak egyértelműen. Egyes jelek, szimbólumok kitüntetett szerepet kapnak a világ fegyveres erőinél és hagyományosan a kezdetek óta feltűnnek. Ezek közül néhány: csillagok, korona, kard, ágyú, oroszlan, sas, pajzs, robbanó ágyúgolyó (pl. Francia Idegenlégió), villám, szárnyak, horgony, ejtőernyő.

Maga a ruha szabása, színe, a sapka kontúrjai is meghatározóak, messziről leginkább ezek alapján lehet azonosítani a katona hovatartozását. Itt is változatos megjelenéssel találkozunk a történelemben. A ruha színe lehetett fehér, kék, piros, fekete. A különböző fegyvernemek ruházata a civil életbe is átkerült. Nálunk a gimnáziumi leányruházat a tengerészetet idézi, de Japánban a mai napig fekete

állógalléros zakóban járnak a középiskolás fiúk, ami a hajdani tengerésziskolák megkülönböztető ruházata volt.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a katonai kommunikáció tulajdonképpen szinte egészében egy igen összetett, csak tanulás útján elsajátítható szimbólumokon, közösen elfogadott, ismert, azonnal jelentéssel bíró, arra egyértelműen utaló szimbolikus kommunikáción alapul.

II.4.

A GEOPOLITIKA SZEREPE

"A geopolitika egyoldalú, áltudományos, reakciós koncepció, mely a háborúk eredetét és lényegét nem az antagonisztikus osztályellentétekből, hanem földrajzi és egyéb értelmetlen tényezőkből vezeti le. A XIX század végén alakult ki és tett szert hatalmas népszerűsége az imperializmus korában, mint a monopolista burzsoázia agresszív politikájának és hódító háborúinak teoretikus igazolója.... Szubjektív, hazug koncepció, hasonlatosan olyan más áltudományos koncepciókhoz, mint a naturalisztikus szociológia, a geoszociológia, idealizmus, metafizika és mechanizmus, melyek perverz módon elferdítik az olyan konkrét tudományok következtetéseit, mint a földrajz, statisztika, demográfia, történettudomány."

"A háborúk geopolitikai teóriáiról" A Szovjet Katonai Enciklopédia Szócikkéből (Grecskó et al. 1976 II, kötet 521-522. o.)

A geopolitika sokat vitatott gondolatkör. A XIX-XX. századi (különösen első felének) társadalomföldrajzi gondolatait legjobban meghatározó, világszerte elterjedt irányzat.²² Mégis egyértelműen meghatározta a Szovjetunió egész történelmét, hiszen külpolitikájának, honvédelmének számos korszakát más országok geopolitikai ideológiáihoz kellett igazítani, azokra kellett megtalálnia a

²² Hazai legjelesebb képviselője pl. Teleki Pál földrajztudós-későbbi miniszterelnök. Akkoriban összefoglaló néven hazánkban még emberföldrajznak hívták a társadalomföldrajz különböző területeit.

választ. Nem csoda, ha a hivatalos szovjet vélemény nem volt túl pozitív ezekről a gondolatokról. Tulajdonképpen Szovjet-Oroszország születése, formálódása, a polgárháború alatt több ország geopolitikai elméleteken nyugvó (pl. Anglia, USA, Ottomán Birodalom, majd utódja Törökország, Románia, Németország, Kína, Japán, Finnország, a kései Osztrák-Magyar Monarchia, Kanada, Franciaország, Görögország, Olaszország, stb.) intervenciójával, egy Szibériában "felejtett" Csehszlovák hadtest ellenállásával, valamint a cári birodalom romjairól leváló nemzetiségek (lengyelek, lettek, észtek, litvánok, ukránok, beloruszok, galíciaiak, grúzok, azerbajdzsániak stb.) véres szovjetellenes felkeléseivel, harcaival kezdődött (Gyerjabin-Palasziosz-Fernandesz 1998c és Gyerjabin-Dzisz 1999). Náci geopolitikát valló német invázióval, terjeszkedő japán fenyegetéssel folytatódott.

Bár nem volt hadiállapot Japán és a Szovjetunió között egészen 1945. augusztus 8-ig, de a harmincas évektől, a Peking melletti Marco Polo híd incident követően mind aktívabb mandzsúriai japán terjeszkedés nyomán többször is fegyveres harc robbant ki a két ország fegyveres erői között, főleg a Mongóliában állomásozó szovjet és a délről támadó japán csapatok közt. 1938. augusztus 6-án japán csapatok "tévedtek" Szovjet területre a Haszán tó vidékén. A szovjet határőrök és a vöröshadsereg egységei visszaverték a támadást. A kis határincident 1939-ben sokkal súlyosabb összecsapás követte. Augusztus 20-án mongol csapatok és a szovjetek első hadseregcsoportjának 57 ezer katonája és 500 tankja és 500 repülője támadt a Mongóliába betörő 6. japán hadseregre, akiket 11 nap alatt teljesen sikerült egész Mongóliából kiszorítani. a szovjet csapatokat egy fiatal, ismeretlen hadtestparancsnok, egy bizonyos Zsukov irányította. Mindkét összeütközés résztvevőinek a harcot megörökítő jelvényt adományoztak (Domank 1990)

Később az elszigetelésére törekvő, határai mentén ellenséges szövetségi rendszereket (NATO, SEATO, CENTO) kiépítő amerikai nukleáris fegyverekkel elsőként fenyegető hidegháborús külpolitikával vált teljessé és fejeződött be. A Szovjetunió mindig úgy érezte, hogy ellenségek veszik körül akik bekerítésére, megsemmisítésére törekednek, mert ellenségek vették körül, akik bekerítésére és végső megsemmisítésére törekedtek. Más-más alapokon nyugvó, de mindig antikommunista ideológiát is magában foglaló politikai rendszerek, gyakran ugyanazon országok által vezetve, vagy ugyanazon országok részvételével próbálták meg elfoglalni az új, forradalmi állam területét (a németek mindhárom ellenséges szövetségi rendszerben részt vettek, a legtöbb ország pedig legalább két

ellenséges katonai-politikai rendszernek is tagja volt a XX. század különböző korszakaiban).

A geopolitikai elméletek ismertetése fontos a kutatás szempontjából, hiszen

- olyan releváns, komplex társadalomelmélet, mely a földrajzi tér és a birtokolt, uralom, ellenőrzés alatt tartott tér társadalomformáló szerepének kiemelésére törekszik,
- egyfajta speciális, marginális szervezetszociológiai elméletrendszernek is felfogható,
- a természettudományok és a pszichológia analógiájára az egyedfejlődéshez hasonlítja a társadalom, állam fejlődését,
- a XX. század első felében élte virágkorát, tehát ismert és jellemző arra a korra, amit tárgyalunk,
- úgy vélekedik, hogy vannak "fiatal" és "idős" államok,
- ez a gondolatkör vezetett a második világháború kitöréséhez,
- mutatja, milyen fontos szerepet tulajdonítottak a terület birtoklásának a politikai vezetők, mind Németországban, mind a Szovjetunióban,
- az elmélet különösen a nagy, diktatórikus, centralizált, "egy emberként" reagáló és viselkedő, demokratikus berendezkedéssel és ellenzékkel nem rendelkező államok logikáját követi egy olyan korban, ahol a határok mozgása, eltolása elfogadott külpolitikai lépésnek számított,
- a tér, a társadalom egyik legfontosabb meghatározója, a politikai szerveződések alapegysége dimenziója,
- ugyanakkor a régió, illetve a valamilyen szempontból azonos tér is szimbolikus jelentéssel bír. Ez utóbbiról lásd Nemes Nagy József (1998), Samuel Huntington (1999) és Lévai Imre (2002) munkáit.

Ezért röviden fel kell vázolnunk ennek a területi dimenzióhoz szorosan köthető társadalomelméletnek a második világháborúhoz vezető lépéseit. Itt jegyezném meg, hogy Habermas a társadalmi kommunikáció szabályainak kidolgozását (amivel a dolgozat első fele foglalkozik) egyenlő fontosságúnak tartja a terület birtoklásának jelentőségével: "Az olvasó bizonyára emlékszik még (Habermas) nyomtatékosan és következetesen hangoztatott megfogalmazására,

amelyek szerint a társadalmi evolúciónak csak egyik dimenzióját képezi a természet fölötti uralomért folytatott küzdelem, s hogy ugyanilyen fontos előfeltétele a fejlődésnek az interakciós-kommunikatív viszonyok szabály- és értelmezési rendszereinek keretében végbemenő szükséglet-kielégítés legitim módozatainak kidolgozása." (Felkai 1993, 201. o.).

A társadalomelméleteket a földrajzi, területi kapcsolat szempontjából két szélsőséges és egy mérsékelt megközelítés valamelyikébe lehet besorolni. Ezek a determinizmus, a nihilizmus és a posszibilizmus kategóriái.

II.4.1. Alapfogalmak

II.4.1.1. Determinizmus

A legkorábbi irányzatok, gondolatok a (földrajzi) **determinizmus** körébe tartoznak. Képviselői azt vallják, hogy az ember és a társadalom cselekvését, választási, fejlődési lehetőségeit és egyéb jellemzőit (pl. aktivitás, temperamentum, innovációs készség, demográfiai jellemzők, politikai berendezkedés, külkapcsolatok, külpolitika, agresszivitás, hiedelemvilág, vallás, de akár a népviselet kialakulását, a társadalom kapcsolatát a természettel, stb.) korlátozzák, befolyásolják a környezet földrajzi jellemzői, főleg a domborzati viszonyok és a klíma, az éghajlat. Az ókor óta megfigyelték, hogy egyes területek lakossága sokmindenben eltér és ezt egyértelműen a környezet eltéréseivel magyarázták. Arisztotelész vetette fel először, hogy a hőmérséklet, méghozzá annak zónái befolyásolják az emberek gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális viselkedését, aktivitását. Az északiak letargikusak, fejlettleneek, a déli környezet a despotikus, lusta életmódnak, a rabszolgatartásnak kedvez, stb. Hippokratész, később Montesquieu hasonló nézeteket vallott.

A modern szociológusok közül az éghajlat társadalmat befolyásoló hatásairól Marcel Mauss 1904-1905-ben az *Année sociologique* folyóiratban közöl cikket "Esszé az eszkimók szezonálisan eltérő társadalmi életéről" címmel (Mauss 1904-1905, idézi Claval 1996). A társadalmi aktivitás évszakonkénti eltéréseit kizárólagosan az éghajlat változásával magyarázta. Ezzel a francia antropogeográfia és politikai földrajz első képviselőjévé vált. A deterministák szerint tehát a földrajzi környezet a társadalom kialakulásának és állapotainak legfontosabb feltétele. Gazdaságpolitikai irányzatok is csatlakoztak a determinista nézőponthoz. A merkantilisták és fiziokraták az állam méretével állították párhuzamba annak erejét. Ezt számos területhez kapcsolódó jellemzővel igazolták: nagyobb államban több az adóalany, a megművelhető föld, a besorozható katona, stb. A determinista gondolkodók általában saját államuk szemszögéből vizsgálták a természeti feltételeket és munkáikból egyértelműen következtetni lehet az államra, ahol éltek. A saját államukat mindannyian legkedvezőbb helyzetben lévőnek tekintették, illetve még kedvezőbb feltételek biztosítását szorgalmazták.

II.4.1.2. Nihilizmus

A determinizmusnál később kialakult irányzat. Magabiztos képviselői szerint az emberi civilizáció már annyira fejlett, hogy a társadalom függetleníteni tudja magát a természettől: bárhol bármit megvalósíthat. Ez majdnem igaz, de a gazdasági racionalitás határt szab az emberi tevékenységeknek. Ilyen nagy természeti tényezőket figyelmen kívül hagyó lépések voltak a folyóelterelések, csatornarendszerek kialakítása, területek elhódítása a tengertől, a korábban nem megművelt területek (un. szűzföldek) megművelése, az erdők kiirtása stb. Ide tartoznak a gazdaságilag egyértelműen megkérdőjelezhető űrprogramok, kutatóbázisok létesítése, a tengerfenék és a sarkok meghódítása. Mindezek gyakran szimbolikus, fejlettséget igazoló, demonstráló lépések. A Szovjetunióban is számos környezetátalakító program valósult meg. A vízierőművek építése, az iparosítás erőltetett fejlesztése a modernitás, a fejlett társadalom igazolásának tekinthető üzenettel ért fel. Moszkva városát pl. öt tengerrel kötötték össze a harmincas években hatalmas (önkéntes és kényszerített) tömegekkel készített csatornák.

A gazdaságtalanságon túl szintén súlyos árat fizettek kudarcaikért azok a hadvezérek, kutatók és felfedezők a történelem során, akik nem vették figyelembe az adott terület domborzati, éghajlati viszonyait, azok területenkénti, vagy évszakonkénti eltérését, ingadozását. A nem megfelelő felszerelések, technika, ruházat, közlekedési eszközök (lásd Hannibál elefántos átkelése az Alpokon, sarkkutató expedíciók rosszul megválasztott járművei, az 1942-es angol-kanadai partraszállási kísérlet Dieppe térségében, ahol a tankok azonnal megbénultak a láncotalpak közé szorult kavicsoktól, Napóleon hadjárata Oroszországban stb.) mindannyiszor a történelem során számos emberéletet követelt.

II.4.1.3. Posszibilizmus

A két szélsőséges irányzat közt elhelyezkedő mérsékelt megközelítés elismeri a környezet szerepét, de nem hangsúlyozza túl azt, nem teszi kizárólagos magyarázó tényezővé a társadalmak, államok közti feljettiségbeli eltérések vizsgálatakor.

Az éghajlat, a domborzat eltérései miatt különbségek lehetnek szállítási, termelési, fűtési stb. költségekben, változhatnak kockázati elemek (földrengés, áradások, egészségügyi helyzet), de extrém lokációk kivételével (sarkvidék, tengerfenék stb) nem korlátozzák az emberi tevékenységet, nem elsődleges telepítési, vagy befolyásoló tényezők. Erről lásd bővebben a BKE Gazdaságföldrajz tanszékének a Térbeli elrendezés és a vállalat c. jegyzetében különösen a politika, tőke, infrastruktúra, tudás, munkaerőpiac megnövekedett szerepét (Békési 1999). A földár pl. már nem mutat kapcsolatot a föld termőképességével, de számos társadalmi tényezőtől függ (népsűrűség, szűkösség, települések központjától mért távolság, spekulációk stb. A mai helyzetnek leginkább a posszibilista megközelítés felel meg és a legtöbb gazdasági, társadalmi, politikai elmélet is ezt tartja a legelfogadhatóbbnak. A társadalmak kialakulása, fejlődése is azt mutatja, hogy különböző földrajzi feltételek, eltérő éghajlati, magassági viszonyok mellett is kialakulhattak fejlett társadalmak, civilizációk.

Ugyanakkor a XX. század első felében a determinista, második felében a nihilista irányzat is domináns szerephez jutott.

II.4.1.4. A realista és idealista külpolitika irányzatok

A korábban kialakult realista külpolitika szerint az erősebb állam egyszerűen rákényszeríti akaratát a gyengébb (nem feltétlenül szomszédos) államokra. Ez a legősibb viselkedésforma. Alapvető eszköze a háború, vagy az egyenlőtlen feltételeken alapuló tárgyalás. Leginkább a konzervatív, jobboldali és szélsőséges politikai vezetés alatt álló államokra jellemző.

Az idealista külpolitika elmélete a XIX-XX. században alakult ki. Fő gondolata, hogy a nemzetek, államok közötti kapcsolatokban a vitákat az erőszak helyett a minden fél érdekeit figyelembe vevő, két-, vagy többoldalú tárgyalásokon, vagy nemzetközi szervezetek bevonásával kell rendezni. A háborút nem ismerik el, mint politikai eszközt. Ez a gondolkör a liberális és baloldali politikai csoportokra (volt) a legjellemzőbb. Isaiah Bowman (1878-1950) az Amerikai Földrajzi Társaság elnöke, a New York-i Egyetem professzora Wilson elnök megbízására 1915-től 150 tudóssal tanulmányozta az európai etnikai viszonyokat. Az idealista tudós a Versaillei béketárgyalásokra három teherautónyi térképpen és adattal, dokumentummal, statisztikával érkezett egy igazságos, etnikai alapon meghúzott európai határrendszer kialakításának reményében. Mégis alulmaradt a győztes államok többi, realista földrajztudósával szemben.

Az idealista ellentéte pl. a sokkal realistább Jovan Cvijic belgrádi földrajztudós aki korábban a Karszt-hegység tanulmányozásával vált világhírűvé, de a béketárgyalásokon már a Jugoszlávia által elfoglalt makedón területek bolgárjairól bizonyította be, hogy tulajdonképpen a szerb nyelvet dialektusban beszélő macedón-szlávok. A Szófia és Belgrád által is követelt területet mind az első világháború végi Versaillei, mind a második világháborút lezáró párizsi békékben Jugoszláviának ítélték Cvijic "kutatásának" térképei és adatai alapján (Taylor 1993).

A geopolitikai szemlélet az államok, politikai vezetők, szövetségi rendszerek, döntéshozók szempontjából vizsgálja a teret, elsősorban múltbéli események elemzésével, rendszerezésével és jövőbeli döntések előkészítésével foglalkozik, ezért alkalmazott tudománynak tekinthető, mely a determinista (földrajzi környezet által meghatározott társadalmi állapotokat és fejlődést valló), realista (erőszakot, mint politikai eszközt elfogadó), konzervatív elméletekből táplálkozik. A német-szovjet összeecsapás helyének, szerepének és logikájának (mint a társadalmak, ideológiák és nemzetek tértől folytatott harcának példája) megértése érdekében fontos áttekintenünk néhány releváns korai angolszász és német geopolitikai elméletet, illetve azok kialakulását.

Míg a második világháború után a náci rezsimhez kapcsolódó, annak ideológiai alappillérvé vált, területi expanziót "tudományosan igazoló" geopolitikával egy bizonyos Augusto Pinochet nevű el-elkalandozó érdeklődésű, az Antarktisz és az Déli-Sark végleges Chilei bekebelezéséről álmodozó földrajz tanáron kívül (aki a Santiago de Chilei katonai Akadémián tartott geopolitikai kurzusokat egészen puccsa kezdetéig) igen kevesen foglalkoztak, addig a kilencvenes évek rendszerváltásai és a korábban elképzelhetetlen méretű politikai határváltozások, új államok megalakulása nyomán a kilencvenes évek második felétől nyugati és posztszovjet kiadóknál egyaránt tömegesen jelentek meg új és korábbi elméleteket is továbbgondoló friss geopolitikai munkák. Fontos, hogy ma már orosz tudósok is felismerték a geopolitika szerepét a XX. századi orosz történelem alakításában és geopolitikai művek sora lát napvilágot a moszkvai, kijevi, szentpétervári egyetemek tudósainak és műhelyeinek tollából (Adrianova 1996, Nartov 1999, Gadzsiev 2000, Gyegracsev 2000, Platonov 2000, Koloszov-Mironyenko 2001, illetve Lengyelországban Stanislaw Otok 2003). A legfrissebb angolszász irodalomból pedig ugyanilyen széles a választék. A világ minden nagyobb társadalomtudományi egyetemén oktatják a geopolitikai gondolkodást (magam a London School of Economics és a Groningeni Rijksuniversiteit gyakorlatát láttam). A téma tanulmányozásához bő választék áll rendelkezésre, melyek alapján összefoglalhatjuk a XX. század első felének társadaloföldrajzi-geopolitikai-stratégiai történetét, illetve a mai geopolitikai helyzetet és a kettő közötti kapcsolatokat. Pl. Taylor Political Geography (1993), Painter Politics, Geography and Political Geography (1995), Glassner Political Geography (1995), Jeremy Black Maps and Politics (1997) Richard Muir Political Geography (1997), Gray-Sloan Geopolitics, Geography and Strategy (1999), Dodds-Atkinson Geopolitical Traditions (2000), és ugyancsak Doddstól a Geopolitics in a Changing World (2000) Kliot-Newman Geopolitics at the End of the Twentieth Century (2000), Storey Territory -The Claiming of Place (2001), John Agnew Political Geography és Making Political Geography (1997 és 2002) könyveit, tanulmányköteteit említhetjük.

A geopolitikai elméletek kialakulásában szerepet kapott több társadalmi-gazdasági folyamat, mint a nacionalizmus, a nemzetállamok kialakulása (főleg Európában), továbbá a gyarmatosítás és a birodalomépítés a világ többi részén, a világgazdaság kialakulása és a tömegtermelés, valamint az ezt szolgáló intézményrendszer kialakulása, kiépítése (kikötők, vasutak, posta és távírda, raktárak, katonai bázisok, új települések) az egész világon. Mindez a modern haditechnika kialakulásával, a fegyverkezési versennyel és hatalmas szárazföldi és tengeri haderők megjelenésével járt együtt a XIX. század végétől.

A társadalmi folyamatok azzal párosultak, hogy a fejlett államok megismerték, feltérképezték és ezzel együtt gyarmatosították, bekapcsolták a kereskedelembe szinte az egész világot. Egyes államok sikeresek voltak ebben a folyamatban, mások lemaradtak.

Ugyanakkor a természettudományokban teret hódító evolucionizmus gondolköre (Darwin munkássága, fajok fejlődése, alkalmazkodás a környezethez és annak változásaihoz, állandó harc a versenytársakkal) a társadalomtudományokba átültetve is követőkre talált (szociálevolucionizmus). Lásd Morgan és Spencer munkásságát (pl. Spencer 1993).

Moritz Wagner német biológus pedig azzal a felismeréssel állt elő, hogy a tudományos vizsgálódás tárgya nem feltétlenül minden esetben az egyed, hanem gyakran azok csoportja. Ahogyan az egyed kisebb egységekből, szervekből, sejtekből áll, az egyedek maguk is egy nagyobb élőlényt alkotnak. Ezek az egyed felet álló csoportok maguk is élőlényként viselkednek a közösségben élő állatok, vagy a növények esetében. Ezeket a közösségeket, mint egy csorda, hangyaboly, madár-, vagy halraj, erdő stb. szuperorganizmusoknak nevezte el (Claval 1996). Az élőlények három dimenzióban élnek, a létezés legalapvetőbb feltétele maga a tér. Az élőlények csoportjai pedig állandó harcot folytatnak a szűkös területért és az azon található életfeltételekért (élelem, ivóvíz, költőhely stb.). Az erősebb, ügyesebb, alkalmazkodóbb fajok (legyen szó pl. a patkányokról, csótányokról, egy növényfajról, vagy egy vírusról) kiszorítják a gyengébbeket, az erősebbek birtokolják a legkedvezőbb élőhelyeket, a gyengébbek sivárabb élőhelyre szorulnak, vagy kipusztulnak.

Rudolf Kjellén a Göteborgi Egyetem politikatudomány professzora az első világháború idején Az állam, mint az élet egy formája (Kjellén 1917) c. könyvében kimutatta, hogy az állam is felfogható egy ilyen, többiekkel rivalizáló, térben létező, számtalan egyedből (dolgozók, katonák, stb.) álló élőlényként, szuperorganizmusként. Egy korábbi, svéd határok természetéről írt munkájában, 1899-ben használja elsőként a geopolitika kifejezést, ezzel az új tudomány atyjának tekinthető. Nagy hatással volt a német geopolitika kialakulására és a pángermán eszmék megjelenésére.

II.4.2. Oroszország geopolitikai helyzetével foglalkozó elméletek

II.4.2.1. Az angolszász geopolitika²³

Az angol földrajzi adottságokból és politikai ambíciókból adódóan a gyarmatbirodalom kiépítésének és megtartásának, a tengerparti fekvés előnyeinek kiaknázása, a (kereskedelmi és hadi célú) hajózás, a tengeri és szárazföldi haderők összehasonlításának, versengésének kérdéseivel foglalkoztak.

Az amerikaiak a XIX század elején még főleg a belső hatalmas terek és készletek hasznosításával foglalkoztak.

Míg az angolokra a terjeszkedés és nyitás volt jellemző, addig az amerikaiak befelé fordultak (extravertált és intravertált külpolitikai attitűd).²⁴

Ugyanakkor mind az angol, mind az amerikai tudósok kiemelten foglalkoztak Oroszország sajátos helyzetével és a világpolitika jövőbeli alakulásában játszott lehetséges forgatókönyvekkel.

Az előzmények között talán a legfontosabb az amerikai Alfred Thayer Mahan munkásságának megemlítése. A katona-tudós családból származó (apja a West Point Katonai Akadémián volt professzor). Mahan admirális 1890-ben jelentetett meg egy könyvet a Tengeri erők szerepe a történelemben 1660 és 1782 között címmel (idézik többek között Andrianova 1996, Muir 1997, Sumida 1999), s később 18 másik műve is megjelent a tengeri hatalommal, stratégiával és hadviseléssel kapcsolatban. Bár munkáiban megállapításait főleg a napóleoni kor tengeri ütközetei és stratégiája alapján vonta le, számos általa elsőként leírt összefüggése beigazolódott később a XX. század folyamán:

- A tengeri hatalom és kereskedelem nélkülözhetetlen egy nagyhatalom számára.
- Ehhez megfelelő kereskedelmi- és hadiflottát kell építeni és fenntartani a saját kereskedelmi és katonai érdekek védelme mellett az ellenfeleket is vissza lehet szorítani.
- Egy vízen nagyhatalomra szert tevő állam térdre kényszeríthet nála szárazföldön erősebb államokat is. Pl. Nelson admirális angol flottája hozzájárult Napóleon végső versengéséhez, illetve a munka megjelenése után 15 évvel a látványos orosz vereség Japánnal szemben 1905-ben.

²³ Az egyes nagyhatalmak geopolitikai gondolatai csak abból a szempontból kerülnek tárgyalásra, amennyiben az orosz-szovjet területiséget érintik. Ez szinte folyamatos, hiszen pl. az angolszász geopolitika a XX. század elejétől napjainkig oroszország elszigetelésén, megfékezésén alapul.

²⁴ A szovjet-orosz külpolitika ciklikusan váltogatta a befelé fordulást és az érdeklődést, nyitást, vagy konfrontálódást a külvilág irányába. A mindenkori erőviszonyok függvényében folytatott defenzív, illetve offenzív külkapcsolatokat az első világháborútól napjainkig lásd bővebben erről a ciklikus ingadozásról John Erickson tanulmányát (Erickson 1999) de ez a váltogató stratégia a középkortól is megfigyelhető, felvázolható.

- Egy állam erejét flottáin és tengeri potenciálján kívül társadalmi jellemzők is meghatározzák, mint népessége, lakosságának karaktere, a kormányzás módja, iparának, kereskedelmének, piacainak mérete és fejlettsége.
- Elsők között emelte ki a politikai és katonai vezetés, valamint a képzett emberállomány együttes szerepének fontosságát.
- Elsőként kategorizálta az államokat a Föld felszínén stratégiai szempontok szerint, méghozzá a tengerekhez való hozzáférés (kikötők, partvonal hossza, tagoltsága, az ország alakja, mérete, helyzete) alapján. Szerinte a történelemben a legjelentősebb szerepet Európa és Ázsia hajózó népei, valamint a szintén tengeri kapcsolattal rendelkező, Európától függetlenül is cselekedni képes szigetek kapták (Anglia, Japán, USA). Az egyetlen jelentősebb szárazföldi területnek Oroszországot tartotta, méretei és változatos felszíne, éghajlata miatt. Az USA-t periférikus elhelyezkedése miatt expanzióra alkalmatlannak és kontinentális szerepvállalásra kárhoztatott államnak tartotta. Miután az USA 1898-ban legyőzte Spanyolországot, még periférikusabb területeket szerzett (Kuba, Fülöp-szigetek, Mariana árok térsége).

Mahan gondolataira külföldön is felfigyeltek. A németek Mahan munkáinak tanulmányozása után hatalmas flottaépítési programba kezdtek a XX. század hajnalán (csatahajók, tengeralattjáró program) Haushofer a náci geopolitika megalkotója is sok gondolatát vette át.²⁵

Sir Halford Mackinder, a korai angolszász geopolitika legkiemelkedőbb skót származású egyénisége Oxfordban, majd a London School of Economics Földrajz Tanszékén tanított. Két főbb elméletében a tengeri és szárazföldi haderők versenyét elemzi a történelem során, illetve nála kapja a legnagyobb hangsúlyt a mobilitás kérdése.

Az Angol Királyi Földrajzi Társaságnál 1904-ben tartott előadásán kifejtette, hogy arra a következtetésre jutott, hogy a történelem során mindig a gyorsabban mozgó haderőkkel rendelkező politikai-katonai erők (hordák, törzsek, városállamok, birodalmak stb.) ragadták magukhoz a hatalmat és a vezető szerepet, birtokolták a legnagyobb, leghasznosabb földrajzi területeket. Három fő korszakot különít el a katonai stratégia változásában, fejlődésében.

Az ókortól 1492-ig tartó korban a szárazföldön gyorsan mozgó, bárhol bevethető, akár kontinenseken is átvándorló lovas (tevés) hadak voltak a legerősebbek (hunok, magyarok, tatárok, nomád vándorló törzsek stb.).

1492-től kezdődik a kolumbiánus kor, ahol a vezető szerep a kontinentális hatalmaktól a tengeri erővel rendelkező államokra száll át. Ezen államok vették ki részüket a felfedezésekből és gyarmatosítás folyamatából, szerezték meg a Föld felszínének jelentős részét, mialatt a szárazföldi hatalmak elgyengültek. Mindez a korábbi centrum-periféria viszonyok megfordulását is jelentette, a világ legfejlettebb területei tengerparttal, tengeri haderővel rendelkező államokba tevődtek át.

Ugyanúgy, ahogy a tengeri hatalmak felemelkedésének találmányok sora teremtette meg a lehetőségét, a találmányok a következő fordulatnál is jelentős

²⁵ George Modelsky és William Thompson *The Seapower in Global Politics since 1492 c.* munkája tulajdonképpen az előbbieken ismertetett Mahani gondolatok és Mackinder elméletének ötvözése (Modelsky és Thompson 1987).

szerephez jutottak. A XIX század második felében vasutak kezdték behálózni a fejlett világ területeit. Ezzel mind gyorsaságban, mind a szállítás egyéb körülményeiben (nagy tömeg, megbízhatóság, rendszeresség) egyenrangú vetélytársa, alternatívája lett a (gőz)vasút a (gőz)hajózásnak. A XIX. század második fele tehát Mahan elmélete szerint a tengeri és szárazföldi hatalmak egyenrangú rivalizálását hozta és hozza majd.

A tengeri és szárazföldi hatalmakat három földrajzi kategóriába sorolta, ugyanis nem mindegy, hogy a mobilitás gondolatához kapcsolódva hol csapnak össze az államok. A magterület megközelítőleg egybeesik Oroszország területével. Ez egy alapvetően szárazföldi terület, ahol külső betolakodó, vagy tengeri hatalom nem tudta és nem is foga tudni megvetni a lábát. ezt egy belső gyűrű övezi, mely az eurázsiai kontinens többi, tengerparttal is rendelkező részeit foglalja magába. Ez a belső gyűrű mind a szárazföldi magterület felől, mind a tengerek irányából elfoglalható, befolyásolható. Ezt veszi körül a külső gyűrű, mely Amerika, Afrika, Ausztrália kontinenseiből, Japánból és a Brit-szigetektől áll. Ezt világszigeteknek nevezte el. Ezt a külső gyűrűt viszont modern tengeri hatalmak gyarmatosították és népesítették be, s a jövőben is tengeri hatalmak uralma alatt fog állni. India és Burma kivételével maga az angol gyarmatbirodalom is ebben a tengeri övezetben található. A tengeri és szárazföldi hatalmak tehát a belső gyűrűben, mint ütközőzónában konfrontálódnak, mérik össze erejüket.

Az elmélet félelmetes pontossággal írta le az addigi valóságot és a jövőbeli helyzetet. A háborúk jelentős része tényleg a belső gyűrűben, mint ütközőzónában zajlott. Szokatlan aktualitást adott a szárazföldi és tengeri hatalmak jövőbeli, mind valószínűbb összeütközéséről felállított elméletének, hogy az Angol Király Földrajzi Társaság ülésén 1904-ben elhangzott beszéde után két héttel Japán megtámadta az Orosz Birodalmat és a kis tengeri hatalomtól csúfos vereséget szenvedett a hatalmas kontinentális állam. További próféciai közé tartozott, hogy Kína, vagy Németország is megpróbálhat majd betörni a hatalmas kontinentális orosz területekre. 1943-ig többször pontosította, módosította elméletét. Hangsúlyozta, hogy az ütközőzóna legfontosabb része Közép- és Kelet-Európa. Itt fog eldőlni a világ sorsa, s aki uralja ezt a régiót, az tulajdonképpen a világ ura is egyben (ezen prófécia bekövetkezését is nyomon követhetjük az 1989-91-es

változásoktól napjainkig, ha térségünk "tulajdonosváltására" gondolunk). Mackinder a második világháború előtt leginkább a német és orosz területek egyesülésétől tartott (vagy szövetségre lépnek, vagy egy pusztító háborúban foglalja el valamelyik a másik területét). Ezért egy erős államokból álló ütközőzóna kialakítását szerette volna elérni Németország és a Szovjetunió között.

De a XX. század második felében is a belső gyűrű volt a nagyhatalmak összeütközésének színtere leggyakoribb. Az amerikai katonai stratégia a hidegháború alatt pont arra épült, hogy a Szovjetuniót körülfogó átmeneti zónában, belső gyűrűben szerezzen szövetségeseket és egyben elszigetelje a veszélyforrásnak tekintett, forradalmi exporton dolgozó szovjet államot. Ennek előzményeként 1904-ben Mackinder is azzal indokolta a brit jelenlétet Indiában, hogy ha India meggyengülne, akkor a cári csapatok bevonulnának az angolok helyére és az Indiai-óceánra kijutott, déltengeri flottabázisokhoz, kereskedelmi kikötőkhöz jutott Orosz Birodalom ily módon szárazföldi hegemoniáját tengeri hatalommal is megerősítve a világ legerősebb, legyőzhetetlen urává válna mind a szárazföldön, mind a világtengereken. Az angol pozíciók megerősítésére 1904-ben bevonultak Tibet egyes területeire is a brit csapatok, Nepál pedig szintén angol érdekszféra részévé vált. Mackinder elméleteiről lásd bővebben pl. a Klaus Dodds és David Atkinson által szerkesztett *Geopolitical Traditions* c. tanulmánykötetet (Dodds-Atkinson 2000).

II.4.2.2. A német geopolitika két jelentős személyisége és elméleteik

II.4.2.2.1. Friedrich Ratzel

Friedrich Ratzel (1844-1904) az államot olyan élő szervezetnek tekintette, mely a föld és a rajta élő emberek szimbolikus szövetsége. Ez a közösség, a tulajdonképpeni állam, mely maga is élőlényként viselkedik. az erősebb állam egyszerűen bekebelezi a kisebbeket, gyengébbeket, vagy azok értékesebb területeit szerzi meg. A terület és a rajta található erőforrások ugyanúgy nélkülözhetetlenek egy állam számára, mint egy vadászterület, költőhely, stb. egy állatfaj számára. Az államhatár ezért gyakran változhat, a mindenkori szomszédos államok erőparitás-változásainak természetes következményeként. Németország számára a gyengébb szomszédok rovására (tárgyalásokkal, vagy igazságos háborúkkal) a minél

nagyobb területek megszerzését, egy természetes határokkal (hegységek, tenger és folyópartok) védett birodalom kiépítését tűzte ki célul. Megfigyelte, hogy a természetes határok (pl. a magashegységek, mint az Alpok, Kárpátok, Andok, Pireneusok, Himalája) természetes védőgyűrűként a történelem legstabilabb határainak számítanak. A megszerzendő területek között elsősorban mezőgazdasági művelésre alkalmas, nyersanyagokat, energiahordozókat rejtő és a stratégiai szempontból fontos területeket tartotta fontosnak.

Ratzel az igazságos terjeszkedés legfőbb indokának az azonos kultúrához tartozó emberek egyesítését tartotta (kulturprovinz-elmélet). Ezzel lefektette a (nem egészen önzetlen) néprajzkutatás alapjait is.

A majdani egyesítés reményében intenzíven kutatta a német kisebbség kultúráját Kelet- és Közép-Európában, valamint az Észak-Amerikába (főként a Kanadába kivándorolt németek körében), s ezzel a néprajzi kutatások egyik megalapozójává vált. Akárcsak a szemiotika, a geopolitika is részben a néprajzkutatásokhoz kapcsolódva született meg. Korának többi jeles német földrajztudósa közben az Ottomán Birodalmat, Görögországot, Kínát, Marokkót és a környező arab országokat, a búrok lakta (és aranyban, gyémántban gazdag) dél-afrikai területeket kutatták, mint lehetséges német kirajzás helyszíneit a túlnépesedett, gyarmatszerzésben lemaradt Németország számára. Ferdinand Richthofen, Theobald Fisher, Otto Maull és Karl Dove ilyen irányú kutatásairól lásd bővebben Paul Claval munkáját (1997).

Ratzel egy másik élőlényekre jellemző tulajdonsággal is felruházta az államokat. Szerinte akárcsak az élőlényeknek, az államoknak is van egy bizonyos (élet)kora, életgörbéje, korszakai (születés, gyermek-, ifjú-, és felnőttkor, öregség, majd halál). Minden államot, határmódosulásait, térbeli aktivitását, erősségét, szomszédaihoz való viszonyát ez az életkor jellemez. A fiatal állam növekszik, hódít gyengébb, öregebb szomszédaitól, s a beteges, öreg, megújulni képtelen állam folyamatos területvesztései végén akár teljesen el is tűnhet.²⁶

A zoológiát és anatómiát is tanult német földrajztudós ezen gondolatai (amit maga biogeográfiának nevezett, bár egyértelműen társadalmi kérdésekkel foglalkozik) a darwini természetes szelekció társadalmi környezetbe történt átültetésének számíthatók. A térért folytatott, állatok, de növények csoportjai (csorda, falka, vagy egy erdő azonos fajhoz tartozó növényei, melyeket összefoglaló néven aggregát-organizmusoknak nevezett) között a természetben is

²⁶ Ebben az értelmezésben a fiatal szovjet rendszer még nem tudta magát megvédeni, és saját lakosságával teljesen elfogadtatni az új ideológiai alapokat, ezért nyúlt vissza a korábbi, beérett,

megfigyelhető harc társadalmi adoptálása szintén egyértelműen (szociál)evolucionista gondolatokra épít.

A térért folytatott természetesnek beállított harc, valamint az ifjú államok jogos területi igényeinek elmélete igen népszerűvé vált a közelmúltban megszületett Német Birodalomban, mely éppen a szomszédos államok rovására, terület- és presztízsvesztesére kívánt terjeszkedni, legyőzte a rivális osztrákokat, területeket szerzett Dániától (Schleswig-Holstein) és Franciaországtól (Lotharingia).²⁷

Ugyanakkor korábbi történeti példákat is leírt, amikor egy túlnépesedett, fejlettebb ország egyszerűen "túlfolyik" határain és más népek által lakott területekre özőnlík. Ez vezetett Észak- és Dél-Amerika európaiak általi benépesítéséhez, amikor a fejlett angol, spanyol, portugál, francia stb. hódítók a kedvezőtlenebb életfeltételeket biztosító őserdőkbe, hegyekbe, prérre szorították a gyengébb fizikumú, fejletlenebb őslakosságot. A némethez hasonló, fiatal, gyarmatosításban lemaradt, túlnépesedett, több területre és erőforrásra igényt formáló államnak tekintette Japánt és Olaszországot is. Logikusabbnak tartotta volna, ah ezen országok fölöslegessé vált népessége nem más országok fejlődéséhez járul hozzá (lásd a skandináv, osztrák-magyar, japán, vagy még inkább olasz kirajzást, kivándorlást a századfordulón az USA-ba).

Mindezen gondolataival Ratzel akarva-akaratlanul lerakta a náci ideológia élettér elméletének alappilléreit, ugyanakkor egy új szövetségi- (és világ)rend is felvázolódott.

II.4.2.2.2. A náci geopolitika és Karl Haushofer szerepe

A (múlt)századforduló egyik legkimagaslóbb földrajztudósa, Mackinder német kortársa Karl Haushofer volt (Mackinder 1861-1947, Haushofer 1869-1946). Élete és életműve számtalan szerencsétlen egybeesés nyomán számos dimenzióban meghatározóvá vált a világtörténelemben, mégis kevesen tudnak munkáiról, szerepéről.

1891-ben a Göteborgi Egyetemen Rudolf Kjellén közelében tanult politikatudományt. Később megismerkedett Mackinder munkáival is, akit különösen a tengeri és szárazföldi hatalmak versengésének gondolata miatt tisztelt. A katonai hivatást is vállaló tudós 1908 és 1910 között Japánba kerül katonai attasénak, ahol az ország helyzetének megismerése mellett a legmagasabb politikai-katonai vezető körökben terjeszti nézeteit. Lenyűgözték a japán katonai tradíciók, Korea 1910-es annektálása, a könyörtelen szamuráj kultúrában pedig egy vasakaratú vezető mítosza

tapasztalt, elfogadottabb orosz nacionalista politikai-ideológiai generációra utaló kommunikációhoz.

²⁷ Ratzel maga is kétszer megsebesült az 1871-es egyesítéshez vezető francia-porosz háborúban.

ragadta meg. Az első világháborúban már tüzértábornokként vesz részt, harcolt a keleti és a nyugati fronton. A vérfürdőt felemelő élménynek tartotta, ami testvériségre, kötelességtudatra, önfeláldozásra nevel. 1919-ben leszerelt, A Japán Birodalom fejlődésének főbb földrajzi kontúrjai címmel megírja disszertációját, majd tanítani kezd a Müncheni Egyetemen. 1921-ben megalakítja a Müncheni Geopolitikai Intézetet, ahol a tudományos munka mellett elsődleges célként az első világháborúban elszenvedett vereség revízióját jelölte meg. A gyarmat nélküli, szűkös hazai területtel rendelkező német, olasz és japán közös geopolitikai helyzet szemléltetésére bevezette az élettér nélküli népek fogalmát. Egyetértett a náci párt 1920-as programjával (minden német egyesülése egy Nagy-Németországban, a Versaillesi békeszerződés felülvizsgálata, a gyarapodó német nép leteleptetéséhez területszerzés). 1924-től kiadták a Zeitschrift für Geopolitik című tudományos folyóiratot. Az intézet vezetőjeként és korábbi katonai-politikai kapcsolatai révén az antidemokrata, antirepublikánus, antiszocialista, neokonzervatív, Weimari köztársaságot, liberális és pacifista káoszt, szláv aroganciát, francia revansizmust, brit kapzsiságot megvető tudós napi kapcsolatban állt Rudolf Hessel, egykori katonájával és tanítványával, valamint gyakran találkozott Ribbentroppal, Goebbelszel, Himmlerrel és magával Hitlerrel is. Az amerikai konzul jelenése szerint Haushofer Hess mellett a Mein Kampf legfontosabb ötletadója. A náci hatalomátvétel után Hess felkérésére részt vett a Német Népi tanácsadó Bizottságban, segített a birodalmi reformok kidolgozásában. A titkos, félkatonai müncheni intézetben a legendák szerint ezer tudós, szakember és kém készítette elő német revíziót, a második világháború hadjáratait katonai stratégia kidolgozásával, információgyűjtéssel és térképek készítésével. Az új, misztifikált tudományt Geheimwissenschaft-ként, azaz titkos tudományként, a csodafegyverek egyikeként emlegették. A geopolitika a felsőbbrendű faj elméletéhez szorosan kapcsolódva a náci ideológia alappillérvé vált, tudományos igazolást adott a terjeszkedési tervekhez, hiszen egy magasabbrendűnek tartott faj jogosnak bizonyult a számára szükséges terület megszerzésére, étterének kiszélesítésére, más alacsonyabbrendű fajok kárára. A kezdetekkor még nem volt világos, hogy szövetségesként (a harmincas években számos német-szovjet közeledési lépés történt, pl. katonai oktatási csereprogramok, német katonai kiképzés, fegyverkísérletek szovjet területen, amit a békeszerződés nem tett volna lehetővé a németeknek), vagy ellenfélként, de Haushofer is számításba vette az orosz, ukrán és kaukázusi területeket, mint a németek érdekszféráját, betelepítések, mezőgazdasági hasznosítás és természeti erőforrások kiaknázásának helyszínét.

Főbb geopolitikai gondolatai:

- Az élettér (Lebensraum) kiterjesztésének joga és kötelessége az erősebb nemzetnek. A népesség államonként eltérő arányú növekedése a biztosíték arra, hogy a területek állandóan gazdát cserélnek a történelem során, s ezzel párhuzamosan változnak a nemzetközi erőviszonyok is. A gyengébb rovására a területszerzés békés módon szerződésekkel, vagy "igazságos" háborúkkal

történhet. A kifejezés szerepel a Geopolitikai folyóirat első 1924-es számában és Hitler Mein Kampfjában, valamint a kiadatlan "Második Könyvben".

- Az önellátás joga. A Német Birodalomnak joga van minden olyan terület meghódításához, ami hozzájárul gazdasági igényeinek maradéktalan kielégítéséhez. Sokban hozzájárult a fogalom kidolgozásához Haushofer és a Központi hatalmak keserű tapasztalata, hogy az első világháború alatt hiány és éhínség lépett fel, mert nem állt rendelkezésre elegendő élelem, energia és nyersanyag, illetve az ezeket biztosító terület. Az élettér elmélettel és Mackinder Eurázsia gondolatával ötvözve azt jelentette, hogy baráti szerződésekkel, vagy hódítással joga van a németeknek a kontinentális Eurázsia természeti kincseit hasznosítani.²⁸
- Pánrégiók. A világ tulajdonképpeni újbóli felosztása. A feltörekvő hatalmak jogosultak a földrajzi közelségükben lévő területek bekebelezésére, katonai-gazdasági uralására. ez még inkább így van, ha a területen hasonló kultúrájú népek élnek. Azaz pl. Németország jogosult a hajdani Hanza városok, a Balti államok és minden olyan közép- és kelet-európai terület meghódítására, ahol német kisebbségek élnek és német kultúrát ápolnak. Haushofer elméletében a világ 3 vagy 4 pánrégióra osztható fel. Amerika az amerikaiaké, hirdette a Monroe doktrína. Haushofer átvette a gondolatot és Pán-Amerikát egyértelműen az USA érdekszférájának tekintette. Pán-Ázsia a baráti Japán birtoka lesz. A szovjet területek "hasznosítására" két forgatókönyv létezett. 1931-ben a gondolat felvázolásakor még nem dőlt el, hogy a Szovjetunió szövetséges marad (ekkor átad egyes távol-keleti területeket Japánnak, de a Mackinder által is lehetségesnek tartott módon megszerezheti Indiát és Afganisztánt és maga is németbarát tengeri hatalommá válik), vagy szembeszáll Németországgal és ekkor egy villámháborúban elvérzik és területén Németország és Japán osztozkodik.²⁹
- A legfontosabb pánrégió azonban vitathatatlanul német kézbe kerül. Ez Pán-Európa és Pán-Afrika egysége (Eurafrika). A brit és francia gyarmatbirodalom az

²⁸ Az önellátás egy modern állam számára képtelenség, a világkereskedelem nem nélkülözhető, hiszen semelyik ország nem rendelkezik minden szükséges erőforrással, illetve a szükséges nyersanyagok, energiahordozók aránya, összetétele is folyamatosan változik (Bora-Korompai szerk. 2003).

²⁹ Furcsa paradoxon, hogy a hidegháború kezdetére pont az új ellenség, az USA segített a Szovjetunióknak, korábbi főkentartói, terjeszkedésének megakadályozói, nyugaton Németországot, keleten Japánt drámai legyengítésében.

elmélet következő részét képező tengeri és szárazföldi erők harcában eltűnik. Az elmélet szerves része a területek osztogatása, cseréje a szövetségesek között.

- A tengeri és szárazföldi erők harca Mackindertől kölcsönzött gondolat. A németeknek "járó" Eurázsia és Eurafrika a legnépesebb pánrégió. Egyben ez minden civilizációk kialakulásának központja, a "létezés gravitációs központja". Ez a terület alapvetően szárazföldi hatalom, egyben képes lenne az önellátásra. Határain két tengeri hatalom található, az ellenséges brit és a baráti japán. Távolabb az USA és a britek dominálta, szintén Mackinder dominálta külső gyűrű. A német magterület a japán tengeri hatalommal egyesülve lassan elfoglalja először a belső, majd a külső gyűrűt.
- Határok. Állandó mozgásban vannak, törvénnyel, szerződéssel hosszú távon nem garantálhatók, csak erővel tarthatók meg. Dinamikájuk leginkább Európában figyelhető meg, ahol a Római Birodalom óta állandóan mozognak, mint a terjeszkedés térbeli katonai-politikai megnyilvánulásai.

A tudományos munka mellett kiváló agitátornak és propagandistának, valamint reklámszakembernek is bizonyult. Kiválóan alkalmazta a náci pártra is jellemző kommunikációs stratégiákat és lehetőségeket. Ez a kommunikáció azonban a háború végéig, a náci rezsim bukásáig semmilyen változáson nem ment át.

Szerkesztő volt a náci párt kiadójában, ahol összesen napi ötmillió példányban megjelenő különböző napilapokban százszámra írta a népszerűsítő cikkeket. A Zeitschrift für Geopolitik pedig csúcspontján évi hétszázezer (!) példányban jelent meg. A német nép nagy edukátoraként számtalan beszédet mondott a párt, a hadsereg és a munkafront gyűlésein. Beszéddel köszöntötte a Führert ötvenedik születésnapján, a rádióban számtalanszor szerepelt, hárommillió család hallgatta "folytatásos" rádióműsorait. Elősegítette, hogy a popularizált geopolitika tudományos szlogenjei, vulgáris doktrínái és varázskifejezései (élettér, állandó harc a területért és erőért, organikus határok, erősebbek uralma) eljussanak a széles nyilvánossághoz.

Szerepe volt a náci párt hatalomra jutásában is. Rudolf Hess Haushofer ezredében szolgált, majd nála tanult a Münchener Egyetemen. A sikertelen sörpuccs után Haushofer padlásán bújtatta Hesst egy darabig. Később gyakran látogatta meg Hesst a landsbergi börtönbe, ahol egy bizonyos Adolf Hitlerrel

raboskodott. Itt gondolatokkal és olvasmánnyal látta el őket. Az első világháború tekintélyes tüzértábornokaként ő mutatta be Hitlert a müncheni társasági elitnek és a svájci pénzügyi köröknek. Elnöke volt a Külföldi Németséget Megőrző Ligának, patrónusa a müncheni SS-nek, tagja a Jogi Akadémiának, 1934 és 1937 között elnöke a Német Akadémiának, ahol a német nyelv, történelem és kultúrpolitika védelmezőjeként működött. Számos Hitlernek tulajdonított gondolatot, fogalmat ő írt le elsőként és adott a félművelt vezetők kezébe (pl. ellenséges és vazallus államok, a németek újraterelítése a Baltikumban, Eurázsia, Eurafrika és az óceánok, mint a német élettér részei. Elősegítette a német kilépést a Népszövetségből, a Rajnavidék remilitarizálását, a sorozás bevezetését és a hadsereg felállítását, a titkos fegyverkísérleteket.

Konkrétan is formálta a német történelmet és a külkapcsolatokat. Bensőséges, régi és kiterjedt személyes japán kapcsolatai a japán császári családdal és a berlini japán követvel és katonai attaséval indították meg a német-japán közeledést. Valamint segített az antikomintern paktum létrehozásában. Házigazdája volt a Münchener Konferenciának 1938-ban, ahol a döntéseket fiaival a szintén földrajztudós Albrechtel készítették elő. Hitt Mackinder gondolatában, hogy az eurázsiai magterületet uraló hatalom a legerősebb, ezért kezdetben német-szovjet-japán szövetségtől várta a német érdekek kiszolgálását, ezért az ő intellektuális munkája volt a Molotov-Ribbentropp paktum 1939-ben. Gondolatmenete részeként a hagyományosan kontinentális Németország szárazföldi hatalma erősödésével együtt száll szembe a tengeri hatalmat képviselő Angliával. A második világháború kezdetén gondolatmenete megvalósításaként az elfoglalt tengerpartokon a tengeri hatalom erősítését szolgáló tengeralattjáró bázisokat építettek ki (francia, dán, norvég kikötők). A Hitler mögött álló tudós annyira ismert volt a szakértők közt, hogy 1939 szeptemberében egy amerikai újság így kommentálta a háború kitörését: Haushofer háborúja megkezdődött. Haushofer és intézete direkt és indirekt módon koordinálta, integrálta és racionalizálta a földrajzot Hitler hadi- és propagandagépezetének, gondolataival követte ki az utat a második világháborúhoz. Konkrét bevásárlólistát tett le a nácik asztalára afrikai gyarmatokkal (pl. Togoland, Kamerun), megszállandó bajkeverő államokkal és válságterületekkel (Lengyel-, Cseh- és Morvaország, Elzász, Észak-Szászország, Dél-Tirol, Szlovénia) és szövetségesekkel, baráti

államokkal (Balti államok, Finnország, Horvátország, Szerbia, Magyarország, Szlovákia, Görögország, Belorusszia, Ukrajna), valamint egy pángermán, német dominanciájú civilizációs unió tervével (Skandináv országok, Svájc, Dánia, Olaszország).

A militarista katonai, tudományos, publicista és politikai tanácsadó karriert (tábornok, professzor, író és Hess hivatalos bizalmasa) befutott Haushofert Thomas Mann definiálta a legtalálóbban: General Dr von Staat.

1941 fordulatot hozott életében. Hess Angliába távozása után kegyvesztett lett. Egy rövid ideig még a dachau koncentrációs táborba is bezárták. Fiát Albrechtet kivégezték, mert rész vett 1944-ben a Hitler elleni merénylet előkészítésében. 1945-ben az amerikaiak eltiltották a tanítástól, könyveit, munkáit elkobozták. A csalódott, kiábrándult Haushofer a Nürnbergi per számonkérése előtt feleségével együtt öngyilkos lett.

A náci geopolitikát gyakran más nyelveken is a németből átvett kifejezéssel geopolitik-nak nevezik, még az egyéb elméleteket a geopolitika saját nyelven használt verziójával nevezik meg.

Japánban a náci geopolitikához hasonló geopolitikai iskola alakult ki, mely szintén támogatta a militarista hódító politikát és szintén tartalmazott antikommunista és szovjetellenes gondolatokat, illetve már a harmincas években felméréseket folytattak Szibériában (ugyanúgy ahogy akkoriban egész Délkelet-Ázsiát, Ausztráliát, kelet-Afrikát gondosan feltérképezték és felmérték, arra az esetre, ha elfoglalnák, azonnal megkezdhesék a természeti kincsek kitermelését).

//.4.2.3. Szovjet geopolitika

Mindezen terjeszkedő német és japán gondolatok joggal kelthettek aggodalmat a Szovjetunióban, mely hivatalosan nem folytatott geopolitikát, de területmegtartó, illetve növelő céljai ismertek. A relatív elmaradottság miatt a hatalmat Oroszországban és a Szovjetunióban is mindig a birtokolt terület nagyságával mérték, akkor, mikor már az országterület helyett egyre inkább a gazdasági teljesítmény (pl. vasérctermelés), oktatás, stb. alapján hasonlították, mérték össze az országokat.

A szovjet geopolitika, a légi, szárazföldi és tengeri fegyvernemek váltakozó súlyával is mérhető stratégiaváltásának és a szimbólumok változtatásának szoros

együttjárását mutatom be két kutatásaimról megjelent könyvemben (Békési 2000b és 2002a).

Az orosz (és a későbbi "nem létező szovjet") geopolitika egyik fontos kérdése szintén a tengeri versus szárazföldi erők versenye. A modernizálódás mindig a flotta fejlesztését vontta maga után, míg a tradicionális szárazföldi erő szerepének hangsúlyozása szükségszerűen a szárazföldi erők szinte kizárólagos fejlesztésén alapult. Ebben a megközelítésben is elemezhetjük a szovjet flotta szerepét. A nacionalista, patrióta szerep kizárólag a szárazföldi erőknek kedvezett a világháború alatt, a flotta tétlenségre volt kárhoztatva, a hajók szinte ki sem futottak a kikötőkből, előfordult, hogy a hajók fegyverzetét leszerelték és a parton szárazföldi eszközként használták pl. a hajóágyúkat. A tengerészeket is szárazföldi harcokra vezényelték.

A modernnek számító ejtőernyős egységek felállításában és kiképzésében úttörő szerepe volt a Szovjetuniónak a harmincas években. A Finn háborúban fényes sikerrel vetették be őket (még mielőtt a németek nagy visszhangot kiváltva a világ első ejtőernyős sikerének tartott Krétai megszállást végrehajtották). A német támadásra már öt remekül képzett elit ejtőernyős divízió (hadosztály) volt a szovjet légierőn belül. Mégis semmit nem csináltak a világháború alatt. Nem építettek elegendő szállító repülőt, minden tervezett légi ejtőernyős hadművelet, akció katasztrofális kudarcot vallott. Az ejtőernyősök végül akárcsak a tengerészek, frontharcos szárazföldi gyalogosként harcoltak. Légi szerepül kudarcra, illetve a passzivitás is a szárazföldi erők privilegizálásának, a katonai doktrína és a "nem létező" gigantomán, szárazföldi terület védelmére, majd növelésére sóvárgó szovjet geopolitikai stratégia következménye.³⁰

1945-ig tehát a katonai stratégia egyértelműen a szimbólumváltáshoz igazodva a nacionalista, föld anyácskához, tradíciókhoz, hagyományokhoz kapcsolódó irányba változott, háttérbe szorítva tengeri és légi hadműveleteket.

A geopolitikai stratégia a szimbólumok ismételt modern, internacionalista, kommunista irányba való eltolódásához igazodva változott a világháború után. A

³⁰ A hajóágyúk leszerelése és szárazföldi felhasználása olyan jó stratégiának tűnt, hogy az ötvenes években egy 180 milliméteres óriás hajóágyút kerekre szerelve, láncot húzó vontató után kapcsolva használtak. Az S-23 típusjelű ágyúkkal 43 kilométerre lehetett hatékonyan tüzelni. Az ejtőernyős egységeket pedig a háború után kivették a légierő irányítása alól és sokáig szárazföldi egyenruhát hordtak.

szárazföldi dominanciát és a befelé fordulást a harmadik világ és Kelet-Közép-Európa iránti fokozott érdeklődés és étvág, a szárazföldi erők hatalmas monopóliumát anyahajó- és atomtengeralattjáró építő flottaprogram, rakéta-programok és légierő-fejlesztés váltotta fel. A korábban, a Nagy Honvédő Háború alatt tétlen, szárazföldi harcra kárhoztatott, nacionalista, honvédő szerepben tündöklő ejtőernyősök pedig vezető szerepet kaptak internacionalista expanziókban és érdekérvényesítésekben. A prágai tavasz megfőkezésében, az afganisztáni hadműveletekben kulcsszerep várt a légi szállítású deszantosokra.

II.4.2.2.4. A hidegháború szovjetellenes geopolitikája

A hidegháború résztvevőinek földrajzi céljai, kimondott-kimondatlan geopolitikai céljai és a szovjet társadalmi kommunikáció között is kapcsolat mutatható ki, mely egy következő kutatás része lehet.

A hidegháború alatt a földrajz helyzetre, bekerítettségre a nagyhatalmaknál pl. alkalmazható a teniszlabda effektus kifejezés. Mindkét fél úgy érezte, hogy az ellenség körülöleli, úgy, mint a teniszlabdát (földet) a két egyberagasztott fél szoros egybeolvadása, egymáshoz tapadása hozza létre.

A mai társadalmat befolyásoló térelméletekről, a kapcsolódó tudományterületek aktuális kérdésfeltevéseiről Nemes Nagy József Tér a társadalomkutatásban c. könyvéből tájékozódhatunk (1998). Kiemeli pl. a legnyilvánvalóbb társadalmi térkategóriákat (társadalomföldrajz: hely, helyzet, régió, településtudományban: hely, hálózat, térhasználat, igazgatástudományban: hely, határ, hierarchia, településszociológiában: helyzet, távolság, térészlelés), a határ funkcióit. A nemzeti identitás tér általi befolyásoltságának ma folyó nemzetközi kutatásairól és mai példáiról (pl. Szerbia, Irak, India, USA, különösen pedig a mai Oroszország) pedig Dijkink National Identity and Geopolitical Visions (1996). Dijkink szerint egyértelmű a visszatérés a mai Oroszországban a cári hagyományokhoz (Orosz Birodalom-Szovjetunió-Mai Oroszország, mint A-B-A'), valamint a nacionalizmushoz és ennek földrajzi, identitást meghatározó példái a szent, vagy szimbolikus orosz helyek (Kijev a bölcső, mint Koszovó szerepe a szerb államiság kezdetén stb.), valamint az állandó harc az idegen kultúrák ellen (Napóleon, Hitler, Amerika és ma az iszlámmal szemben, lásd Csecsenföld), a kereszténység védelme, Moszkva, mint harmadik Róma

központtal, új orosz Monroe doktrína az amerikai példára: A FÁK Oroszországé, orosz érdekszféra, a határokon túlra került oroszok védelme (továbbá Dijkink-Knippenberg 2001). A nemzeti identitás földrajzi vonatkozásairól pedig Jerzy Wrona krakkói közgazdász-akadémikus legfrissebb elemzése fontos (Wrona 2002) aki a nemzeti szimbólumokban megjelenő földrajzi aspektusokat vizsgálja világszerte szemiotikai módszerekkel.

III.

A KUTATÁS MÓDSZERÉRŐL ÉS A FORRÁSOKRÓL

A kutatás elsősorban irodalomfeldolgozást és forráselemzést jelentett. Nem volt azonban elhanyagolható a verbális adatok feldolgozása, elemzése, rendszerezése mellett a vizuális információ gyűjtése, feldolgozása és elemzése sem. Ez két módon valósult meg: korabeli fotókon, képeken látható tárgyak, ruházat, szimbólumok, rangjelzések és ékítmények, valamint maguknak a tárgyaknak az elemzése akár hatvan-hetven évvel viselésük után. Mindezen kutatások, mint a vezetés szándékolt kommunikációjának különböző csatornái kerültek górcső alá.

Első könyvemben sok más mellett sikerült egy olyan hajóórvisi ruhát bemutatnom, melynek elemzése mindkét úton megvalósulhatott: rendelkezésre állt az eredeti világháború végi viselési szituációt (pl. kitüntetések elrendezése) bemutató fotográfia, illetve maga a ruha, amin a képen közvetlenül nem látható további historizáló, XIX. századi jellemzőket idéző részleteket is megfigyelhettem, bemutathattam és elemezhettem, mint a duplasoros gombolás, a cári mintájú válllap, az álló gallér és a mundér újának gazdag ezüsfonatos díszítése, a cári mintájú (de szovjet háborús) kitüntetések, a cári mintájú, eltörölt, majd a háború végén visszaállított díszöv, amin cári mintájú dísztör függ, a frakkszerű, hátsó rész díszítő gombokkal (Békési, 2000, 52-53. o. és 60. o.). Hasonló, részletes elemzésről nem tudok, ahol második világháborús, de teljesen a cári időket idéző szovjet ruha együtt maradt fent a viselését, körülményeit dokumentáló fotókkal (lásd képet a mellékletben 7.ábra).

Miért éppen a hadsereg, illetve bővebben a fegyveres erők vizsgálata került a középpontba és miért meghatározó ez a társadalmi csoport, illetve miért vonhatunk le következtetéseket az egész társadalomra vonatkozóan, ha a katonai változásokra koncentrálunk? Erre Herbert Spencer militáns államokról írt jellemzése, mely fokozottan érvényes a mindenkori orosz állapotokra adja meg a választ (Spencer 1993).

A Szovjetunióban egy bürokratikus, központosított, "uniformizált", gyakorlatilag félkatonai társadalom létezett, mely sokban merített az szocialista állam tradícióiból, s nem tudott minden helyzetben kilépni a cári Orosz Birodalom árnyékából. Minden társadalmi szervezet magán viselte a militarista, félkatonai jelleget az oktatástól az egészségügyön keresztül a munka világáig. Szinte

mindenki egyenruhát hordott (akárcsak a cári időkben), mely reprezentálta a viselő helyzetét és a társadalmi állapotokat, értékeket, szokásokat, divatot, újítási trendeket, s elemezve a szervezetekre (és a ruházatra, jelvényekre stb.) utaló jellemzőket, megállapítható, hogy mi volt a példa, ami alapján bevezettek valamilyen újdonságot, vagy visszaállítottak valamilyen korábbi állapotot. A fegyveres erők ezért egyfajta kiemelt indikátorai a militáns társadalom állapotainak, megkülönböztetett figyelmet élvező élcsapat, mely példát mutat. További magyarázat, hogy a harmincas-negyvenes évek vörös hadseregében ugyanazok a folyamatok zajlottak le, mint az egész szovjet társadalomban. Talán még intenzívebben zajlottak a tisztogatások, illetve nem szükséges részletezni, mennyivel intenzívebben vette ki részét a világháború szenvedéseiből, hőstetteiből, mint a szovjet társadalom bármely más alcsoportja, részhalmaza. A fegyveres erő ugyanakkor a vezetés, a mindenkori hatalom "keze", amit központilag irányítanak, központilag határozzák meg jellemzőit, struktúráját, összetételét, feladatait, képzésének módját, a katonai doktrínákat, a követendő példákat és viselkedésformákat, a csapatok létszámát és külső jegyeit, központi szabályok szerint történik az értékelés, a normák megállapítása, a jutalmazás és a büntetés, tehát sokat elárul az elit valóságérzékeléséről, az elit látószögéről, konkrétan a párt állapotairól, értékrendjéről. Egyben a külvilág felé is közvetíti a társadalmi állapotokat, s mint kifelé, mind befelé egyértelműen bemutatja az állami- és párthoz kapcsolódó politikai (vallási) attitűdöt, jelképeket, szimbólumokat. Egy egyenruhát viselő személyről sokkal többmindent lehet egyértelműen megállapítani, mit egy civilről (nemzetiség, illetve tágabban melyik állam polgára, társadalmi helyzet, státusz, rang, elvégzett iskolák, feladatkör, "specialitás, vagy foglalkozás", mint pl. fegyvernem, milyen eseményekben vett részt -a kitüntetések alapján, mióta szolgál, mit csinál éppen, esetleg milyen ideológiai nézetei vannak, ki a barátja, ki az ellensége stb.)

Egy másik megközelítésben a szovjethatalom militarista jellege abban is megnyilvánul, hogy a társadalomban (bár számos kísérlet történt a nők szerepének növelésére) mégis elsősorban a férfiak világa sokkal meghatározóbb volt, mint a másik nemé. A nők (esetenként drasztikus, brutális) intenzívebb bevonása a társadalmi folyamatokba (ipari- és nehéz fizikai munka, oktatás, hadsereg) viszont szintén nyomon követhető a vörös hadseregnél. Mintha Spencer militáns

társadalmának leírása elevenedne meg, amit pedig feltehetőleg a férfiakról írt: "Élete nem sajátja, hanem a társadalom rendelkezésére áll. Ameddig képes fegyvert viselni, nincs más alternatívája, mint harcolni ha felszólítják rá" (Spencer 1993 73. o.).

III.1.

A FELHASZNÁLT IRODALOMRÓL ÉS FORRÁSOKRÓL

Az idézett, feldolgozott felhasznált művek és a források néhány jól elkülönülő csoportot alkotnak.

A legelső, a témával foglalkozó kiadványok főleg a szovjet fegyveres erők tagjai számára készültek, leggyakrabban belső használatra, többnyire a Katonai Kiadó (Vojenizdat) gondozásában. Ezek a leghitelesebb, legprecízebb, pontos, részletes, hivatalos ugyanakkor legnehezebben hozzáférhető, gyakorlatilag titkos munkák (pl. egyenruhaviselési szabályzatok, vagy a kitüntetések leíró művek, honvédelmi népbiztossági, később minisztériumi rendeletek) gyakran szolgáltak alapul más nyugaton megjelent könyveknek. Ezen alpművek, hiteles dokumentumok (a legutolsó kiadványok kivételével) ma szinte beszerezhetetlenek. A munka megírása során mégis az összes valaha megjelent ilyen munkát, szabályzatot, dokumentumot felhasználtam. Az 1943-as ruha- és rangjelzés-váltás rendeleteinek teljes szövege is rendelkezésre állt, mind a hadsereg mind az NKVD számára készített igen vaskos verzió (Berija 1943 és Katonai Szabályzat, NKO 1946). Részint saját könyvtáramban a harmincas évekre visszamenőleg ezeken felül szinte az összes mű megtalálható, részint két OTKA által támogatott kutatást folytattam Szentpéterváron, ahol több napot kutattam a (különben zárt, leginkább a fegyveres erők kutatói és hallgatói számára hozzáférhető) legnagyobb intézményekben. Ezért a megelőző és a későbbi változásokkal is összevetettem az 1943-as váltást. Kutattam a Tüzérség, Műszaki és Híradó Alakulatok Múzeumában, a Flotta Központi Könyvtárában és a Belügyi Akadémia Könyvtárában. Kutattam Londonban és Kijevben is.

A korabeli leírások, dokumentumok, szabályzatok, ukázok, illetve azok későbbi összegzései mellett kell megemlítenünk a korabeli szövegeket, beszédeket (pl. Sztálin háború alatt elhangzott ünnepi szónoklatait). Ezen forrásokat szintén

elemezni lehet és hasonló fordulatot lehet kimutatni a "vezér" megnyilvánulásai, szónoklatai, rituális kommunikációja, rádióbeszédei tudatos változása mentén.

A második kategóriába taroznak a szintén a Szovjetunióban megjelent de a nyilvánosságnak szánt munkák, a történeti ismertető, múzeumi kiadványok, gyűjteményeket bemutató katalógusok mint pl. az oroszul illetve angolul megjelent Lenin Renddel kitüntetett Állami Történeti Múzeumban őrzött Orosz és Szovjet kitüntetések bemutató Durov mű (1990), vagy egy-egy érem-, illetve bélyegkatalógus. Ezen munkák megjelenését elősegítette a gorbacsovi glasznoszty, a titkolózás, a dezinformálás korszakának vége és a Vasfüggöny lazulása, majd teljes megnyílása, melynek nyomán a szovjet hadtörténet utáni érdeklődés nyugaton is virágkorát élte. Néhány kiadvány (pl. Putnyikov A Szovjetunió érdemrendjei és kitüntetései című gyönyörű kidolgozású színes munkája 1990-ből) már egyszerre jelent meg oroszul, angolul, németül, sőt spanyolul és olaszul is (harminc kopejkáért). A változások szele azt is eredményezte, hogy a Szovjetunió fennállásának utolsó éveiben több olyan könyv is megjelent mely az egyes részterületeket az 1917-es forradalomtól a nyolcvanas évekig mutatja be, foglalja össze, mert már akkor lezártak tűnt egy korszak. Kucenkó (1991) munkája már olyan témák tárgyi kultúráját is feldolgozza, ami korábban teljes lehetetlenségnek tűnt. Összegzi a belügyi szervek jelvényeit, a Munkás-Paraszt Milícia, GPU, NKVD, Belügyminisztérium, KGB, Határőrség, Ügyészség, stb.). Persze ezek a művek még nem számoltak a Szovjetunió széthullásával, s akadtak olyan művek is, mint Jakovlev 1989-es Szovjet jubileumi és emlékpénzeket bemutató optimista katalógusa, mely 2005-ig előrevetítve részletesen tartalmazza a megjelentetni kívánt "szovjet" évfordulókat megünneplő emlékpénzeket, melyek témája mitsem változott volna, a rubelt pedig állandó értékű sosem inflálódó pénznek képzelték, melynek címletei, érmei hasonló méretben készülnek a végtelenségig variálva egyazon témát. Az utolsó tárgyalt "utópisztikus" jubileumi háromrubelest az 1905-ös forradalom századik évfordulójára kívánták volna megjelentetni... (lásd pl. Selokov 1989, Jakovlev 1989, továbbá Ganyicsev et al. 1989).

A téma (szovjet-orosz egyenruha-történet, fegyvertörténet) felkarolására érdekes sorozatot indított a kilencvenes évek elejétől a moszkvai Katonai Kiadó (Vojenizdat), mely korábban a fegyveres erők állománya számára készítette a

nehezen beszerezhető kiadványokat. A sorozat a "Ritka könyvek" címet kapta, utalva a korábbi titkosításokra, nehezen hozzáférhetőség tényére, emlékére.

A harmadik csoport, mely szintén a rendszerváltás idejéhez köthető már olyan munkákat is tartalmazott, ahol nem csupán az 1917-1991 közötti periódust tárgyalja, hanem először a cári időket (és kötelező jelleggel a szovjet folytatást), majd csak a cári időkre koncentráló katonai ruházattal, kitüntetésekkel és jelvényekkel foglalkoztak. Ma több szovjet-orosz témát feldolgozó uniformológiai folyóirat is megjelenik Oroszországban és Ukrajnában, fórumot biztosítva a téma szakértőinek. Meglepően szokatlan pátosz és nosztalgia, precizitás és információgazdagság jellemzi a rendszerváltás utáni FÁK-ban a szovjet fegyveres erők és egyenruhát viselő testületek, szervezetek szimbólumairól, ruházataról megjelenő kis példányszámú munkákat. A vasutasok egyenruháitól a matrózok sapkáinak szalagjáig mindent feldolgoznak. Leonyid Tokar többszáz oldalas precíz könyve a Szovjet Rendőrség egyenruhájának történetéről pl. első mondatában kiemeli, hogy "a szovjet rendőrség 74 éven át vigyázta a szovjet emberek nyugalma és ügyelt biztonságukra" (Tokar 1995, 8. o.).

A negyedik kategóriát a nyugaton, nyugati szerzőktől megjelent "művek" alkotják. Bár ezek között is akadnak kiváló összefoglalók, és sok kérdést más szempontból, nagyobb rálátással, semleges, esetleg ellenpropagandaként készítettek, legtöbbjük egyszerű másolat, vagy a hibák, az információhiány, illetve a misztifikálás, esetleg a propagandajelleg szükségessé teszi a kritikus feldolgozást. Nyugaton is készültek belső használatra szovjet fegyveres erőkkel foglalkozó összefoglalók, ám ezek is igen egyszerű munkák (pl. a holland fegyveres erők számára egy füzet, hogy hogyan lehet felismerni egy szovjet, illetve még inkább egy NDK katonát, rangját, fegyvernemét, ha már Hollandiában lesznek...). Ezen munkákat megfelelő forráskritikával kell feldolgozni, de, mivel létező tárgyakat, ruházatot írnak le mindig tartogattak néhány új, hiteles információt, melyet más munkák nem említettek.

Furcsa kategória a nálunk szintén teljesen hozzáférhetetlen, de igen pontos lengyel szakirodalom. Ezek a művek a rendszerváltás előtt a Szovjetunióban (és más hadszíntereken) hazájuktól távol harcoló lengyelek hadtörténetével, felszerelésével foglalkoztak elsősorban szintén végletekig menő precizitással és részletezéssel, a rendszerváltás után pedig konkrétan a szovjet fegyveres erőkkel

kapcsolatban adtak ki jelentős uniformológiai vonatkozású munkákat. Szerencsére a nyelvrokonság miatt a lengyel szakszövegekben használt legtöbb kifejezés hasonlít az orosz eredetire, (illetve mindkét szaknyelv tartalmaz sok német, francia eredetű szót, kifejezést), így a munkák sokat segítettek. A tabuk teljes lebontását Rutkiewicz és Kulikow munkája jelenti, mely a GPU és az NKVD személyi állományának, ruházatának, rangjelzéseinek, szervezeti felépítésének teljességét kínálja, ízes lengyel szöveggel (Rutkiewicz és Kulikow 1998).

Az NDK-ban is élen jártak a szovjet katonai szimbólumok bemutatásának terén. Az egyik legnagyobb szakértő Dietrich Herfurt korábbi kutatásait felhasználva (1995) a piaci körülményeket megérezve összefoglaló munkáit már árakat is tartalmazó katalógusként is rendszeresen megjelenteti.

Szintén meglepő a legfrissebb "japán kapcsolat". Főleg két Angliában megjelent könyvem hatására és munkáimra való hivatkozással Japánban és az USA-ban élő japánok kezdtek szovjet egyenruha-történeti munkákat publikálni (Satoshi 2001 és Sakaida 2003). Japánban (és a Távolkeleten Tajvanon, Hong Kongban) komoly (egyeseket megmosolyogtató) hagyományai vannak a volt szocialista uniformológiának. Igen népes a tokiói NVA Klub (az NDK Nemzeti Néphadseregének baráti klubja), sokan magyar és szovjet uniformológiai kérdésekkel foglalkoznak.

Sikerült többször is személyesen találkozni a legfontosabb szovjet egyenruhatörténeti (uniformológusokkal) és kitüntetés-történeti szakértőkkel mind Szentpétervárról, mind Ukrajnából, mind Londonból, Franciaországból, mind Budapestről. Konzultáltam többek között Szergej Anatolijevics Lazarevvel a Szentpétervári Tüzérmúzeum tudományos főmunkatársával, Andrew Molloval és két könyvem szerkesztőjével Martin Windrow-val, továbbá a Ivovi Igor Lihitszkijjel, aki a szovjet korszak katonai jelvényeinek szakértője (lásd. németül és angolul Lihitckij 1995).

Az irodalomfeldolgozás egy érdekes része volt két cári időkben magas rangot betöltő főtiszt életút elemzése. Mindkét személy karriertörténete visszaesett 1917 után, s megtűrve dolgoztak, majd 1942 végén-1943 elején újfá felfedezik őket stratégiai, politikai, propaganda irányítói feladatokat kapnak marsalli, illetve tábornoki rangban, majd a háború vega, immár egyértelműen sikeres hónapjaitól újra mellőzik őket.

III.2.

FOTÓK, PLAKÁTOK ELEMZÉSE

A szakirodalom mellett és abban is talán a legfontosabb információgyűjtési mód a vizuális imázs elemzése volt. A szakirodalmak, szabályzatok leírták, de táblákon, táblázatokban, ábrákon, rajzokon be is mutatták a katonai szimbólumokat, a ruházatot, rangjelzéseket, kitüntetések, kiegészítőket, jelvényeket, szervezeti egységeket. De a valóság gyakran eltért ettől. Ezt csak korabeli fotókkal lehetett dokumentálni. A hivatalos szabályzatokhoz kapcsolódó képek, fotóalbumok akár a megmerevedett ikonok nem mindig a teljes valóságot mutatták, csak azt, ami az ideális, elvárt állapot lehetett volna. Több ezer, főként a második világháború alatt készített, sosem publikált szovjet fotót sikerült több év alatt összegyűjteni, feldolgozni, ahol megdöbbentő, teljesen irreguláris jelenségek, változatok figyelhetők meg a katonák ruházatán, rangjelzéseiken, stb. Mást látunk a szabályzatok tablóin, mást a fotós műtermében a beállított képeken és mást a lövészárkokban készített felvételeken. Főleg a vizsgálat középpontjában álló Nagy Honvédő Háború évei alatt a nélkülözés miatt sok minden máshogy alakult a lövészárkokban hordott ruházaton, mint ahogy azt a Moszkvában lepecsételt szabályzatok előírták. Ezen kívül a katonák gyakran alakították saját ízlésük és lehetőségük szerint a ruházatot. Sokszor keverték a hivatalos ruházatot sajátos, civil, népi elemekkel, funkcionális megoldásokkal, német felszerelési tárgyakkal és ruházattal (csat, öv, nadrág, csizma stb.), vagy korábbi egyenruházati elemekkel. Sokan következetesen akár fél évtizeddel korábban megszűnt, rendszerből kivont elemeket viseltek ruházatukon. Bugyonnij, a hajdani cári kozák őrmester gyakran tréfálta meg társait azzal, hogy parádékon, díszszemléken kaukázusi népi övet vett fel (hatalmas, "irreguláris" bajuszáról nem is beszélve), egyesek pedig 1943 után is tovább viselték a korábbi "forradalmi" szabású ruházatot, vagy egyszerűen nem tették fel a "cári" máltra emlékeztető váll-lapokat. Ezek a minden szabályzatnak ellentmondó apró "tüntető", moralizáló, vagy nosztalgizáló részletek sokat elárulnak a társadalom vélekedéséről, hangulatáról. Szintén a vizuális kommunikáció sajátos területét jelentették a feldolgozott plakátművészeti alkotások, bélyegek, illetve röpcédulák.

Ameddig azonban a propagandacélú, hivatalos plakátok és közlésre szánt fotók a vezetés szándékáról üzennek, addig a számtalan, főként a két könyvben elemzett korabeli, fegyvereseket ábrázoló magánfotó (Békési 2000b és Békési 2002a) a tömegek körében uralkodó állapotokról, szokásokról, "divattrendekről", nem utolsósorban a fegyveres erőknél általában nem megtűrt irregularitások burjánzásáról, megtűréséről tájékoztatnak.

III.3.

A KUTATÁS NEHÉZSÉGEI ÉS ÚJDONSÁGA: TÁRGYI EMLÉKEK ELEMZÉSE

Az irodalomfeldolgozás mellett jelentős szerepet kapott a kor vizuális kultúrájának nyomon követése tárgyak elemzésével és korabeli fotók segítségével túlmenően. Mindez a kommunikáció jelentős, ugyanakkor kevésbé vizsgált területe.

Jelentős gond, illetve a hasonló kutatásokat lehetetlenné tette eddig, hogy egyes tárgyi emlékek egyszerűen teljesen eltűntek. A személyi kultusz és a háború után is krónikusan megmaradt ruhahiány például azt eredményezte, hogy pl. a Szovjet Hadsereg Moszkvai Központi Múzeumában Sztálin, Zsukov és más jelentős marsallok, tábornokok (parádékon használt) uniformisai fennmaradtak, de arra nem gondoltak, hogy egyetlen sorkatonai ruhát is megőrizzenek (Shalito-Savchenko-Mollo 1993). A leszerelt tömegek viszont tovább hordták egyenruháikat gyakorlatilag a szétszakadásig. A megmaradt darabokat a hadsereg minden változtatás nélkül 1955-ig hordta, illetve a gazdaság, ipar, mezőgazdaság, munkaruhaként használták fel. Ahogy nálunk lódenkabátos korszak volt ez az időszak, addig a Szovjetunióban ezt "nagykabát korszaknak" nevezték, amikor a leszerelt milliók katonai szimbólumaiktól, ékítményeiktől megfosztva hordták katonai nagykabátjaikat, amiről verseket, "népdalokat" is írtak. Ma a világ nagy katonai gyűjtőtálalkozóin tonnaszám lehet a legspeciálisabb második világháborús amerikai, angol, német, vagy éppen japán egyenruhákat, felszereléseket és az őket leíró, bemutató irodalmat beszerezni, megtekinteni szinte újszerű állapotban, ám teljesen lehetetlen egy szovjet háborús közlegényi nadrágot, kulacsot, vagy övet találni. Ha mégis felbukkan valami annak ára megfizethetetlen. A hiányt tovább

fokozta, hogy a rendszerváltás és a hozzá kapcsolódó értékvtás, illetve gazdasági válság hatására a még fellelhető tárgyak, ruhák nyugati magángyűjteményekbe vándoroltak. A vákuumszerű tárgyelvtetés végső szakaszában még a korabeli, vagy későbbi, de a kort hűen idéző hajdani szovjet filmgyári, színházi kosztümök, katonai ruhák is elfogytak, illetve nyugatra kerültek. Ez eddig nagyban nehezítette a dokumentálást, illetve ennek, illetve a volt szocialista országokban a teljes tagadásnak, érdektelenségnek tudható be, hogy a Budapesti Hadtörténeti Múzeum is csak egy teljesen össze-vissza szakadt és foltozott tiszt zubbonyal büszkélkedhet, amin a váll-lapok sem nem oroszok, sem nem világháború korabeliek. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán bemutatott ruha sem az, aminek lennie kellene. A tárgyak mellett a tárgyak értőiből is kevés van.³¹

A legtöbb magángyűjtő nem nevezhető szakértőnek. Mind nálunk, mind a világ más részein komoly szovjet uniformológiához értő szakember igen kevés van. A témával hivatalból foglalkozó néhány posztszovjet kutatóhely pedig a legalapvetőbb nehézségekkel (pl. fagy, rovarkár) küzd, mindemellett a fő csapásirány ezen intézmények mindegyikében látványosan az 1917 előtti korszakra helyeződött át.

Ilyen tárgyak, ruházat, kiegészítők, váll-lapok szisztematikus, nagy mennyiségű, minden rangra, minden fegyvernemre, időjárási és viseleti körülményre (és mindkét nemre) kiterjedő "reprezentatív" tanulmányozása, rendszerezése nélkül azonban nem kaphattunk volna teljes képet a vizsgált korról.

³¹ Persze hasonló szituációval máshol is találkozhattunk. A Normandiai partraszállás 50 évfordulóján két londoni múzeumban egyszerre volt látható Montgomery híres fekete barett sapkája, amit a partraszálláskor viselt.

IV. A KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK

IV.1. NONVERBÁLIS, INTÉZMÉNYI SZINTŰ VIZUÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ VÁLTOZÁSAINAK VIZSGÁLATA

IV.1.1. Kitüntetések elemzése

IV.1.1.1. A kitüntetés és a hatalom viszonya

A kitüntetések elemzése mindig azzal az ígérettel kecsegtet, hogy következtethetünk egy állam, egy vezetés politikai jellemzőire.

A kitüntetést (polgárit és katonait egyaránt) a hatalom, a vezetés adja, azoknak akik valamilyen téren egyszer, vagy folyamatosan, esetleg egy életen keresztül kiemelkedő teljesítményt nyújtottak. Ezzel tulajdonképpen a hatalom önmagát is dicséri, hiszen a vezetés (lásd. pártunk és kormányunk) teremtette meg a feltételeket, az alkotó légkört. És kiknek teremtette meg? A hatalomhoz lojális polgároknak. A kitüntetett fontos jellemzője, hogy hű a vezetéshez (lásd. a néphez, a párthoz). A kitüntetés egyben bélyeg is. Viselője, akinek adományozták elkötelezi magát megbízói, főnökei mellett, akár egy szendvicsember. Mindketten, a szendvicsember és a kitüntetett is fizetséget, pénzdíjat kap a szimbólum képletes, vagy tényleges fizikai viseléséért a valós, vagy színlelt azonosulásért.

A kitüntetésnek tehát akár egy jó reklámnak magán kell viselnie a vezetés, az uralkodó hatalom szimbólumait. A szimbólumok rendszere általában stabil egy-egy rendszeren belül. A hatalom szándékai és külső hatások eredményeként azonban eltolódhat a hangsúly, új, vagy éppen korábban divatos, de valamiért mellőzött, vagy tiltott szimbólumok kerülhetnek elő, míg mások háttérbe szorulnak. Az is egyfajta szimbólum, hogy (és ahogy) a vezetés letűnt korok hőseit, ideológiai, politikai, szellemi, vagy tudományos vezéreit osztályozza. Feketén-fehéren. A szerencsések példaképpé válnak, s a hatalom kontinuitását, múltban való gyökeredzését igazolhatják. Mások a gonosz manó (vagy bármi más) kategóriába sorolódnak, ahová köztudottan könnyebb bekerülni, mint onnan ki.

Bár egyes szerencsétlenek ide-oda ingáznak a két kategória közt, mint pl. a hamarosan többször is említésre kerülő Szuworov, a híres hadvezér vagy Nahimov admirális. A példaképpé vált elődök gyakran öltenek újra testet kitüntetések, érdemrendek, díjak formájában. Egyes szerencsés (vagy szerencsétlen) területen, régióban a szimbólumok közti hangsúlyeltolódás ciklikus jelenséggé válhat. Igen furcsa, ha egy mindennel szakítani kívánó forradalmi rendszer egyszer csak a kontinuitás szálait kezdi felkutatni s visszaszalad a megtagadott "apukához".

Ciklikusságot azonban nem csupán a hatalom viselkedése idézhet elő. Ugyanilyen jelenséghez vezethet az alattvalók hozzáállása is (Békési 1994). A hivatalos jelképek, példaképek, szimbólumok gyakran (képletes, vagy tényleges) utat járnak be a felmagasztalt, dicsőítő megítélés, a tisztelet, elfogadottság, megtűrés és a szemétdomb között.

Hazánkban is megfigyelhetők voltak ezek az inflációs folyamatok az illegalitás, majd a szocializmus évei alatt. Voigt Vilmos Éljen és virágozzék c. elemzésében (1994) a budapesti május elsejék inflálódását hozza példának. A harcos első világháború előtti (esetenként tiltott, vérbefojtott, résztvevők elbocsátásával végződő), majd 1919-es totális, világforradalmat, küzdelmet, vért idéző, egész várost ideológiai köntösbe átöltöztető napot az ötvenes évek merev, koreografált, menetoszlopokba rendezett ünnepei követték, de a nyolcvanas évekre már egy privatizálódó, időjárással viccelődő, oldtimerautó-bemutató, álpünkösdi, popkoncertes, bazársoros, sör-virslis, krétarajzversenyes, "felvonulók kérték"-es május elsejék jöttek. Ez megnyilvánul pl. a jelmondatok elpuhulásában: az "Éljen Május 1 a munkásosztály harci seregszemléje" szép lassan átadta a helyét több évtized múltán az "Éljen Május 1, a világ dolgozóinak nagy ünnepé"-nek. Illetve ugyanez követhető nyomon a ruházat inflálódásának nyomokkísérésével: a merev ruházatok, egyenruhák, sportolók mezei lassan átadták a helyüket a polgári, civilruhás, munkához nem köthető viseleteknek, s a tribünön pedig már individualizálódott, spontán viselkedő (vadászsapkás, felgyűrt ingujjas) el-elűnő vezetők toporogtak.

További inflációs példák: Az ötvenes években még gyakran látunk olyan dolgozókat, pártvezetőket és egyszerű embereket, akik szocialista kitüntetések, jelvények viseltek. A

kitüntetések, jelvények adományozása az egész szocialista rendszer alatt rendületlenül folyt. Azonban később már senkinek nem jutott eszébe, hogy feltűzze, komolyan vegye és viselje őket. Munkahelyi fiókokban, "tolltartónak használt nyugati sörösdobozokban", vagy egyszerűen kis ízléstelen plasztik dobozaikban pihentek az adományozott Kiváló Dolgozó, Szocialista Brigád, Törzsgárda és egyéb kitüntetések, jelvények. A folyamat végén pedig a nyolcvanas évek állnak, amikor a csoporthoz tartozást, az azonosulást, az identitást már csak igen speciális esetekben jelentették az egyén által viselt szocialista szimbólumok. Vidéki kocsmák jellegzetes figurái voltak azok az alkoholisták, akik néhány jelvényt, katonasapkát viseltek. Hasonló volt néhány szellemi fogyatékos egyenrangúsági vágya, amikor szintén a szerintük a megbecsülést jelentő jelvényeket hordtak. De arra is volt példa, hogy szocialista nehézipari nagyüzemben a vállalati ünnepeken a kimagasló teljesítményeket elért egyének, brigádok kitüntetettjei között mindig kapott valamilyen jelvényt, vagy oklevelet Kubicsek bácsi, a vállalat szeretett, csökkent szellemi képességű levélkézbesítője, akinek a csoporthoz tartozás tudatát mindig ezzel erősítették meg (MÁV Dunakeszi Járműjavító Üzem). A tömegek és az egyes személyek is csak korlátozott ideig képesek rajongani, s még kevesebb ideig képesek áldozatot hozni valamiért. Kimondva, vagy kimondatlanul ezt is felhasználta a Sztálini vezetés, mikor olyan szimbólumrendszer visszahozását vette fontolóra, mely az alattvalók legnagyobb részhalmozát volt képes az ügy, a haza védelme érdekében (minden áron) mozgósítani.³²

IV.1.1.2. A kitüntetések története a vizsgált régióban

A cári birodalomban, mint a nagy, központosított, félkatonai, vagy totális katonai államokban általában nagy kultusza volt a kitüntetéseknek, mint jutalmazási formának.

A kitüntetések első formája a középkor Oroszországában a fizetségül szolgáló aranypénzekből alakult ki. A XV. századtól a csatában, vagy hadjáratban részt vett katonák egy-egy aranypénzt kaptak, amin feltüntették az eseményt. Az aranypénz nagysága, súlya függött a katona rangjától, bátorságától. Míg a közkatonák általában egy kopejka méretű aranyat kaptak, addig a hadvezér hatalmas száz rubel értékű aranyérmét aranyláncon. A katonák a kilyukasztott érmeket sapkájukra, vagy ruházatuk karjára, mellére varrták fel (Durov 1990). Az első kétfejű sast ábrázoló aranymedált éppen Ukrajna és Oroszország egyesítésén fáradozó ukrán Bogdán Kmelnyickij adta kozákjainak a XVII. században (Grecskó

³² S mire jó még egy kitüntetés? Számtalan (igaz) történet keringett a Szovjetunióban erdőben kiránduló pionírokról, sztyeppén szántogató kolhozparasztokról, akik még a hetvenes-nyolcvanas években is kilőtt tankokra, lezuhant vadászgépekre bukkantak. A hősi halottakat a szétporladt csontok közt talált ezüst, vagy arany érdemrendek, kitüntetések sorszáma alapján sikerült később azonosítani (pl. Galajko 1990, vagy Putnyikov 1990).

et al. 1976). Innen hosszú út vezetett a gyönyörű, ékszerészek által művészi fokon zománcozott aranyból készített gyémántokkal ékesített XVIII-XIX. századi orosz katonai és polgári érdemrendekig.

Ezek közül megemlíjtük azokat, melyek később a szovjet második világháborús harcok alatt újraéledtek, hasonló, vagy egyértelműen az elődökre utaló formában (Durov 1990 és 1993 és Szpasszkij 1993), vagy az 1991-es váltás után újra megjelent.

Mindezt eltörölte a forradalom. A Népbiztosok Tanácsa egyik első rendeletében (a dekrétumot Lenin és Szverdlov írta alá 1917. november 10-én) eltörölt minden katonai és civil rangot és megszüntetett minden cári kitüntetést, érdemrendet, kiváltságot, privilégiumot, (Putnyikov 1990 és Shalito-Savchenko-Mollo 1993).

Az első lépés tehát a teljes szembehelyezkedés volt a kitüntetésekkel, mint a megkülönböztetés egyik formájával. S valóban a forradalom első évében, a polgárháború kezdetén a vörösök hadseregében nem léteztek a hagyományos értelemben vett kitüntetések.

Hogy mivel jutalmazták mégis a kimagasló harci teljesítményeket? Álljon itt erre egy a kaotikus napok hangulatát is visszaadó idézet Bugyonnij emlékirataiból, aki ekkor az első lovashadsereg parancsnoka volt: "A forradalom iránti odaadásának elismeréseként és ütegének kiváló irányításáért Nalivajkó elvtársnak, a második üteg parancsnokának a forradalom nevében egy piros lovaglónadrágot adományozok" (idézi Durov 1990 61. o.). Bár ez sem újdonság, hisz már a IX. században az oroszok közötti katonai jutalmazás elterjedt formája volt a suba, vagy kaftán adományozása (Kolesznyikov és Rozskov 1983). A forradalom és a polgárháború alatt divatos "ajándék" volt még az óra, kard, pisztoly, melyekbe a jutalmazott és esetleg az adományozó nevét vésték bele sok-sok díszítéssel (Usztyinov-Portnov-Nacvaladze 1994). Szintén népszerű ajándék volt a névvel díszített cigarettatárca, később az öngyújtó, s a tárgyjutalmak adományozása napjaink Oroszországra is jellemző.

Ekkor (1918-ban) még senki nem hitte volna el, hogy huszonhét év múlva a Berlinből (élve) hazatérő szovjet veteránok mellén a cári kitüntetésekkel mind szalagjaikban (a cári kitüntetések olyan ötszögletű szalagra voltak felfüggesztve, melynek színei szimbolikus jelentéssel bírtak, s így a színek bizonyos kombinációi

a beavatottak, a katonai dolgokban jártasak számára könnyen megfejthető, "kódolt" információt, üzenetet hordoztak), mind formátumukban egyező medálok csilingelnek majd. Ám az egyik érmet kicsit közelebbről megvizsgálva a cári pózban, XIX. századi főtiszti díszöltözethez hasonlatos egyenruhában egy bajszos dús hajú férfiú, Sztálin tekint nyugat felé (a néhány hónappal később kiadott "Japán fölött aratott győzelemért" kitüntetésen viszont Sztálin következetesen kelet felé néz).

Azaz akárcsak a pénz megszüntetésére tett kísérlet, a kitüntetések eltörlése is hamar kompromisszummal (illetve kudarccal) végződött. A "felpuhulás" már 1918-ban megkezdődött. Bár a szimbólumok megváltoztak, a jutalmazandónak vélt magatartási normák is módosultak némiképp, s már nem is csupán a nemesek, vagy a hadvezérek váltak jutalmazhatóvá, valami azonban mégis visszatért az "átkosból".

Az Orosz Föderáció első kitüntetésének neve Vöröszászló érdemrend volt. 1918 szeptember 16-án Kapta meg Vaszilij Bljuher (Blücher) partizánvezér, aki tizezer emberével az Urál déli vidékéről negyven nap alatt a fehérek arcvonala mögött másfélezer kilométert tett meg folyamatos harcban, hogy egyesüljön a reguláris Vörös Hadsereggel. A kitüntetés indoklása tartalmaz egy jelentéktelennek tűnő mondatot: "A Bljuher elvtárs egységei által lehetetlen körülmények közt végrehajtott támadás csak Szuvorov svájci Alpokon történt átkeléséhez hasonlítható." (Idézi Durov 1990, 61. o.).³³

Ekkor a válságos hadihelyzet közepette hasonlítottak egy haditettet először cári elődök cselekedeteihez. A polgárháború után újra feledésbe merültek a cári hadfiak s hőstetteik, hogy aztán újabb reneszánszukat éljék egy másik drámai helyzetben 1942-43-ban (és egy újabb drámai váltást követően 1991 végétől).

A polgárháború alatt még nem váltak egységessé a kitüntetések. Más és más kivitelezésű a helyi szokások jegyeit magukon viselő kitüntetések születtek. A Vöröszászló Rend pl. bár nevében azonos volt, de Örményországban adományozott változata fáklyát és zászlót, a grúz kardot zászlót, míg az azerbajdzsáni zászlót, ekét, kalapácsot és félholdat ábrázolt. A Buharában készült változaton se vörös zászló, se sarló, se kalapács, csak félhold és egy pici csillag

³³ Bljuher tábornoknak megfelelő beosztásban a huszas években már Kínában segíti tanácsadóként a Kuomintang harcát a hadurak ellen.

(Krivcov 1995). Más a régióban készült kitüntetések is megőrizhették nemzeti jegyeiket (pl. a tadzsik "Bátorságért" kitüntetés szintén félholdat ábrázolt, akárcsak a buharai "a Vörös Harcosnak" nevű kitüntetés, vagy az azerbajdzsáni "Becsületes Proletár" jelvény), de csak addig amíg a központi vezetésnek szüksége volt rájuk. Ezek és a többi mohamedán, illetve közép-ázsiai tagköztársaság kitüntetései teljes mértékben megőrizték hagyományaikat, de mihamarabb vége lett a polgárháborúnak nem volt már mozgósító tényező a patrióta, vagy mohamedán szimbólum, így ezek a keleties motívumok végleg eltűntek a húszas évek második felétől. Ugyanerre a sorsra jutottak a nemzetek nyelvei. Míg a fent említett kitüntetések mindegyikén a köztársaságok nyelvén írt szöveg olvasható, pl. örmény írásjelekkel, vagy éppen arabul, addig később már csak az orosz nyelvet használták az egységesített kitüntetésekben és az arab írás helyett több közép-ázsiai tagköztársaságban cirill betűkre épülő ábécét dolgoztak ki. Hasonlóan cirill jeleket kezdtek használni a baráti Mongóliában is. Az első érdemrenddel díszített kardot és pisztolyt a Forradalmi Katonai Tanács 1921-es határozata alapján Bugyonnij és Kamenyev kapta, miután már minden lehetséges egyéb akkor létező szovjet kitüntetést megkaptak (Durov 1990).

1922-ben megalakult a Szovjetunió. Azonnal megkezdődött a sztandardizálás. 1924 augusztusától a Vöröszászló Rend tagköztársaságonként más és más formájú érméinek színes kavalkádját egységes medál váltotta fel (Durov 1990). Az egységesített medál alapjául a korábban az Orosz Föderációban használt változat szolgált. Talán nem véletlenül.

A Szovjetunióban nem csak személyek, hanem csoportok, kollektívák, gyárak, kolhozok, illetve egyéb munkahelyek, települések, a fegyveres erők egységei, hadihajók személyzete stb. is kaphattak kitüntetést. Ezt jelzi pl. Pravda címlapján a Lenin Rend, Balti Flotta zászlaján a Vöröszászló Rend, vagy éppen a háborúban legtöbbet szenvedett városok neve után a Hős Város jelző (a Szovjetunió Hőse kitüntetést kapta pl. Moszkva, Leningrád, Szevasztopol, Tula, Odessza, Kurszk).

Nem a második világháború volt az első szovjet nemzetközi konfliktus. Noha a háború hivatalosan csak 1941 nyarán kezdődött a német támadással, már korábban is voltak harcok idegen államok katonái ellen s ezekről a harcban

résztvevő katonáknak adományozott jelvényekkel emlékeztek meg. 1938 és 1940 között a japánokkal folytatott csatározások és a Finn háború harcosai kaptak ilyen jelvényeket. A jelvények klasszikus szovjet szimbólumokat halmoznak: csillag, vörös zászló, vörös szalag, vöröskatona (Domank 1990).

Aztán 1942-ig sorra születtek a klasszikus szovjet szimbolika jegyeit magukon viselő katonai és polgári kitüntetések (2. táblázat és 1. ábra).

IV.1.1.3. A kitüntetések kidolgozása, rögzítése, a szalagok

1942 előtt a szovjet kitüntetéseknek két fajtáját különíthetjük el.

A több jellemzőben megnyilvánuló eltérések (a kitüntetések anyaga, színezése, formája, felfüggesztése) egyértelműen megkülönböztetik az alacsonyabb és magasabb elismerést jelentő két csoportot. Ezek az un. medálok (kitüntetés) és az orgyen (érdemrend). A tényleges kitüntetések formája kerek, anyaga, színe ezüst esetleg azon piros zománccfestésű a kép egy része (általában a csillag, vagy a sarló és kalapács, s a legtöbbször szereplő CCCP felirat). Az érdemrendek nem szabályos kör alakúak (pl. oválisak felül kilógó zászlóval). Anyaguk arany, ezüst és platina. A teljesen aranyból készült Szovjetunió Hőse és a Szocialista Munka Hőse kivételével valamennyi érdemrend felületének jelentős része gazdagon színezett (piros, kék, fehér zománcozás). Az érdemrendek mérete a medálokénál mindig nagyobb. A másik jelentős eltérés a rögzítés. A medálok háromszögű, vagy fektetett téglalap alakú szalagról lógnak. A szalagot egy fémlapra erősítették, melyből merőlegesen egy csavar áll ki. A textilszalag színe minden esetben vörös volt. Ezt a csavart rögzítik a ruhához. Az érdemrendek 1942-ig nem szalagon helyezkedtek el. A rögzítőcsavar az érdemrend hátsó részéből indul. Kivétel a Szovjetunió és a Szocialista Munka Hőse.

Az 1942 előtt tervezett és kiadott kitüntetések mind formájukban, mind az elő-, illetve hátlapjukon felhasznált motívumokban, de még a felfüggesztés módjában is teljesen szakítottak a cári hagyományokkal, így egyértelműen a múlttal teljesen szakítani próbáló klasszikus forradalmi hullám szülötteinek tekinthetők (1. ábra). Csak a szovjet jelen valóságra utaló elemei jelennek meg az ábrázolásokban. Nyoma sincs a tradícióknak, hagyományoknak, népi, nemzeti utalásoknak, vagy bárminek a "múltból", vagy ahogy a köznyelvben is elterjedt, az "átkosból".

1942-ben megjelentek a képükben a tizenhét előtti "átkos" hősöket idéző érdemrendek. Egy évig még ezeket is kis téglalap alakú vörös szalaggal rögzítették, majd a szalag elhagyásával 1943-tól változatlan külsővel készültek, de vörös szalag nélkül, hátoldalukon rögzítőcsavarral. Negyvenháromtól mind a háború előtt alapított, mind a negyvenegy után kiadott medálokról eltűntek a forradalmi jelképrendszert idéző vörös téglalapok. Helyettük egy ötszögű szalagot alkalmaztak melynek színe kitüntetésenként más és más volt, de soha nem alkalmaztak egy színt egymagában (ismét kivétel az előbb említett Szovjetunió Hőse és a Szoc. Munka Hőse, ahol változatlan maradt a szalag alakja, színe).

A többszínű, ötszögű szalagok nem véletlenül jelentek meg. Mind a forma, mind a kiválasztott színek a tizenhét előtti cári kitüntetések hagyományait követték. A fekete-sárga csíkozás pl. az 1769-ben alapított Szent György rend szalagján jelent meg először (Durov, 1990), s a napóleoni korszakon keresztül tizenhétig a legmagasabb érdemrendeken tűnt fel (most a "Dicsőség-rend", a Sztálint ábrázoló "Németország feletti győzelemért" kitüntetésekben láthatjuk újra, lásd az 5. ábrát). A piros-feke-sárga színek először az 1905-ös Japánnal vívott háború kitüntetését, majd negyvenötben a Berlin bevételéért adományozott érmet díszítették. A szalagok következetes információt hordozó színekombinációja egyfajta korai vonalkódként értelmezhető.

Fontos megjegyeznünk még egy furcsa osztályozás megjelenését. Ameddig korábban minden szovjet állampolgár minden kitüntetést, érdemrendet elnyerhetett, addig a Dicsőség-rend megjelenésétől kezdve a bizonyos katonai kitüntetések, érdemrendek elnyerése ranghoz kötődött, azaz hasonló hőstettek "elkövetését" mással jutalmazták a katona ranglétrán elfoglalt helye szerint. Az egyik legfontosabb ilyen töréspont éppen a tisztek és a tiszti ranggal nem bírók (mivel a zászlósi rangot csak sokkal később vezették be ez a főtorzsőrmesterektől a vöröskatonáig terjedt) között húzódott (lásd az 5. ábrát). Az egyenlőség elvét tehát újra felváltotta egy rangokon alapuló megkülönböztetés ugyanazt az elvet alkalmazva, mint a cári hadseregben kiosztott kitüntetések esetében. S hogy ez a megkülönböztetés mennyire követte a cári idők példáját mi sem mutatja jobban, mint, hogy a nem tisztek számára alapított érdemrendek szalagjainak színei (és azok sorrendje) pontosan megegyeztek az 1917 előtti nem tiszti állomány számára

alapított kitüntetések szalagjaival. Számos érdemrendet pedig csak tisztek, magas rangú parancsnokok kaphattak meg.

A negyvenkettes-negyvenhármas "elhajlás" főbb eredménye az a néhány érdemrend, mely a cári korszak neves hadfiainak állít emléket. Szerepel itt Szuворov, Napóleon ellenfele Kutuzov, Bogdán Kmelnyickij a tizenhetedik század legendás ukrán hőse, Alexander Nyevszkij, valamint két admirális, Usakov és Nahimov (2. 3. és 4. ábrák). Érdekesség, hogy Nyevszkijről már a XIX. század elején is neveztek el érdemrendet. Mivel a tizenharmadik századi hadfiról nem maradt fenn hiteles ábrázolás, így a szovjet negyvenkettes változaton a hadvezért egy filmben alakító színész, Nyikoláj Cserkasszov -korának ünnevelt sztárja-portréja látható.

Szintén érdekes adalék, hogy nem kimondottan orosz hősről is neveztek el érdemrendet ekkor: a hajdan Oroszország és Ukrajna egyesítésén fáradozó ukrán Bogdán Kmelnyickiról elnevezett érdemrendet az Első Ukrán Front tehetséges ukrán származású tábornokának egy bizonyos Nyikita Szergejevics Hruscsovnak a javaslatára hozták létre 1943 szeptemberében az ukrán főváros Kijev visszafoglalásának előestéjén (Ptunykov 1990).

Ugyancsak kimondottan arisztokrata, rendi szokás elevenedett meg azzal, hogy a kitüntetéseknek különböző osztályai alakultak ki. Említettük, hogy a Dicsőség Rendet csak nem tiszti állományú harcosok kaphatták. De ezzel megjelent, visszatért egy régi-új forma is. A Dicsőség Rendnek három osztálya, három fokozata volt. Az első osztály aranyból, a másod aranyozott ezüsből a harmadik ezüsből készült. De ez sem egyedi jelenség. Minden az 1942-44 korszakban alapított érdemrendnek két, vagy három osztálya volt. Ezzel megint megtagadták az egyenlőség eszméjét. A háború előtt és után (a következő harminc évben, a hetvenes évek közepéig) viszont sorra születtek a kitüntetések és érdemrendek, de egyetlen esetben sem találkozhatunk ugyanazon kitüntetés különböző osztályú fokozataival.

A vizsgált háborús korszak érdemrendjeit és azok különböző osztályait a 3. összesítő táblázat tartalmazza.

Furcsa, szokatlan ez a rendi felbontás különösen a tengerészeti érdemrendeknél (Usakov és Nahimov rendek), hiszen itt az egész háború alatt csupán néhány száz darab került kiadásra, mégis két osztályt hoztak létre.

A nem katonai érdemrendek is több osztályban készültek ez alatt az idő alatt. Polgári érdemrendeknél sem volt példa több osztály elkülönítésére, megkülönböztetésére 1942 előtt és ismét csak 1974-től alapítottak és adományoztak több fokozatú érdemrendeket.

A háború alatt alapított polgári érdemrendek kivétel nélkül a sok gyermeket vállaló, illetve hadiárvak felnevelésére vállalkozó anyákat jutalmazta. 1944 július 8-án született meg az Anyai Dicsőség rend (három osztályban). Ugyanezen a napon adományozták először az Anyasági Érdemérmet (két osztályban). Szintén ekkor jelent meg a Brezsnyev viccekből ismert Hős Anya érdemrend. Nyilván ahogy a Szovjetunió hősének, illetve általánosabban bármilyen hősségnek, mint a legmagasabb fokú elismerésnek, ennek sem voltak különböző fokozatai.

A táblázatban szerepel az összes ekkor kiadott szovjet érdemrend. A teljes szovjet történeti korszakot áttekintve megállapíthatjuk, hogy 1942-44 közötti időszak után pontosan harminc évig csak újra egységesített, egy osztállyal rendelkező kitüntetések, érdemrendek születtek. Legközelebb csak 1974-ben adtak ki két osztállyal rendelkező érdemrendet. Három osztállyal pedig egyáltalán nem találkozhatunk a későbbiekben sem.

A háborús körülmények között született és háborús hőstetteket jutalmazó kitüntetések megjelenése mellett a cári hadsereg kísértete máshogyan, egy még direkter módon is visszatért. A háború közepén egyszerűen megengedték, hogy a cári időkben katonai hőstettekért adományozott kitüntetések újra viseljék. Ezzel újra elismerték, megbecsülték egyrészt azokat a hőstetteket, melyeket a Vörös Hadseregben szolgáló sok ezer katona és tiszt még az előző rendszerben hajtott végre, másrészt példát állítottak az új generáció előtt. Talán ez volt a leghihetlenebb, legfurcsább, legrafináltabb döntés, ami a régi szimbólumok elővételéhez köthető, s amit nehéz elképzelni. Az októberi forradalom valamennyi veteránja, továbbá a későbbi Vörös Hadsereg szinte valamennyi magasabb beosztású vezetője szolgált korábban a cári birodalom hadseregében, vagy flottájánál (és történetesen leginkább a németek ellen). A cári hadsereg tradícióit

ugyan az egész rendszer megtagadta, rangjait, címeit, kitüntetéseit azonnal eltörölték, de az új rendszer minden tagja már csak koránál fogva is résese volt a korábbi rendszernek, és a hadseregnek is. Sokan az első világháborúban kezdték el karrierjüket, szerezték ismereteiket, vagy éppen tettek szert legendás hírnévre. Ez a rendszer talán legnagyobb fordulópontja, hiszen a két évtizeddel korábbi polgárháború alatt a rangot, vagy a most viselni rendelt cári kitüntetések valamelyikét viselőket még a legsúlyosabb büntetés várta.

A cári tradíciók ismerete igen széles körben terjedt. 1944 januárjában kiadtak egy kis noteszt a katonáknak. Ez egy gyakorlati tudnivalókat összefoglaló kis zsebkönyv volt. Több más hasonló füzet is született konkrét, speciális, praktikus célokra (síelés, elsősegélynyújtás, átkelés folyón, tornagyakorlatok, táborépítés, fegyverhasználat, téli hadviselés, "Fel a kezekkel" azaz orosz német zsebszótár stb.).

A cím nélküli, Sztálin portréjával díszített 1944-es füzet azonban egy teljes ismerettár volt, amolyan túlélőkönyv, mely a háború túlélésének legszükségesebb ismereteit gyűjtötte egybe a fronton harcoló katonák részére (Kader 1944). Mit is találunk a füzetben? Naptár az 1944-es esztendőre, idézetek Sztálin beszédeiből: A szovjet nép honvédő háborúja; 1943 november 7-ei beszéde a honvédelemről és ugyanezen napon kiadott Díszparancsa, továbbá Sztálin életútja. Sztálin zsebkönyvbe foglalt életrajza azzal a ténnyel zárult, hogy -Sztálin "korunk Leninje" (Kader 1944 6. o.) 1943 novemberében megkapta a Szuvorov rend első fokozatát.- Mekkora anakronizmus egy soron belül. Benne van minden jellemzője annak a történelmi folyamatnak, ahogyan a forradalmár, munkásruhát viselő Sztálinból lassan egy szovjet cár, egy tejhatalmú, isteni tudással és hatalommal felruházott, tévedhetetlen, útmutató, mindenki fölött, így egyháza fölött is álló, fehér cári főtiszti díszruhát hordó ortodox uralkodó válik. A füzetke tartalma így folytatódik: Nagy elődeink a honvédelemről: Alexander Nyevszkij, Dimitrij Donszkij, Kuzma Minyin, Szuvorov és Kutuzov gondolatai. Alexander Nyevszkij, Szuvorov és Kutuzov életútja, életrajza következik. Majd idézetek a katonai fegyelemlről: Lenin, Sztálin, Frunze, SZUVOROV és KUTUZOV gondolatai, a katona kötelességei (kivonat az 1942-es katonai szabályzatból). Az igazán hasznavehető, tábori körülmények között használható tudás csak a füzet végén kapott helyet: célzás, lövés, távolságmeghatározás, térképolvasás, hogyan óvjuk a fegyvert harcban, menetelés közben, teherautón, vagonban, a táborban stb., német tankok felismerése, gyenge pontjaik és megsemmisítési módjaik, hogyan készítsünk lövészárkot, hogyan rejtőzködjünk terepen, tájékozódás, égtájmeghatározás, mozgás éjjel terepen csillagok segítségével, nyomolvasás, csizmaápolás, ruházat karbantartása, elsősegély, hogyan leplezzük le a kémeket, miről tilos írni a tábori posta leveleiben.

A legpraktikusabb, életmentő ismeretek között tehát Sztálin példamutató életútjának ismertetése mellett szinte minden korábbi honvédő hős gondolatai és élete is szerepel, mint erő, tartást adó ismeret, példa, tantörténet.

A praktikus tudás tehát egyrészt az ideológiai nevelés után következhetett csak, másrészt elmondható, hogy ez az ideológiai nevelés teljesen szakít a korábbi kommunista dogmákkal. Ugyanakkor meglepő módon nem állít jelenkori példaképeket a katonák elé. Minden logika azt követelné, hogy ne csak a Napóleoni háborúk, a Német lovagrend elleni győzelmek "szakállas" történeteivel ismertesse meg az olvasót egy ilyen kiadvány, de legyen benne néhány szovjet aktuális, köztük élő-haló hős is. Egy-két partizán, hős hadvezér, önfeláldozó katona, életmentő ápolónő, szupermunkás és hasonló. Az ideológiai tudás elsőbbsége, más-más tartalommal ugyan, de végig vetekedett a gyakorlati ismeretek értékével, vagy meg is előzte azt.³⁴

Ahogy a háború elhúzódott, mind több emberi szenvedés jelentkezett és mind több hőstettet hajtottak végre szovjet állampolgárok. Szintén elvárható lett volna a klasszikus kommunista logika szerint, hogy saját "kitermelt" hőseiknek is emléket állítsanak, azaz alapítsanak olyan érdemrendet, kitüntetést, amit akár a forradalom és polgárháború, akár a második világháború szovjet hőseinek valamelyikéről neveznek el. Könnyű lett volna "halott" hőseket találni és példaképül állítani a harcolóknak úgy, hogy kitüntetésen örökítik meg tettüket, önfeláldozásukat. Pl. egy hős szovjet pilóta a légierőnek, egy hős vörös matróz a flottának, egy vöröskatona (lehetőleg komzszomolista) a katonáknak, egy partizán a partizánoknak, sőt egy hősnőre is sort keríthettek volna. Ez azonban sem a háború alatt, sem később nem valósult meg.³⁵

Pedig a forradalom és polgárháború számtalan szovjet hőst és példaképet biztosíthatott volna, és 1945-re már második világháborús szovjet hősben és hősi halottban sem volt hiány. Elég, ha megemlíjtük, hogy 1945-ben a háború vége előtt már több szovjet állampolgárnak három Szovjetunió Hőse csilingelt a mellén, még többeknek pedig kettő. De senkiről nem neveztek el érdemrendet, vagy kitüntetést. A hős "Sztahanovok, Frunzék" ezúttal nem lettek névadói semminek.

³⁴ Erre egy jellemző példa egy 1959-ben kiadott katonaorvosi diploma legfontosabb tantárgyakat felsoroló betétlapjának indítása: A Szovjetunió kommunista pártjának története, Politikai gazdaságtan, Történelmi és dialektikus materializmus, Tudományos kommunizmus idézi (Békési 2002a).

³⁵ Egyedül Zsukovról neveztek el kitüntetést, de már róla is csak 1991 után.

A második világháború után viszont már csak egyetlen egy kitüntetésen láthatunk tizenhét előtti preszovjet hőst. Valószínűleg még negyvenöt előtt született az elhatározás, hogy Moszkva alapításának nyolcszázadik évfordulóját kitüntetés köszöntse. A negyvenhétben kiadott érmen Moszkva alapítója Jurij Dolgorukij látható. A hátoldalon a Kreml és még egy hagymakupolás templom is becsúszik a látképbe.

A kitüntetés később egy háromrészes sorozat első darabjává vált. Ötvenhétben Leningrád alapításának kettőszázötvenedik, majd nyolcvankettőben Kijev alapításának ezerötszázadik évfordulójára készült kitüntetés. Az első Lenint és a forradalom legendás központját a Szmolnijt, a második Lenint, zászlókat és a kijevi tizenhetes emlékművet ábrázolja, tehát már nem a városok alapítóit. A szöveg mindkettőn: Dicsőség a hős városnak. Érdekesség, hogy ezen a két későbbi kitüntetésen szerepelnek a városok által kapott kollektív kitüntetések miniatűrje is. Nagy Péter cár már nem szerepel pl. Leningrád (Szentpétervár) alapítójaként, csak a forradalmi időköt idéző helyszínek és személy.

Ezek és az összes többi világháború után alapított érem mind nevükben (pl. Októberi Forradalom, 1967, Népek Barátsága, 1972, Munka Dicsősége, 1974, Munka Veteránja, 1974, Kiváló Határőr, 1950, Kiváló Katonai Szolgálatért, 1974, A Fegyveres Erők Veteránja, 1976, A Katonai Együttműködés Erősítéséért, 1979, A Vas és Acélipar Újjáépítéséért, 1948, A Doni Szénbányászat Újjáépítéséért, 1947, A Szűzföldek Feltöréséért, 1956, A Bajkál-Amur Vasútvonal Építéséért, 1976, A Nyugat-Szibériai Bányák Gáz és Olajkomplexumok Építéséért, 1978, A Közrend Védelméért, 1957, Életmentésért, 1957, Bátor Tüzoltó, 1950, Lenin Születésének Századik Évfordulója, 1970, A SZU Fegyveres Szolgálatáért, 1974 és az un. jubileumi érmek, azaz a világháború végének és a fegyveres erők megalapításának minden kerek évfordulóján kiadott kitüntetések), mind képeikben (csillag, sarló, kalapács, zászló, címer, Auróra, kohó, daru, rakéta, horgony, szárnyak, határkő, tank, ágyú, vöröskatona, matróz, pilóta, bányász, kohász, traktor, vasutas, munkásnő, kombájn, csővezeték, csákány, vízimentő, Lenin, a berlini katonai temető emlékműve, a volgográdi, azaz sztálingrádi hősi emlékmű, napsugár) ismét visszatért a klasszikus forradalmi jelképtár díszleteihez. Semmi és senki nem tűnik fel a tizenhét előtti történelemből (kivéve gyermek Vologyát, azaz Lenint gyermekként ábrázoló pionírjelvényt).

A klasszikus szovjet forradalmi vonalhoz való visszatérést igazolja az is, hogy 1970 után néhány újonnan alapított kitüntetés ismét kis vörös téglalap alakú textilszalagra lógatva jelent meg. Ilyen pl. a Lenin születésének századik évfordulójára készült Hűséges Munkáért, vagy ennek katonai változata, a Hűséges Szolgálatért. Külön meg kell említenünk a Szovjetunió 1945 utáni legnagyobb katonai konfliktusát, az afganisztáni háborút. Mivel ez nem honvédő, hanem terjeszkedő, a Szovjetunió államhatárain túl megvívott érdekszféra biztosító, stabilizáló, Szovjetunió által indított háború volt, így elméletünk szerint itt szintén nem patrióta, nacionalista, hanem kommunista, internacionalista szimbólumrendszert kell találnunk. Hipotézisünk szerint ugyanis a Szovjet vezetés vészhelyzetben, határait, belső területi egységét közvetlenül sértő, fenyegető konfliktusok esetén megtámadottként visszanyúlt a nacionalista, patrióta szimbólumkollekcióhoz, míg határain kívül indított, terjeszkedő háborúban, melyeket a Szovjet vezetés kezdeményezett, az orosz hagyományok helyett a modernitás, a klasszikus internacionalista, kommunista jegyek dominálnak a szimbólumrendszerben. Ezt az elméletünket teljes mértékben igazolják az Afganisztánt megjárt veteránokat köszöntő kitüntetések, kiadványok. A kiadványok között kell megemlítenünk azt a két albumot, mely azon hősök képét és életrajzát tartalmazza, akik az afganisztáni harcok alatt a Szovjetunió Hőse érdemrendet (sokan haláluk után) megkapták. Ezen két kiadvány mind címeiben, mind tartalmában is egyértelműen a klasszikus szovjet forradalmi küldetéstudat (az egyik címe "Az idő kiválasztott bennünket"), és az internacionalizmus gondolkörére épít (a másik címe "Mi, internacionalisták"). Ugyanez figyelhető meg a háború nevének kiválasztásakor (Internacionalista Segítségnyújtás, illetve a hősi halottak sírfeliratain ehhez hasonlóan "Meghalt internacionalista segítségnyújtás közben"). És nézzük a kitüntetéseket. Az afganisztáni harcokban kiadott kitüntetések ismét a harmincas évek óta feledésbe merült klasszikus szovjet hagyományokat követve kis téglalap alakú szalagokra voltak felfüggesztve. A három kitüntetés szalagjából kettő ismét teljesen vörös volt. A rajtuk szereplő személyek Marx és Lenin. Az egyéb szimbólumok között találunk afgán és szovjet zászlót, két egymást szorító kezet, vöröscsillagot. Érdekes, hogy a hidegháború alatt, de már a húszas évektől is számos szovjet katona, tiszt, vagy tanácsadó vett részt nemzetközi konfliktusokban, forradalmakban (Mongólia,

Kína világháború előtt, Korea, Algéria, Egyiptom, Magyarország, Jemen, Vietnám, Csehszlovákia, Szíria, Angola, Mozambik, Etiópia, Kambodzsa, Banglades, Laosz stb.) de sosem kaptak a helyre utaló kitüntetések, csak az afganisztáni háborúban.

Fontos megjegyezni, hogy a személyi kultusz korszaka után már csak egyszer lehetett egy bizonyos kitüntetést megszerezni, tehát megszűnt a kitüntetések egyfajta inflációjához vezető gyakorlat, hogy valamely kitüntetést, érdemrendet többször is adományoztak ugyanannak a személynek. Erre csak igen extrém esetekben került sor, pl. űrhajósoknál, Brezsnyevnél és többszörös életmentőknél.

Kilencvenegyől újra fordul a helyzet. Először a már meglévő kitüntetések szövegének apró módosításával próbálkoztak az érmék képének változatlanul hagyása mellett (pl. Szovjetunió helyett Oroszország határainak védelméért). Majd megjelentek a képükben is teljesen új (valójában a tizenhét előttiekkel teljesen rokon) érmek. Az egyik első az Orosz Szabadság Megvédéséért (1991 végén) a moszkvai "fehér ház" előtti barikádot, hátlapján keresztet, és Szent Györgyöt ábrázolja. Majd Nagy Péter jelent meg a 300 éves az orosz hadiflotta című érmen. A hadsereg első érme újra Szuворovot ábrázolja. A légierő első kitüntetésén Pjotr Nyesztyerov, a századforduló legendás pilótája jelent meg.

Az első csecsen háború jelvényén már újra cári sas díszeleg. Ismét bekövetkezett a vezetés teljes elszakadása az előző kor (a szovjet-éra) szimbólumaitól, s jobb híján újra a tizenhét előtti hősök léptek helyükre. A kör ismét bezárult, ezúttal a patrióta jelképek felé billentve a mérleg nyelvét. Ugyanakkor egy bifurkáció is megfigyelhető. Az Orosz Föderáció elnöke által aláírt ukázok által 1993 november 30-án, 1994 március 2-án és 1995 március 6-án és június 1-jén sorra alapított új kitüntetések (Sziromjatinkov 1997) mellett a szovjet tradíciókat ápolva a felbomlás tényét el nem ismerő Népi Küldöttek Kongresszusa egyfajta alternatív törvényhozó testületként továbbra is alapítja és adományozza a kommunista kitüntetések (pl. Októberi Szocialista Forradalom 80. jubileumára 1997-ben) (Vitorov-Orlov 1999).

Egy másik szimbólumelemző dimenzióban azt figyelhetjük meg, hogy a szovjet kitüntetésekben mindig domináltak a munkaeszközök, termelési folyamatok szimbolikus tárgyai, illetve termés (sarló, kalapács, búza, traktor, bánya, bányász,

gáztartály, vasútépítők, kohó, vízerőmű, kohász, stb). ezek mind a szocialista és egyenlőségen, munkán alapuló társadalom üzenetét hordozták. Ám az 1943-45 közötti kitüntetések a hierarchia, uralkodás, birtoklás, hatalmaskodás jelei figyelhetők meg (vezéri buzogány, pallos, hatalmas, díszes váll-lapok és érdemrendek, kereszték, palást cári generálisok és admirálisok portréin, a Kreml tornyai és falai, az Admirálisok épülete). Mondhatnánk ez természetes, hiszen ezek katonai kitüntetések voltak, míg a többi kitüntetést elsősorban dolgozók kapták. De ezt könnyen cáfolhatjuk: az egyetlen dolgozóknak létrehozott "Hűség munkáért a Nagy Honvédő Háború alatt" kitüntetésen (alapítva 1945-ben), melyet munkások kaptak ugyanezen uralkodói jelleg van jelen minden munkaeszköz nélkül: Sztálin generalisszimusi díszruhában, ikoni pózban, váll-lapokkal, teljes érdemrend sorozattal a mellén, nyakán, ugyanúgy, ahogy cári és régi hadvezér elődeit ábrázolták (5.ábra). A Balogh féle fejlettséget jelölő munkaszimbólumok (Balogh 1979) tehát uralkodás-szimbólumoknak adták át a helyet.

Az orosz és szovjet kitüntetésekről, jelvényekről lásd bővebben a következő összefoglaló munkákat (Galajkó 1990, Domank 1990, Durov 1990 és 1993, Putnyikov 1990, Vsevolodov 1990, Kucenkó-Rugyicsenkó 1991, Szpasszkij 1993, Szerző nélkül 1984, Likhitskiy 1995, Krivcov 1995 és 2001 közt megjelent Aversz sorozata, Vologyin-Merlaj 1997, Kuznyecov 1998)

Említettük, hogy a mindenkori orosz hadseregben nagy szerepe volt az egyéb jutalmazási módoknak, ajándékoknak (az ajándékozó, vagy az ajándékozott nevével ellátott fegyverek, cigarettatárcák, stb.), illetve a személyek mellett egységek, kollektívák is részesülhettek valamilyen elismerésben.

Történt, hogy a Hétéves háborúban 1760 szeptember 28-án a cári hadsereg bevonult Berlinbe. A hadjáratban résztvevő 14 különböző gyalogos és lovassági ezred kollektív jutalomként ezüstoffanfárokot kapott. Ez magában nem volt különleges, hiszen előtte és utána is számos fajta hangszert, kürtöt, dob, stb. adományoztak a cári idők hadjárataiban kimagasló teljesítményt nyújtó egységeknek (Durov, 1990). Azonban (mint szintén Valerij Durov számol be róla a Ceighauz c. folyóirat 14. számában) 1944 júniusában a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa rendeletet hozott, hogy a "Berlin bevételére készített történelmi fanfárok analógiájára" az ellenséges területeket elsőként elfoglaló ezredek, zászlóaljok és hadosztályok 25 tagú zenekarai 4-4 fanfárt kapjanak jutalmul. A trombiták

tervezésénél gondosan ügyeltek arra, hogy természetesen a legapróbb részletekig megegyezzenek az 1760-as hangszerekkel. A terv végül csak terv maradt (1944-45-ben a Vörös Hadseregben nagyobb problémák is voltak az egységenkénti 25 tagú fúvószenekarok felállításánál). Hogy a historizálás a lehetőségekhez képest mégis teljes legyen 1945 tavaszán a még fellelhető néhány eredeti 1760-as győzelmi trombita közül elvittek kettőt Berlinbe, hogy újra megszólaljanak a város romos utcáin tartott parádékon. Ugyanúgy, ahogy nem volt energia az új hangszereket legyártani, később a Moszkvában tartott győzelmi parádén június 24-én, amikor lezajlott a mindenki által közismert jelenet, ahol a náci szimbólumokat, zászlókat a földre dobálták, elmaradt a tervezett nagyszabású légiparádé, mert egyszerűen elfogyott az üzemanyag. Helyette este tűzijátékot tartottak és a légvédelmi reflektorok fénycsóváit táncoltatták az égen.

IV.1.2. Az egyenruhák és viselésük elemzése

"A férfi saját egyenruhájának teremtményévé válik"

I. Napóleon, Maximák (idézi Fowler 1993. 7. o.)

Nem más ez a megállapítás, mit a ruha tesz az embert egy paramilitáris, korai uniformológiai (az egyenruhákat tanulmányozó tudományterület, a hadtudományok, hadtörténet, a kultúrtörténet, divattörténet, katonaszociológia és számos más tudományterület határmezsgyéjén, a jelenlegi Oroszországban pl. a Kulturális Minisztérium Kulturális Örökségek megőrzésének hivatala karolja fel) megfélelője.

A ruházat, a viselet kommunikáció egyik kevésbé kutatott része. Pedig a ruha a kultúra, vallás, hiedelemvilág, gazdaság, ápoltság megnyilvánulási formája. Ugyanakkor a foglalkozás, az etnikai hovatartozás, társadalmi helyzet és folyamatok, a régió jellemzői és a természeti környezet állapota legszembetűnőbb, kódolt indikátora, akárcsak a hajviselet. Nem mindegy az sem, hogy egyéb, pl. verbális kommunikáció milyen ruházatban történik. A ruha hitelt, bizalmat, támogatást adhat, vagy kétségeket ébreszthet, a közlendővel, az üzenet küldőjének szándékával ellentétes hatást válthat ki. Newcomb kiemeli, hogy a szöveg, nyelv a tömegkommunikációban kiegészül a küldő és a befogadók fizikai

jelenlétének attribútumaival, aminek legfontosabb része a ruházat, illetve a ruházat által közvetített üzenet (Newcomb 1991).

Egy reguláris haderő legszembetűnőbb megjelenési formája is az egyenruha. Funkcionális feladata pl. tartósság, védelem az időjárás viszonyaitól, szélsőségeitől, támadásoktól (korai páncélzat, sodronyingek) könnyed mozgás biztosítása, egyszerű tisztíthatóság, nagy tömegben, gazdaságosan előállíthatóság, a modern korokban esetenként újabb speciális követelményekkel kiegészülve, mint az álcázási képesség, tűzállóság, sok zseb stb. mellett jel is egyben. Ennek legegyszerűbb értelmezése, hogy megkülönböztet másoktól és azonossá tesz az ugyanolyan ruhát viselőkkel, azaz egyértelműen definiálja azt a csoportot ahová a viselője tartozik, sőt a csoporton belül is utal helyére, szerepére, funkciójára, hierarchiában betöltött szerepére. Ez alapvető egy harci helyzetben. Ugyanakkor tiszteletet is kell sugallnia. Utal a katonai tradíciókra, hagyományokra, a viselők ideológiai, vallási jellemzőire, mindezekkel együtt az adott társadalom állapotaira.

IV.1.2.1. Az egyenruhák története Oroszországban

Oroszországban és a Szovjetunióban nagy tradíciói voltak az egyenruha viselésének, illetve a hierarchikus társadalom szinte legfontosabb megnyilvánulása volt a helyzetre, rangra, tisztségre, foglalkozásra is utaló egyenruha (lásd a felsorolást, hányféle szervezet viselt egyenruhát a Szovjetunióban a 4. táblázatban).

Az orosz fegyveres szervezetek története a keleti szláv törzsek fegyvereseivel kezdődik, akik a Kelet-Római Birodalom, majd Bizánc elleni védelem révén egyesültek a Kijevi Nagyhercegség vezetésével. A katonák csak harc idején fogtak fegyvert, békeidőben "civil" foglalkozásokat űztek. Ez az életforma a kozákságnál a XIX. századig fennmaradt. Bár a hadi ruházatot, elsősorban a páncélokat és a sisakokat a normann, bizánci és görög hatás is befolyásolta, leszögezhetjük, hogy egészen a XVII. századig az egyszerű fegyveresek ruházatát a békeidőben is hordott népviselet jelentette. Ezek a fegyveresek nem képzett katonák, hanem leginkább jobbágy földművesek és uraik voltak. A gazdagok, bojárok viselte suba, kaftán, szörmekucsma, színes csizma, a szegényeké középig gombolt, álló galléros fehér vászoning, bocskor. Kard, pajzs, sisak, páncél csak keveseknek jutott. Az úgynevezett népfölkelők (az opolicsényie, népfelkelés kifejezés egészen az első világháborúig fennmaradt, mint az orosz hadszerveződés egyik alappillére, a nem hivatásos, önként, de még jellemzőbben földesuraik parancsára csak háború idején fegyvert

fogókból létrehozott katonai egységeket jelentette) legjellemzőbb fegyvereiket is otthoni "háztartásaikból" hozták, vagy alakították át: kés, balta, stb.³⁶

Oroszországban tehát már a kezdetek óta, hasonlóan a világ más országaihoz, a hadsereg állapota, struktúrája és viselete tükrözte le a társadalmi állapotokat. Az "első állandó orosz gyalogos hadsereg" a "szabad emberekből" Rettegett Iván által felállított ún. lövészek voltak, akiket 1552-es megalakulásuktól egyben az első egyenruhát viselő egységnek számíthatunk (Hrenov et al. 1994). A sztandardizálás abból állt, hogy azonos csizmát, azonos hosszúságú, bokáig érő kaftánt viseltek, illetve azonos fegyvereik, egy-egy puskájuk és pallosuk volt. A ruhák és a csizmák még különböző színekben pompáztak. Rettegett Ivánnak tulajdonítják az első orosz "katonai ruhaviselési szabályzatot" is, ami tulajdonképpen egy bojároknak írt levél volt. A határokat a központtól távol a városokban letelepedett, illetve vándorló életmódot folytató kozákok látták el már ekkor is. Mivel maguk a kozákok is többféle nemzetből származtak és a központtól is távol voltak ezért sokáig teljesen eltérő ruházatot és fegyvereket viseltek, egyetlen közös az volt bennük ebben az időben, hogy bő szárú lovaglónadrágot hordtak, mivel lovas katonák voltak. Már Rettegett Iván leginkább a doni kozákokat kedvelte, akiket elsőként jutalmaztak a cárok privilégiumokkal és kereskedelmi jogokkal (a kozákokról külön fejezet szól bővebben). Alekszej Mihajlovics cár (Nagy Péter apja) alatt a XVII. századra már 14 állandóan fegyverben tartott moszkvai lövészezred volt az Udvar irányítása alatt és szükségessé vált az egy ezredhez tartozók ruházatának azonos színűvé tétele. Minden katona egységesen sárga (tulajdonképpen világosbarna) csizmát kapott. Az ezredek parancsnokai szablyát és pálcát viseltek. Az első, népviselettel szakító fordulat szintén Alekszej Mihajlovicshoz, Nagy Péter apjához köthető. Először ő hívott be nyugati (német) zsoldosokat. 1675 augusztusában pedig rendeletet adott ki az udvarban élőknek, katonáknak és a moszkvai lakosságnak, hogy "nyessék meg hajukat és szakállukat" és ne viseljenek kaftánt (Hrenov et al. 1994 28-29 o.).

A ruhaviselet mellett a hajviselet, a bajusz és a szakáll is tükrözi a társadalmi állapotokat egy nemzeten, vagy csoporton belül. Gyakoriak voltak a parókák az ókori Egyiptom harcosainál, míg a kínai császár seregeiben a haj hossza, viseletének módja a rangot is kifejezte. Lásd a terrakotta hadsereget és annak rangokra utaló hajviseletét. A nyugati keresztény hadaknál a "konszolidált" hajviselet, míg a világ számos más kultúrkörében a bozontoság, hosszú haj, nagy szakáll stb. volt a jellemző (iszlám területek, India, amerikai őslakos törzsek, stb.). A kései középkorban pedig a fehér parókák terjedtek el Európa-szerte az uralkodó elit mellett a hadseregek körében is. Mindez a társadalmi és divat állapotokra utal. A Nagy Péter korbeli hajviseleti és szakáll-levágási rendeletek egyértelműen a keleti hatás minimalizálását, visszaszorítását és a nyugati életforma elterjesztését szolgálták. Érdekes módon a második világháború alatt (sőt napjaink Oroszországában) is szabályozva volt a katonai hajviselet. Az újoncokat teljesen

³⁶ A népfölkelők, önkéntesek más országokban is szerepet kaptak szorongatott helyzetekben és nehéz időkben. A "Volksturm" jelen volt az első világháború központi hatalmainál az Osztrák-Magyar Monarchiában, Németországban pedig mindkét világháborúban. Angliában a második világháború elején képezték ki az idősebb civileket egy közelgő német partraszállás, vagy ejtőernyős invázió megfékezésére (Home Front).

kopaszra nyírták, aminek egészségügyi, járványfékező és élősködőirtó hatása mellett betörő, nullifikáló, szerepe is volt és a hierarchiában legalul állóságra, a szolgálat kezdetére is egyértelműen utalt. Időtlen idők óta egy apró szalag is megkülönböztette a már egy évnél régebben szolgálókat (a szárazföldi hadseregben 2 év, a flottánál 3 volt a katonaidő), de mivel ez az "öregek" és a "kopaszok" közötti ellentétek és brutalitás egyik okának számított, és hierarchiát teremtett tényleges rangkülönbség nélkül a sorkatonák között ezért 1982 márciusában, mint a "nem szabályozott relációk" kiváltóját eltörölték (Sztyepanov 1999. 44. o.). A ma is érvényben lévő szabályok szerint a rövid haj kötelező, a szakállviselet pedig csak akkor megengedett, ha sebet, sérülés nyomát takarja az arcon. A bajuszt nem mindig tűrték, de a háború alatt, főleg második felére elfogadottá vált, mivel krónikus borotvahiány volt és a borotválkozási idő és lehetőség hiánya is számított.

Az USA "bőrnyakú" katonái a kopaszra nyírt tengerészgyalogosok. A szélsőjobboldali "skinhead"-ség ideológiai nézeteken alapul és azon, hogy közelharc, verekedés alkalmával ne lehessen belekapaszkodni a hajukba. A civil haj és a hadseregek követelményei gyakran okoztak konfliktusokat. Gondolhatunk itt az anarchista punkok hajviseletére, mely a regularitás elleniséget tükrözi. Érdemes megemlíteni Milos Forman *Hair c.* filmjét is, mely éppen a beat- és hippimozgalom és a militarizmus konfliktusát ragadja meg.

Nyugati mintára újfajta lovasság jött létre, a dragonyosok és a hadsereg többi egysége is megszabadult az orosz népviselet minden korábbi jellemző karakterisztikájától. Nagy Péter folytatta apja modernizációs lépéseit a haderőépítésben. Létrehozta a flottát, és a tüzérséget, terjeszkedett birodalma. Még koronázása előtt nevéhez fűződik a modern reguláris orosz hadsereg megalapítása. Az első reguláris egység egy udvari haditorna idején jött létre, ahol a fiatal Péter saját csapatába toborzott játékosokat. A helyszín a cári udvar hadijátékokra kijelölt palotája volt Preobrazsenszkij falu mellett. 1683. november 30-án Szergej Leontyev Buhvosztov, huszonöt éves udvari lovász iratkozott fel először a listára. Ő lett a későbbi orosz sorozáson alapuló modern hadsereg első számú katonája (Péter bronzszobrot formáztatott hű alattvalójáról), az ezzel egyenlőre még csak hadijátékokra képes Preobrazsenszkij ezred, a későbbi cári testőrség (gárda) alapja. A katonákat ettől kezdve sorozták és egyre nehezebb, hatékonyabb kiképzésben részesültek az újoncok.

A modernizálás során a XIX század végére a kozák és népfölkelő egységek kivételével az orosz cári hadak globalizált, modern, nyugati kortársaik benyomását keltették magas fokon standardizált, nyugati mintákat követő egyenruházatukkal, belga és amerikai tervezésű és gyártmányú kézfegyverekkel, ismétlőpuskáikkal, revolverekkel, francia mintájú sisakjaikkal (Zsuk 1993, Hrenov et al. 1994).

IV.1.2.2. Az egyenruhák története 1917 után

A forradalom után gyakorlatilag a harmincas évekig a volt Orosz Birodalom hadseregében rendszeresített ruházatból megmaradt kiegészítőket hordták kisebb-nagyobb módosításokkal (pl. a sasos gombok helyett csillaggal).

A cári időket idéző váll-lapokat azonban minden esetben eltávolították, megsemmisítették.

A reguláris hadsereg (akárcsak a többször az éhínség szélére sodródott társadalom) alapvető felszerelésekben, élelmiszerben és ruházatban szenvedett hiányt, így a Vöröshadsereg egyenruházata is gyakran igen vegyes volt. A csúcsos végű, a polgárháborúban, de még a negyvenes években is használt Bugyonnijról elnevezett sapka a "bugyonovka" elképesztő mennyiségű első készleteit pl. eredetileg a Romanov dinasztia fennállásának háromszázadik évfordulóját ünneplő 1913-as nagyszabású ünnepségekre és katonai parádékra gyártották, hogy formájukkal a középkori páncélsisakokra emlékeztessenek. A harmincas évektől mind elterjedtebbek lettek a tizenhét után gyártott és tervezett egyenruhák (egy minden hivatkozástól, tradícióktól mentes ünnepi ruha pl. 6. ábrán). A hiány jelei végig (napjainkig is) megmaradtak. Gyakran találkozhatunk olyan ruhadarabbal (pl. télikabát), amelybe egymás után akár másfél évtizeden át újabb és újabb újoncok írták be nevüket és a besorozás dátumával kezdődő azonosító számukat. A teljes ruha és rangváltási folyamatról a haderőknél 1918 és 1958 közt lásd Haritonov 1993, illetve 1917-1991 közt Hrenov et al. 1999 Békési 2000 és a belügnél a teljes időszakot Tokar 1995 vagy Békési 2002a, 1918 és 1945 közt pedig Webster-Nelson 1998) A világháború éveiről Mollo-McGregor 1975, Mollo-McGregor 1979, Mollo 1981, Shalito-Savchenko-Mollo 1993 és Zaloga 1985a, valamint Wróbel 1996, valamint a háború utáni periódusról pl. Zaloga 1985b.

A harmincötös reformokra, amikor eredeti formában megkezdték a cári hadseregben használt rangot rendszerének visszaállítását, azonban már egy magas szinten sztandardizált egyenruházat alakult ki. A restauráció még nem terjedt ki a váll-lapok reintroduciálására, a rangjelzéseket az orosz hagyományokkal szakítva a visszahajtott nagy galléron hordták a zubbonyon (gimnasztyorka, de nem a hagyományos népviseletet idéző álló, hanem lehajló gallérral) éppúgy, mint a téli köpenyen (sinel). De már ekkor megjelent a negyvenhármass cári divat felé fordulás előhírnökeként a tisztek ruhatárában az un. frencs. Ez egy French nevű angol tábornok által a századfordulón hordott négyzeseb zakó volt, amit

népszerűsége miatt az első világháború orosz tiszti kara is tömegesen kezdett el hordani (Mollo 1981).³⁷

Harmincötötől ismét a hadsereg tisztjeinek rendszeresített ruhadarabja lett.

A következő nagy (vissza-) lépést az 1943-as egyenruha-módosítás hozta. A patrióta jegyek szerepének növekedése visszahozta a tizenhét előtti szabású ruhákat. Az újonnan bevezetett hagyományos, klasszikus fazonú egyenruhák kb. az orosz-japán háború korának cári hadseregére emlékeztettek, utaltak leginkább (7. 8. és 9. ábra). Olyan nemzeti jegyek tűntek fel ismét, mint pl. az álló gallérú gimnasztyorka. A rangjelzés újra a vállra került, s megjelent a szintén a japán háború korában használt un. "japán" szabású tányérsapka, lapátszerű szemellenzővel. Az újra felállított kozák hadosztályok egyenruhái pedig a tizenkilencedik századi, vagy még korábbi kozák népviseleten alapultak, mely egyáltalán nem felelt meg a modern kor katonai (és ergonómiai, munkaruházati) követelményeinek. Hosszú, romantikus köpeny, perzsabunda sapka, az úgynevezett kubányka, a Kaukázusra jellemző ferde tölténytartó díszsebek a mellkason (gazírka), kard (saska).

A patrióta jegyek iránti igény azonban egészen a tizennyolcadik század végére visszanyúló és arra emlékeztető ruhadarabokat is előhozott. Arra az esetre, ha a háború egyszer véget ér, és a Szovjetunió győztesen kerül ki belőle megtervezték az un. 1943 mintájú ünneplő, parádés egyenruhát (szintén 7. 8. és 9. ábra). Nagy optimizmus kellett ehhez akkor, amikor a németek már több, mint ezeröttszáz kilométerre jártak az ország belsejében. Ez a tisztek számára készült változatában duplagombsoros, nem tiszti változatában egy gombsoros hátul szmokingyszerűen felvágott öltönyfelső (mundér, oroszul mungyír), féműjtásos ujjával és cifra álló gallérjával érdekes, fényes sárga gombjaival egyedülálló kísérlet a napóleoni kor orosz egyenruházati divatjának felelevenítésére. S valóban a történelemben csak egyszer, a 45 júniusi győzelmi parádén használták őket. Ebben vonultak fel az egységek a Vörös téren. Az 1943 előtti díszruhák minden burzsoá sallangtól mentesek voltak. A harmincas évek korábbi ünnepi ruháihoz nem tartozott fehér ing, helyette zöldet hordtak, a fényes sárga gombok helyett egyszerű fekete vasgombok, nem volt fehér kesztyű, nem volt díszes aranyszálas

³⁷ A XX. század elejére világszerte jellemző volt, hogy a hadseregek tisztjei civil szabókkal készítették egyenruházatukat.

öv, nem hordtak törő, vagy kardot, sőt még a tányérsapkát is mellőzték, helyette pilotka sapkát (magyarul ködvágó) viseltek. Mindezek 1943-tól visszatértek, a cári időkkel hasonlatos módon (Békési 2000).

A tribünön ugyancsak érdekes mundérba bújt tábornokok és marsallok viszonozták az elvonuló gárdaegységek (a gárda is korábban eltörölt cári eredetű, a cárhoz leghűségesebb, testőrségszerű egységeket jelölő, a második világháború során előrántott fogalom, lásd a szervezetekről szóló fejezetet) tisztelgését. Az ekkor először debütáló mélyzöld, a légierő tábornokai számára mélykék (McGregor és Mollo 1975), díszruhák valójában a cári 1910 mintájú, cárzöldként emlegetett ruhák hű, minden részletben egyező másolatai voltak, szintén a régi orosz népviseleten alapuló álló gallérral. Derekukon a szintén 1910-ben tervezett (és a forradalom után többé sosem használt) arany és ezüstsálakból font fémes díszövön az 1913-ban tervezett dísztör (un. kortyik) 1945-ben a parádéra újra gyártott változata, vagy a tizenkilencedik század második felében készített díszelgő szablya szintén új kiadása csilingelt (Usztyinov-Portnov-Nacvaladze 1994). A fémszálal övről, annak díszcsatjáról a mind korábban, mind később használt csillag és sarló-kalapács motívum is eltűnt erre a rövid időre. Érdekesség, hogy ezt a tábornoki díszruházatot hazánkban is bevezették egy rövid időszakra az ötvenes években más szovjet típusú egyenruhákkal és fegyverzettel együtt. A hazai zsargonban (az oroszban cárzöldnek nevezett) furcsa színe miatt Balatonzöldként, vagy hullám zöldként vált ismertté. Az 1945 után hazánkban fokozatosan átvett és sokak által visszatetszést keltett, 1956-os 12 pontban is kifogásolt szovjet mintát követő egyenruhák tehát tulajdonképpen nagyban a korábbi cári ruházaton alapultak és már semmi közük nem volt a forradalmi hagyományokhoz, aminek végül is ráerőszakolt jelképeivé váltak Magyarországon.

De a historizáló hazai szovjet típusú ruhamásolatoktól 1956 után hazánkban is történt visszatérés a kommunista "modern, internacionalista", 1943 előtti ruházathoz és a harmincas évek szovjet rangstruktúrájához: a kádári korszak Munkásőrsége újra galléron hordott, korai szovjet rendszerű rangjelzéseket, a ruha pedig a forradalmi divatot követte munkaruha jellegű, városi harcra, népi tulajdonú gyárak megvédésére tervezett szürke színével, "Maós", szintén internacionalista utalású sapkájával, vörös nyakkendőjével. A cári jellegű váll-lap és a korábbi

néphadseregben is használt gimnasztyorka már nem jelent meg a Munkásőrségnél, de a pufajka, mint máig élő szimbólum itt is bevezetésre került.

A Szovjetunió, mint militáns állam: néhány egyenruhát, katonai jellegű tányársapkát viselő szervezetet mutat be a 4. táblázat, valamint a 8. ábra fotói.

A háború után mondanunk sem kell, hogy gyorsan eltűntek a szabályok. Díszőrt Sztálin halála után néhány évvel már csak a tengerészet tisztjei hordtak míg korábban a szárazföldi tisztek és a pilóták is más-más domborművel díszített őrt viseltek (tengerészet: horgony és vitorlás hajó, szárazföldi, vagy szuhoputnij: Kreml és csillag. A pilóták már egy modern díszítésű őrt kaptak: Kreml fölött egy repülő -egy sugárhajtású MIG! egy historizáló törön- és szárnyas propeller [Békési 2000]). 1949-től fokozatosan újra inggel és nyakkendővel viselt "civilizált, vagy nyugatias" díszruhák, tulajdonképpeni öltönyzakók első, huszas-harmincas években használt szovjet generációja tért vissza. Az állógallér és a historizáló jegyek az ötvenes évek második felétől újra végleg eltűntek a díszegyenruhákról, mintha soha nem is léteztek volna. Az 1955-ös, Nagy Honvédő Háborúban (sarlóval) aratott győzelem 10 évfordulójára rendezett nagyszabású ünnepségekre már egyetlen történelmi (cári) időket idéző tiszti ruházati jegy sem maradt. Hruscsov alatt újra visszatért a harmincas évek tányérsapka-szabása, s ismét eltűnt a hagyományokhoz visszanyúló "japán", ami a vicces szlengben használt "lapát"-szabású szögletes szemellenzőt a modern félkör forma váltotta fel. A hetvenes évek elejére az utolsó gyakorlóruhákat is visszahajtott gallérúval cserélték fel. Ötvenötre feloszlott az utolsó kozák alakulat is (ma már csak Moszkva mellett van egy kisebb lovas egység, elsősorban sportverseny és ünnepi bemutató célokkal). A forradalmi és klasszikus cári egyenruházat váltakozó dominanciájú periódusaiban kb. hatvannyolctól ismét teljesen a "forradalmi szabás" vált meghatározóvá, hogy teljessé tegye a második ciklust.

1991 után a harmadik ciklust ismét a cári hagyományok felé fordulás szakasza nyitotta meg. Eltűntek az egységes fegyvernemi karjelzések, helyettük minden egység egyedi emblémát vezetett be, mely gyakran utal az állomásozás helyére is. Ezeken a cári szimbólumok túlsúlyban vannak. A kapkodás, a visszafordulás a patrióta tradíciókhoz olyan karjelzéseket eredményezett, ahol hemzsegnék a cári sasok, András-keresztek (tizenhét előtt a hadiflotta lobogója és

szimbóluma volt a kék Szent András keresztrefeszítésére emlékeztető kereszt), nagy orosz medvék, farkasok, de feltűnik Isten éppúgy, mint ikonképek. Mindez egy Kalasnyikovval, tankkal, tengeralattjáróval, modern MIG-gel, vagy ne adj Isten egy interkontinentális rakétával képileg keverve egy textiljelvényen meglehetősen bizarr. A sapkajelvények csillagjait kilencvenegy után rövid ideig a FÁK feliratú jelzés, majd a kétfejű cári sas váltotta fel a tányérsapkákon, usankákon, bár sok tiszt és sorkatona, főleg a hadiflottánál még ma is a csillagot hordja...

A kimenő ruházaton 1991 után röviddel újra a historizáló hatszögletes, gombbal rögzített váll-lapok jelentek meg, visszakerült a mellre a régies szabású zseb amit a világháború után megszüntettek. Még a nyakkendőtüre is kétfejű cári sas került. A változásokat az 1994-es Egyenruhaviselési Szabályzat "szentesítette". A szentesítés képletesen is igaz, hiszen pl. Sárkányölő Szent György feltűnik a címer részeként, a gombokon, sapkajelvényeken, új gárdajelvényen és a legtöbb új kitüntetésen is.

IV.1.3. A rangok és rangjelzések elemzése

IV.1.3.1. Rangok

Érdekes helyzet elé állította a hadsereg és a párt vezetőit a kommunista párt Összoroszági Központi Bizottságának és a Népbiztosok Tanácsának 1917 november tizedikén kelt közös dekrétuma, melyben többek között (lásd a Kitüntetések c. fejezetet) eltörölték a katonai rangokat és kitüntetéseket. A rangok eltörlése nem volt bonyolult, azonban helyettesítésük igen. Egy konzervatív, elavult, gyalogos katonák óriási tömegeivel operáló hadsereg romjain kellett egy forradalmi, gondolkodásában, szervezeti felépítésében, felszerelésében, fegyvereiben újszerű haderőt létrehozni. A tizenhetes rendeletet követően harmincas évek közepéig nem voltak klasszikus értelemben vett, hierarchián alapuló rangok. Teljesen újszerű ötlet volt az alá-, és fölérendeltségi viszonyok nélküli hadsereg és (munkás-paraszt) rendőrség. Valamiféle kimondott-kimondatlan hierarchiát ugyan találunk a feladatok megnevezése mögé rejtve. A forradalom idején az átállt hajdani tisztakat, mint szakképzett katonákat pl. egyszerűen vojenszpecnek, katonai specialistának nevezték (Gyerjabin-Palasziosz-

Fernandesz 1998b). A tábornoki rangok helyett (vezérőrnagy, altábornagy, vezérezredes, hadseregtábornok) pl. brigád-, divízió-, hadtest- és hadseregparancsnok elnevezést használtak. Tehát az alapötlet elképzelése szerint mindenki egyenlő volt, csak míg az egyik katona feladata az volt, hogy egy páncélautót vezessen, addig a másikat egy hadtest irányításával bízták meg. Ez azt a furcsa helyzetet idézte elő, hogy az újonnan kinevezett katonai vezetők, vagy a régi bevált parancsnoki gárda tagjai korlátlan felelősséggel tartoztak a rájuk bízott feladatok ellátásáért (remek ürügyet szolgáltatva a tisztogatások megindításához, melyek során a vélt, vagy valós hibákért akár életükkel is fizethettek a parancsnokok, főleg az igen magas beosztásúak), de a rendkívüli felelősség nem párosult semmiféle privilégiummal, vagy presztízzsel.

A rendőrségnél is több hasonló beosztási sor készült: az 1920. december 15-én keltezett 12-es számú belügyi ukáz regionális alapon határozta meg a beosztásokat a közrendőrtől a városi kerületi rendőrség vezetőjén át a köztársaság rendőrségének főparancsnokáig. (Tokar 1995). Egy másik forradalmian új 1923-as rendőrségi rendelettel (180. rendelet 1923. március 20-án) a feladatokat (rejtve a rangokat) egy szellemes megoldással egyszerűen az alábbiak szerint rendszerezték:

közrendőr,
első kategóriájú rendőr,
második kategóriájú rendőr,
...
tizenhetedik kategóriájú rendőr,
a köztársaság rendőrségének főparancsnoka.

A regionális és a kategorizáló beosztás különböző variációi egészen 1936-ig voltak érvényben a belügyi szerveknél (és először Nagy Péter modernizálásánál osztották be 14 hasonló kategóriába a hivatalnokokat és a fegyveres erők tagjait (Spencer 1993).

Mivel ez a megoldás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket ebben az évben (a hadseregnél egy évvel előbb) arra a következtetésre jutottak, hogy mégis jobb az őrmestert őrmesternek, a hadnagyot hadnagynak, a kapitányt kapitánynak, az őrnagyot őrnagynak stb. hívni. Néhány korábbi "furfangos" elnevezést azonban

megtartottak, hogy mégse legyen a szisztéma teljesen azonos a cárral. A német támadás és a 42-43 telére kialakult válságos helyzet oda vezetett, hogy egy 1943. január 15-ei rendelettel minden rangot az eredeti forradalom előtti elnevezéssel állítottak vissza (pl. Ganyicsev 1989, Mollo, 1981, Shalito és Savchenko 1993). Két értelemszerű kivétellel: a rang nélküli katonát most nem közlegénynek, de vöröskatonának, s a marsallt nem Oroszország, hanem a Szovjetunió marsalljának hívták. Októbertől bevezették a fegyvernemek főmarsallja és marsallja rangot is (pl. a tüzérség főmarsallja).

Mi indokolta a régi-új elnevezést? Fontos volt az egyértelműség, s szintén nagy szerepet kapott a tradíciók követésének újból felmerülő igénye. A mozgósítás olyanokat is érintett akik még a cári zászlók alatt voltak katonák, az új, egyébként logikusabb rendszer és a régi hagyományos rangok keveredése viszont számtalan pontatlanságot, félreértést eredményezhetett. Ugyanekkor tértek vissza a cári rangjelzések korábban betiltott manifesztációi, a váll-lapok.

A hajdani forradalmi elnevezésekre a hidegháború alatt már csak egyetlen Lenin idejében bevezetett kifejezés utalt a fegyveres erőknél létező rangok világában. A rendőrségnél a tábornokokat nevezték komiszároknak. A vezérőrnagyi rangnak a harmadosztályú, az altábornagynak a másodosztályú, a vezérezredesnek az elsőosztályú komiszár rang felelt meg (Békési 2002a). A komiszár kifejezés mellett a sorszámos megoldás is a korai évekre emlékeztetett (lásd az 1923-ban bevezetett ranglétrát az előző oldalon).

IV.1.3.2. Rangjelzések

A hadseregben és más fegyveres erőknél a szigorú hierarchiában betöltött helyről a rangjelzések tájékoztatnak.

Ezek a jelek a harci (más szóhasználatnál tábori, vagy gyakorló), a hétköznapi (vagy mindennapi) és a kimenő (vagy dísz-) egyenruhákban más és más hangsúllyal szerepelnek. A hangsúlyozástól függetlenül a rangjelzésekkel szemben támasztott legfontosabb követelmény a teljes egyértelműség minden helyzetben. A világ hadseregeiben kialakult három fő típus a vállon (váll-lap, oroszul a franciából átvett pagón jelöli), a galléron (petlíca) és a karon (nasifka a kar felső részén, vagy sevron, ha az alkaron) elhelyezett rangjelzés. A váll-lapon

és a galléron általában csíkok, sávok és csillagok, a karon főleg csíkok a jelhordozók. Egyes országokban a három fő rendszer egymást kiegészítve van jelen. Magyarországon pl. 1945 előtt a hadsereg rangjeleit a galléron helyezték el, a légierőnél szolgálók váll-lapot hordtak, Horthy egyedi tervezésű admirálisi ruháján pedig egyszerre volt váll-lap és alkari rangjelzés. Ez utóbbi kettős jelölés a legelterjedtebb a világ haditengerészeteinél.

A konkrét rendfokozatra utaló rangjelzés mellett számos megkülönböztető jel utal a hierarchiára. Jankovics Marcell rendszerezésében (Hoppál et al. 1997) a deréköv, a csákó, kardbojt, marsallbot, tiszti kard, aranyzsinórzat, paszomány. Ezek mellett mag kell említenünk egyes kultúrákban és korokban a hajviseletet (lásd bővebben a dolgozat több részében), a tábornoki nadrág messziről felismerhető "paszpolt" piros sávjait (a Szovjetunióban piros a hadsereg, és a rendőrség, világos kék a légierő, téglavörös a belügy és a büntetésvégrehajtás, sötétkék a KGB tábornokainak, fekete, vagy arany a tengerészet admirálisainak) és a ruha piros sávjait, a gombok színét, az arany, vagy ezüst díszítmények méretét (Békési 2000b és 2002a), vastagságát (pl. a francia kepi sapkán, vagy a gallérhajtókákon).

Kiemelt szerepe van a rangidősség kérdésének. Erre is utalnak bizonyos, szolgálati idővel arányos jelek. Az USA fegyveres erőinél az alkaron sávok jelölik a szolgálati időt. Különös módon a harcban, vagy a gyarmatokon, tengeren túlon eltöltött idő "gyorsabban telik", azaz, több sávot eredményez azonos idő alatt (pl. brit gyarmati szolgálat, USA világháborúk hadszínterein, Koreában, Vietnámban eltöltött szolgálat megkülönböztetése). A sávok, a Szovjetunióban is megjelentek, az ötvenes években a karon vastag sáv öt év, vékony sáv egy év volt a továbbsszolgáló őrmesterek jele, akiket makaróni embernek becéztek a számos sáv miatt. A sorállományú katonáknál később eltörölték az első és második évben járó szolgálati időre utaló jeleket, mert nem szabályozott megkülönböztetéseket és nem rangkülönbségen alapuló hierarchiát, alárendeltséget eredményeztek a "kopaszok és öregek" közt. A rangidősség általában azonos rendfokozat esetén válik megkülönböztetővé, kiemelt jelentőségűvé (pl. hajó parancsnoka).

Az azonos rangú, de más egységeknél, fegyvernemeknél szolgáló katonákat, tiszteket a rangjelzésben használt színekombinációk, vagy sematizált, a fegyvernemre utaló kis ábrák (oroszul embléma) különböztetik meg. A légierő

legáltalánosabb jelölése pl. a rangjelzés kék alapszíne, vagy kék szegélye, illetve egy vertikális légsavár és horizontális madárszárnyak alkotta apó fémjelvény, a tüzérségre pedig a vörös szín, vagy két keresztbetett ágyú utal. A két ágyú és a szárnyak kombinációja viszont légvédelmi tüzért jelöl (pl. Magyarországon és Hollandiában).

1917 előtt az orosz hadsereg rangjelzéseit a váll-lapok alkották. Ezek a váll-lapok egymagukban testesítették meg a szovjethatalom számára a letűnt világ minden negatívumát. Utaltak a tisztek és a sorkatonák közti ellátásban, bánásmódban, társadalmi, családi, vagyoni helyzetben tátongó szakadékokra, ezen keresztül az egész társadalom megosztottságára és feloldhatatlan, átjárhatatlan tagozódására, a terrorra, a militarista állami berendezkedésre. A polgárháború során ez az elfogott "fehér" tisztekkel szembeni legkegyetlenebb büntetésekben nyilvánult meg.

A váll-lapok gyűlöletének természetes folyománya volt, hogy más beosztást, kvázi rangot jelölő rendszerre tértek át. Egy racionális, logikus megoldás született, melynek lényege, hogy a rangot, illetve a rangok tényleges visszaállításaig a parancsnoki beosztást (pl. szakaszparancsnok, és nem szakaszvezető!, zászlóaljparancsnok stb.) geometriai alakzatok testesítsék meg. Az első elképzelés szerint (a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg 1919 január tizenhatodikai rendelete) a karon hordták a jeleket (Ganyicsev 1989 és Wróbel 1996). 1922-től a geometriai formák egy, a fegyvernemet színeiben jelölő szövet alátétre kerültek. Harmincöt decemberétől az ismét visszaállított rangok már a gallér hajtókájára kerültek át. A piros kis zománcozott fémdarabkák alakja, illetve száma mutatta viselője rangját: tizedestől főtörzsőrmesterig egy, kettő, három, majd négy háromszög, alhadnagy, hadnagy és főhadnagy egy, kettő és három négyzet, kapitánytól (nálunk százados) ezredesig téglalapok. A tábornokok előbb rombuszokat, majd 1940 májusától csillagokat viseltek (Lipatov 1995). Az iskolák jelvényeinél fogunk utalni rá, hogy a rombusz nem csupán egy szabályos, tökéletes geometriai forma (az angol hadi zsargonban éppen ezért gyémánt

formának nevezik), hanem az ősi orosz kultúrában a gonosz és rontás elleni védelem óvó jele is volt.³⁸

Az 1939-40-es finn háborúban, majd a németek elleni harc első másfél évében azonban jelentkeztek a rangjelzések felismerésének problémái. A hétköznapi viseleten és az ünneplő egyenruhán a fegyvernemet jelölő színes (pl. kék, bordó, fekete, vörös, zöld) posztóalátéteken jól megkülönböztethetőek voltak a piros zománcjelek (Furlan 1988). Ám a hadikörülmények között viselt tábori (polevoj) egyenruhák, ahol az álcázás, a környezetbe való észrevétlen beilleszkedés a fő szempont, s ahol még a rézgombokat is zöldre festették (nehogy a fényben megcsillanva árulkodjanak a csapatmozgásokról), csak közvetlen közlelől voltak megkülönböztethetőek a zöld alapon elhelyezett zöld, alig egy centiméteres zománcformák a nyak alatt a galléron. S mivel az egyenlődsdi miatt a tisztí és nem tisztí tábori egyenruhák teljesen egyformák voltak, s az alkaron elhelyezkedő kiegészítő rangjeleket is csak az ünneplő és hétköznapi egyenruhán hordták, csupán a kis geometriai jelek alapján lehetett (kellett volna) a rangokat megkülönböztetni. Ez nem mindig sikerült. Ez gyakran fejtelenséghez, káoszhoz vezetett.

Ezt is figyelembe vették a Legfelsőbb Tanács azon keserű vitáján, melyen végül negyvenkettő végén a cári váll-lapok visszaállításáról döntöttek.

Az előkészületek titokban már negyvenkettő közepén megkezdődtek. Lázás keresgélés kezdődött az "udvarban". Régi tizenhét előtről fennmaradt váll-lapokat, a feledésbe merült gyártási technológiát még ismerő mestereket, megfelelő, az eredetivel azonos textíliákat kerestek. Nemsokára, még 1942 vége előtt elkészültek a cári váll-lapokra mindenben teljesen hasonlító prototípusok (Lipatov 1995).

A hosszas viták végén, a forradalom veteránjainak heves tiltakozása ellenére 1943 január hatodikán kiadták a Legfelsőbb Tanács Elnökségének híres ukázát az "Új rangjelzések bevezetése a Vörös Hadsereg személyi állománya részére" címmel. A határozat ezúttal a váll-lapok honvédelembeli tradícióit hangoztatta (Shalito-Savchenko-Mollo 1993). A honvédelmi népbiztos, azaz Sztálin 1943 január 15-én adja parancsba (Prikáz NKO 15. 1. 1943 No 25). Az új

³⁸ a válllapok 1917 utáni eltűnésével a gallérhajtókán jelzett beosztás, rang minden egyéb szervezetenél is általánossá vált egészen 1943-ig (posta, bányászok, iskolák, ügyészség,

rangjelzések bevezetését. Érdekes, hogy az 1946-ban a háború vége utáni első katonai összefoglaló szolgálati szabályzat, mely minden akkor érvényben lévő, ruházati, kiképzési, hierarchiára vonatkozó törvényt, alkotmányrészletet, rendeletet egységes keretbe foglalt, már nem tartalmazta a történelmi tradíciókra történő eredeti bevezető utalást (NKO 1946).

Néhány héttel később 1943. február 18-án Berija kiadta az un. 126-ik NKVD prikázt, ahol száztizenöt oldalon keresztül részletezik az NKVD számára hasonló cári analógiára bevezetett új rangokat, a váll-lapokat és népviseleten és a cári uniformisokon alapuló új egyenruhákat az állambiztonsági erők, a határőrség, a határőrség vizen járőröző egységei, a rendőrség, a belügyi alakulatok, a tűzoltóság és a légerek speciális őrsége számára (Berija 1943). A militáns társadalomra utal, hogy az ügyészség és még számos más szervezet is egyenruhát hordott (lásd bővebben az összefoglalásban).

Ismét visszatért egy cári szimbólum, hogy a szovjet vezetést szolgálja. Mind a rangok vizuális megnyilvánulási formája, a rangjelzés, mid a rangok verbális, nyelvi megnevezése, hierarchiája, az egész rangstruktúra visszatért a hagyományos tradíciókhoz.

A tradicionális, szimbolikus jelentés vagy, ahogyan Barthes nevezi mítosz jelkép értékű funkciója ezúttal minden más szempontnál fontosabb volt (Barthes 1977). Ugyanis bár jelképként igen hasznosnak bizonyultak a régies rangjelzések és láthatóságuk, felismerhetőségük is jobb volt, azonban a vállon lévő igen széles, 14-17 cm hosszú váll-lapok korlátozták a viselőjének harcértékét, mozgását, komfortérzetét. Az egész vállvonalat elfedő váll-lapokat ugyanis csak egy bujtató és egy gomb tartotta. Ezért pl. egy hátizsák, gázálarc táska, kenyérzsák, vagy térképtáska huzamosabb viselése esetén leszakíthatta, meggyengíthette a rangjelzést. Ugyanez történhetett egy hordszíjon viselt fegyver (géppisztoly, vagy puska) hirtelen vállról való levételekor is. Az antantszíjat viszont a váll-lap alatt kellett átbújtatni, ami miatt körülményessé vált az öltözködés. Ezzel ellenben az 1943 előtti szovjet harci ruha vállán semmi nem volt, ezért harcértékét, használati funkcióját tekintve a mindenkor legjobb XX. századi orosz tábori viseletnek tekinthető. Nem csoda, hogy a modern hadviselő államok nem használtak ilyen

méretű váll-lapokat (egyedül a Bolgár hadseregben, de annak is első világháborús eredete és hagyománya volt, vagy ha úgy tetszik szintén cári tradíciója).

A válságos, súlyos helyzetre való tekintettel (mind a harci morál javítása, mind a forradalom után született gallérjelzések összetéveszthetősége miatt) Sztálin január tizenötödikén már kilenc nappal a vita lezárása után un. Sztálini prikázban (az előbb említett honvédelmi népbiztosként kiadott közel ötven oldalas utasításában) rendelte el a váll-lapok tábori változatának tömeges, azonnali előállítását, meghatározta fegyvernemenkénti fajtáit és rendelkezik az új (népviseleten alapuló) ruházatról (NKO 1946). Először a Kreml őrségénél³⁹ és az első vonalban harcoló alakulatoknál kezdődött meg a csere, mely az egyenruha cseréjével is párosult. Újra megjelent a népviseleten alapuló és a cári idők egyenruháinak szabását követő állógalléros, váll-lapos zubbony, a gimnasztyorka (lásd az Egyenruhák c. fejezetet).

A rendeletet februárig kívánták mindenhol végrehajtani, de még a kurszki csatában (43 júliusa-augusztusa) is feltűntek az immár réginek számító "klasszikus" szovjet egyenruhát és a galléron hordott geometriai formákat rangjelzésként viselő harcokcsizó és repülő egységek. De többet soha többé sehol. Mindenki cári egyenruhákba bújt és cári rangjelzéseket viselt.

Néhány további félreérthetetlen váll-lapokkal visszatért utalás: az orvosok, adminisztrációs feladatokat ellátók vékony váll-lapot kaptak, ami arra utalt (akárcsak 1917 előtt), hogy ugyan tiszti rangban állnak, de nem katonai akadémiát végeztek, hanem ol. orvosi egyetemet, pénzügyi főiskolát, stb. Ha viszont valaki pl. katonai orvosi akadémiát végzett (egyszerre katonai és orvosi felsőfokú végzettség) akkor széles váll-lapokat kapott. A katonai iskolások pedig arany- (harcoló alakulatnál), vagy ezüstcsíkos (nem harcoló alakulat, pl. térképész, műszaki, stb.) váll-lapot viseltek, akárcsak a forradalom előtt. A magasabb rangot viselő tisztek rendfokozatait az 5. táblázat tartalmazza.

A váll-lap-rendszer a Szovjetunió megszűnéséig és még azután is fennmaradt. Bár a cári ötszögű formát egy ingeken hatszögű és minden más

³⁹ A legszimbolikusabb, első számú őrhely a szovjet fegyveres erőknél, melynek ellenőrzésén a belügy és hadügy 1917-től 1991-ig versengett, vetélkedett és számtalanszor változott a díszőrség helye a struktúrában, az NKVD, a szovjet hadsereg (1946-tól már szovjet és nem vörös a hadsereg hivatalos neve), illetve végül a KGB uralta a "placcot" (Békési 2002a). Hasonló első számú őrhely elnevezése volt Dimitron trimün-mauzóleumának is.

egyenruházaton egy derékszögű trapéz alakú váll-lap váltotta fel az ötvenes évektől (lásd a Jazov honvédelmi miniszter által 1988-ban kiadott 250-es rendeletet, az un. "Egyenruhaviselési szabályzatot a fegyveres erők állománya számára" mely a Szovjetunió megszűnéséig fennálló utolsó egyenruhaváltozatokat és rangjelzéseket írja le, vagy a korábbi 1959-es, 1970-es és 1974-es szabályzatokat, ahol nyomon követhető a változás). 91 után viszont újra a cári időköt, és így a második világháborút is idéző váll-lapok jelentek meg egyenlőre talán pénzhiány, talán a kommunista tisztek tiltakozása miatt csupán a katonai felső vezetésben. 1994-ben véglegesítették az új ruhákat, váll-lapokat, de a folyamat igen lassan halad.

A 43-ban visszaállított váll-lapokon sávok és csillagok kombinációja jelzi a rangot.

Érdekesség, hogy még a gallérjelzések idején, 1936-ban (a Belügyi Bizottság 208-as június tizenötödikei rendeletében) egy olyan jelrendszert vezetett be a belügyi állomány részére, melyben a cári váll-lapok szisztémájával megegyező rangjelzés lépett érvénybe. Azonban ezeket a gyakorlatilag kicsinyített téglalap alakú "kvázi váll-lapokat" még a tizenhét után bevezetett un. ejtett galléron hordták. Azaz a belügyi szerveknél már sokkal korábban felmerült egy hatékonyabb, minden körülmény között egyértelmű rangjelzési forma iránti igény, s mivel a tizenhét előtti rendszer már egyszer bevált, újra rendszeresítették, de mivel a váll-lap maga még nem volt aktuális, időszerű (illetve mint cári szimbólum tiltott volt), így az egész rendszert a gallérra "ültették át" (Tokar, 1995).

Egy másik patrióta eszköz hadrenbeállításaként értékelhető, hogy a szovjet oldalon harcoló lengyelek megtarthatták hazai katonai szimbólum- és jelrendszerüket.

Szovjet készítésű egyenruháikon a háború előtti lengyel fegyvernemi jelzéseket, rangokat viselték. Sapkáikon, sisakjaikon pedig a vörös csillag és sarlókalapácsos jelvény helyett a lengyel sas volt látható. Ugyanez a jel volt gépjárműveik, harckocsijaik, repülőgépeik oldalára festve is. Zászlóikon a lengyel nemzeti színek és a sas mellett olyan a szovjet rendszerrel teljesen ellentétes szimbólumok is feltűntek (feltűnhettek), mint a katolicizmusra utaló kereszt (Komornicki 1984). Bár a nemzeti jegyek felhasználása természetesnek számított

a háború során francia, belga, vagy angol parancsnokság alatt más frontokon harcoló lengyel egységeknél, az orosz katonapolitikai gyakorlattól teljesen idegen volt. Ennek köszönhetően viszont a szovjet vezetés sokkal nagyobb lengyel katonatömeget tudott saját oldalán, saját céljaira felhasználni, mintha az egységes szovjet szimbólumok alatt próbált volna az évszázados ellentétek dacára lengyel szövetségeseket találni. Feltehető pl., hogy egy hamisan csengő hivatkozás az internacionalizmusra, vagy népek barátságára sokkal kevesebb lengyelt mozgatott volna meg főként a történetek után.⁴⁰ Ugyanakkor ezzel a szabad jelképhasználatra vonatkozó gesztussal kifogták a szelet a hagyományosan oroszellenes lengyelek vitorláiból.

Az egyenruhák szabása és a váll-lapok nem csak a Vörös Hadseregben jelentek meg 1943-ban. A fegyveres erők minden más egységénél (a flotta, a légierő, a milícia, azaz a rendőrség, az NKVD, a határőrség, a tűzoltóság) is követte az új-régi rendszert.

Hasonló méretű tanulmány születhetne a nem fegyveres testületek egyenruháiról és hierarchiájáról is. Vizsgálatunk szempontjából azonban itt elég csak annak megemlítése, hogyha esetleg kételkednénk a változások tudatos voltában, akkor kiterjesztve a kutatást egyéb testületekre, akkor is ugyanezzel a változással találkozunk.

Az ügyészség, a vasút, a kereskedelmi hajózás és a polgári légi közlekedés (AEROFLOT) dolgozóinak egyenruhája is ugyanígy változott vissza a cári idők hagyományai szerint, és bevezetésre kerültek a váll-lapok is (8. ábra). A vasútnál a Közlekedési Rendszerek népbiztosának 1943. szeptember 13-án kelt rendelete vezette be az álló gallérú, váll-lapos egyenruhákat, melyek az 1917 előtti vasutas ruházatra hasonlítottak. Ugyanekkor vezették be a teljesen hasonló rendszert az AEROFLOT dolgozóinál. Mindkét szervezetnél volt előtte és utána is egyenruha, de ez a változás egyértelműen a "cári divat" szerint alakította át a ruházatot. A váll-lapon a rangok rendszere is teljesen megegyezett a korábbi cári szisztémával. Az eltérés a hadseregtől csupán néhány részletben jelent meg: a színekben (a vasút zöld szegélyt alkalmazott az állógalléron, akárcsak a cári idők vasúti egyenruháin), a gombokon propeller illetve kalapács és franciakulcs szerepelt, a

⁴⁰ A forradalomtól szinte végig ellenséges viszonyban voltak a lengyelek és oroszok, de a cári birodalom idején, a birodalom részét képező lengyel területeken is mindennaposak voltak a

váll-lapon pedig a fegyvernemek jelzéseit kis mozdony illetve szárnyak helyettesítették.

Egy további, kiterjesztett vizsgálat hasonló eredményt hozhat a bányászok, postások, távírászok, különböző technikai iskolák, a vámőrség, az egészségügyi szolgálatok (pl. karantén szolgálat), buszvezetők stb., stb. egyenruháinak vizsgálatával). Ennek rövid bemutatása az összefoglalásban történik meg.

IV.2.

SZERVEZETEK SZIMBOLIKUS ÉRTELMŰ VÁLTOZÁSAI

IV.2.1. Katonai szervezetek, egységek, intézmények

Mussolini feketeingesei (hivatalos nevükön a Önkéntes Milícia a Nemzeti Biztonságért) még a háború előtt, 1922-től "új" szervezeti egységekbe szerveződve alakultak meg. Mussolini úgy szervezte meg a paramilitarista szervezetet leszerelt első világháborús katonák (nem túl bizalomgerjesztő) csoportjaiból, hogy az akkoriban használt katonai szervezeti besorolás helyett a Római birodalom katonai egységeinek antik neveit adta (légió, centuria, gruppo, zóna, squadra). Az árja francia önkéntesekből 1943-ban létrehozott SS gránátos brigád (később a tömeges jelentkezések miatt divízióvá duzzadt) Nagy Károly nevét kapta a közös múltra utalva (Mollo 1981). De a világháború alatt a szovjetek kivételével senkinek nem jutott eszébe, hogy szervezeteket nevezzen át olyan történelmi egységek, vagy szereplők után, ami az adott államban finoman szólva nem volt divatos a korábbi negyed évszázadban.

A fegyveres erők szervezetében számos olyan módosítás ment végbe a második világháború alatt. Ezek elsősorban funkcionális célú változások voltak (átszervezések, kiképzés fejlesztése, számos egységet állítottak fel, melyek békeidőben nem léteztek, ezek között is új, modern technikát használó egységek száma is megnőtt, mint a harckocsizók, légierő). Azonban a Szovjetunióban sok olyan módosítás is történt, melyek szerepe egyértelműen szimbolikus, s az emberi erőforrás-állomány, azaz a "szovjet" emberek fokozott lelkesítését, moráljának,

villongások, felkelések, 1939-től pedig végkép "megromlott" a szovjet-lengyel viszony.

harckészségének erősítését szolgálták, korábban tabunak számító marketing- és propaganda fogásokkal, az átfogó rituális kommunikáció alapvető részeként.

IV.2.1.1. A katonai oktatási intézmények

1943-ban, az SzKP Központi Bizottságának augusztus 21-én tartott ülésén született meg az elhatározás, hogy a háború során szüleiket elvesztett gyermekek részére külön katonai oktatási intézményeket hoznak létre. A katonai szakközépiskola célja katonai előképzés volt, fő feladatának tekintette, hogy az itt végzett diákok valamelyik katonai akadémián továbbtanulva végül a szovjet tiszti kart erősítsék. A szovjet rendszerhez feltétlen hű tisztek elitképzését így voltaképpen már ezekben az iskolákban megkezdték, mai szemmel szegényes, az akkori hadiárvák szemében viszont luxusnak tűnő körülmények között. O. Zincsenkó később, már tábornokként így emlékezett vissza ezekre az időkre: "Nem hittünk a szemünknek amikor átkísértek bennünket az étkezőbe: a fehér abrosszal terített asztalokon fehér kenyér, hús és cukor állt. Csupa olyasmi amit mi már réges-rég nem láttunk" (Domank 1990). Néhány hónappal később, ugyanezen év októberében megnyitotta kapuit egy másik hasonló középiskola, mely a haditengerészet majdani tisztjeinek képzését készítette elő.

Hogy mennyiben érdekes ez számunkra? A katonai szakközépiskolát, és a később alapítottakat is mind Alexander Szuворovról a XVIII. század nagy orosz hadvezéréről, a haditengerészeti középiskolákat pedig Pável Nahimovról a XIX. század első felének talán legkiemelkedőbb haditengerészeti admirálisáról nevezték el. A "szuворovisták" és a "nahimovisták", azaz az iskolák diákjai nagy tiszteletnek örvendtek. Az egyre jobban specializálódó középiskolák hamarosan több tucat szovjet városban megnyíltak, Orenburgtól Voronyezsig, így pl. az 1945 júniusi győzelmi parádén már a Moszkvai Katona Zenei Szakközépiskola hallgatói fújták a csizmatalpalávalót. Ezen iskolákban a felvételnél még ma is előnyt élveznek az árvák, és a katonacsaládból származó tizenévesek.

A Szovjetunióban 1943 előtt és azóta is számtalan oktatási intézményt alapítottak a fegyveres erőkben szolgálók képzésére melyek a legkülönbözőbb neveket kapták (pl. néhány akadémia: Lenin [politikaitiszt-képzés], Sztálin [harckocsizótiszt-képzés], Frunze, Dzserzsinszkij, Zsukov, Bugyonnij, Popov,

Vorosilov, Kirov, Molotov), de egyik sem viseli (viselte) cári korban "élt és alkotott" főtiszt nevét (Krivcov 1995 illetve Likhitskiy 1995).

A cári hagyományok továbbélése, hogy a szovjet katonai akadémiák végzősei 1938-1940-től egy rombusz alakú jelvényt kaptak, amin olvasható volt az iskola (akadémia, katonai főiskola) neve. A rombusz Kletnyikova néprajzi-szemiotikai kutatásai szerint (idézi Hoppál et al. 1997) az orosz népművészet és a varrást, hímzést díszítő motívumok egyik legfontosabb alapja, aminek rontásmegelőző, óvó tulajdonsága van és egy korai napszimbólumnak tekinthető. A jel (rombusz) egyébként a forradalom előtt is a különböző cári egyetemek nagy presztízű kibocsátó, esetenként aranyból, vagy ezüsből készített jelvénye volt (polgári foglalkozásoknál is, mint orvos, de a magiszternél és egyéb doktorált személyeknél is az "Imperátori Egyetemeken") (Krivcov 2001). Azóta is rombikinak nevezik, tehát kisajátította az orosz nyelvben a geometriai jel fogalmát. Mindenki számára a katonai felsőoktatási jelvényt idézi fel a forma. A Magyar Néphadsereg és a Lengyel Néphadsereg és a többiek is szintén szovjet mintára ezt a jelvényfajtát használták a szovjettel megegyező méretben és képpel, a felsőfokú iskolák elvégzésének jelzésére (a rendszerváltás óta nem viselhető, még a Szovjetunióban végzettek sem viselhetik). A második világháború után tehát a Varsói Szerződés hadseregeiben egységesen egy cári közvetítéssel továbbélő sámánista pogány ősi orosz rontásmegelőző jel vigyázott a tisztekre.

A tiszti iskolások, akadémiák hallgatói (1917 előtt a junkerek, 1917 után kadétkok) cári struktúrájú és hagyományokat őrző, ezüst, vagy aranyszegélyes vállapokat hordtak.

IV.2.1.2. A kozákok

IV.2.1.2.1. 1917 előtt

Hogy megérthessük milyen kétélű politikai fegyvernek számított a kozákok tömeges hadrendbe állítása, röviden tekintsük át történetüket.

A kozák szó hallatán először mindenki egy Don parti lovakkal bánni tudó harcosra, vagy néptáncosra gondol, karddal, bajusszal és perzsabunda szörme kucsával. Mai szóhasználatnál akár machonak is hívhatnánk. Virtuóz lovasmutatványaik, bátorságuk a szabadság szimbólumává tette őket.

Néhány további értelmezés:

Nyelvészetileg a kazahokkal (vagy kasog népcsoporttal) azonosítják a nevüket adó szót. A kezdetektől etnikailag vegyes csoportról beszélhetünk. A XV. században török és tatár lovasokként tartották számon őket. Ezek a szabad kalandorok (gyakorlatilag útonállók, rablók) Perekop, Belgorod és Azov térségében portyáztak. Később az elnevezés könnyű fegyverzetű lovasokat is jelentett. Nem tartoztak engedelmességgel se a kánnak, se a szultánnak, se hercegeknek, se a cárnak. Parancsot csak egyedüli vezetőjüktől az atamántól (szintén török eredetű szó) fogadtak el. Nálunk az évszázadokkal későbbi bujdosó kurucokkal, vagy betyárokkal állíthatnánk párhuzamba őket. Soraikban lengyelek, oroszok, ukránok, törökök, tatárok és megannyi kaukázusi kis népcsoport fiai (és lányai) keveredtek. Fő bevételi forrásuk a rablás, de útikísérőként, vezetőként, testőrként is megjelentek, követek, karavánok, kereskedők kíséretében (hogyan saját atyafiaiktól oltalmazták őket). A kazák, vagy vólnij kazák (szabad kozák) a mai napig az orosz nyelvben, gondolkodásban a független, senkitől nem függő, szabad ember, szabadúszó megfelelői, szinonimái, pl. Az akadémiai orosz-magyar szótár szerint (Gáldi 1989, 88. o.).

A XVI. századtól a két csoport markánsan elkülönült. A szabad irreguláris kozákok bérelhető kísérek, banditák, egyik uralkodótól könnyen a másikhoz pártoló zsoldosok maradtak. Csak családfőjüknek az atamánnak (ukrán változatában a hetmannak) engedelmeskedtek, akit gyűlésük választott. Békében nem volt hatalma, háborús időkben azonban tejhatalommal bírt (Seaton 1972).

A másik csoport a cárok szolgálatába állt, és az orosz birodalom mindenkori határain telepedett le. Ez a városi kozákoknak nevezett csoport békeidőben földműveléssel foglalkozott, szükség esetén lovaskatonaként fogtak fegyvert. Szolgálatukért földet, pénzt és kiváltságokat kaptak. IV. (Rettegett) Iván idején már több csoportjuk szegődött a cári központi hatalom szolgálatába. Köztük voltak a tereki, volgai, doni kozákok. Iván legjobban a doniakat kedvelte, akiket szolgálataikért privilégiumokkal halmozott el és kereskedelmi jogot is adott nekik (Hrenov et al. 1994). A lovas harcmodornak megfelelően már ekkor felderítő és határőr, határvédelmi feladatokat láttak el a birodalom határain. A cári udvarba került kozákok, akik a cár kíséretében jelentek meg képezték a magját a későbbi kozák testőrségnek, a gárdának. Az utolsó cár II. Miklós ünnepélyeken

rendszerint kozák "Birodalmi Gárdatestőrségének" egyenruháját viselte. Kezdetben a letelepedett és a portyázó csoport közt gyakori volt az oda-vissza vándorlás. Egyes csoportok rebellisekké váltak, mások letelepedtek és az Orosz Birodalom szolgálatába álltak.

A cárt választó kozák határőrök között a legtöbb csoport orosz anyanyelvű volt (pl. a legismertebb csoport a doni kozákoké, akik a birodalom határai mentén szétterülve a későbbi volgai, uráli, terek és szibériai kozákok ősei voltak). Az ukrán lovasok (zaporozsei és dnyeperi kozákok) szintén különböző határvidékekre kerültek, s így jöttek létre a dunai, azovi és fekete-tengeri (kubányi) kozák telepek (maga az Ukrajna szó is határvidéket jelent). A grebenszki, az asztrahányi, a volgai, az orenburgi, a transzbajkái, és az Amur menti kozák kolóniák vegyes nemzetiségűek voltak, míg a baskír, türkmén, mecserják kozákok tisztán nem orosz anyanyelvű kis népek fiaiból álltak. A határok mind délebbre és keletebbre tolódásával az egyes csoportok új őrhelyei esetenként kontinensnyi távolságba kerültek a szülőföldről. Így pl. ma is találunk Szibériában Ukrajnától távoli hajdani kozák határőrterületet, ahol ma is ukránul beszélnek. Szolgálatukat egyre nagyobb kiváltságokkal honorálták: saját földjeik mellett ingyenes közös földeket kaptak, adókedvezmények, halászati jog és a szerencsejáték szabadsága illette meg őket. Életüket katonai szabályok szerint éltek, minden ügyük a hadügyminiszter alá tartozott, 1827-től a cárt ismerték el legfőbb atamánjuknak. Külön létezett a Kozák Telepek és Seregek Központi Adminisztrációja, 1910-től a vezérkar un. Kozák Hivatala. A kozák telepek államot képeztek az államban. Helyi vezetőiket a cár a kozák nemesség és az orosz nemesek együtt választották. A kozákok vezetőjének rangja kb. a civil területek kormányzói rangjának felelt meg. Az ázsiai területeken egyre több lett a nem orosz származású, de oroszul értő, beszélő kozák (történetükről bővebben Békési 2000c).

A cári hatalom és a kozákok közt szoros szövetség jött létre. A gyorsan mozgósítható, feltétlenül engedelmeskedő kozákok minden probléma nélkül alkalmazhatóak voltak rendfenntartó szerepre, belőlük került ki a tábori csendőrség, továbbá válogatás nélkül leszámoltak a cári hatalom ellen fordulókkal, legyen az nemzetiségi felkelés, parasztmozgalom, külső betolakodó, vagy éppen munkásmozgalmi megmozdulás. Mindig félelmetes elitalakulatoknak számítottak. Így a szovjethatalom, illetve a kommunista eszme és a kozákok az

első pillanattól ellenséggént álltak szemben, 1905-07-ben, majd Petrográd utcáin 1917-ben éppúgy, mint a polgárháború frontjain.

Egyúttal a népi tradíciók egyetlen töretlen megtestesítő voltak a cári hadak között. Az egyre dagadó orosz haderőkben a modernizáció miatt szinte minden egység nyugati mintájú fegyverzetet, funkciót, és gyakran külföldről származó személyi állományt, vagy parancsnokokat kapott. A nyugati mintájú ruházatot, rizsposos parókát viselő borotvált gránátosok, huszárok, dragonyosok, muskétások, fuzilierik (lövészek), jégerek (hegyi-, vagy egyszerűen vadászok) stb. hemzsegték az orosz hadseregben I. Pétertől a XIX. század végéig. A modern európai fegyvernemek (pl. tüzérség, haditengerészet) mind-mind átvételre és bevezetésre kerültek Oroszországban. Egyedül a kozákok és a népfölkelők őrizték a hagyományos, sajátos orosz hagyományokat, ruházatot, bozontos frizurát, kaftánt és a helyi földrajzi körülményekhez, sztyeppékhez igazodó harcmodort.

IV.2.1.2.2. 1917 után

A kozákok a polgárháború és külföldi intervenció végéig az ellenforradalmi erők elitalakulatainak számítottak. Kornyilov ellenforradalmi erejének egyik legmagasabb harcértékű részét képezték a kubányi és doni kozákok lovas ezredei, Annenkov atamán első világháborúban edződött hadosztálya és Ivanov-Rinnov Tábornok szibériai kozák hadteste (Gyerjabin-Palasziosz-Fernandesz 1998a). A cári birodalom romjain vívott polgárháború érdekes színfoltjai voltak az un. nemzetiségi hadseregek, melyek szintén a vörösök ellen harcoltak. A beloruszok, ukránok, galíciaiak, grúzok, azerbajdzsánok új fegyveres erőinek lovassága, sőt még a Szibériában bolyongó, hajdani hadifoglyokból toborzott Csehszlovák Önálló Hadtest első és második lovassági ezredei is kozák hagyományok alapján, kozák felszereléssel jöttek létre (Gyerjabin-Palasziosz-Fernandesz 1998c). Még az újonnan függetlenné váló Lengyelország lovassága is átvette a kozák lovas harcmodort és orosz gyártmányú felszerelésüket, amivel a vörösök ellen harcoltak (Gyerjabin-Dzisz 1999). Ez megpecsételte a kozák hadak sorsát. Csupán egyetlen ukrainai kozák alakulat át a vörösök oldalára 1920-tól. A polgárháború végén azonban őket is feloszlatták.

A cárhoz való hűségükért, korábbi kiváltságaikért, a szovjethatalom irányába végig tanúsított ellenséges viszonyukért súlyos árat fizettek. Kollektív

büntetés várt rájuk. Népviseletüket betiltották, dalaikat nem énekelhették. Külön megaláztatás volt, hogy a korábban bátorságukra büszke, lovasságnál szolgáló kozákokat nem osztották be többé fegyveres szolgálatra, helyette egyéni arculatukat teljesen elvesztve átnevelő-büntető jellegű munkaszászolójakba vonultak be az újoncok egészen 1936-ig. Herbert Spencer szerint egy militáns társadalomban a fegyvert fogni képes csoportok minden más foglalkozásra történő utasítása a megvetés, az alárendeltség és a tiszteletlenség legszélsőségesebb megnyilvánulása, amit korábban a rabszolgáknak és leigázott népeknek kellett elszenvedniük (Spencer 1993). A másik nagy csapást a szovjet agrárpolitika jelentette. A kitűnő földműves kozákok jelentős többsége kuláknak minősült, s a kollektivizálás során egyéni gazdálkodása feladására kényszerítették őket. A megtorlások, s a kegyetlen viszonyok láttán sokan inkább az emigrációt választották. A korábbi cári rendszer hajdani elitje és haszonélvezői közt az orosz emigráció domináns részévé váltak világszerte. Némi enyhülés következett be 1936 tavaszán, amikor Bugyonnij a Szovjetunió marsallja a kozákok újbóli fegyverbeállítását szorgalmazta. Bugyonnij az első világháborúban a 48. Cári Kozák Regiment törzsszászlósa volt, s a forradalom után is gyakran hangoztatta, hogy ő a "Don igaz szülőtte". 1941-re ez lett újra a világ legnagyobb lovassága, bár már csak töredéke volt a cári idők hírhedt kozák seregeinek. A német támadás után Vorosilov marsall három kozák divízió (hadosztály) felállítását rendelte el. Nevük Doni, Terek és Kubányi kozák hadosztály lett. Csúcslétszámukat a 42-43-as években érték el. A fő veszély elmúltával 1943-tól létszámuk fokozatosan csökkent, de a háború végén is voltak még harcoló kozák alakulatok a fronton. Egyenruhájuk a hagyományos népviseleten alapult, fegyverzetük az 1924-től újra gyártott középkor óta változatlan alakú kardjuk a saska, és kezdetben egy karabély (melynek négyélű szuronyát a furcsa kidolgozása, fából faragott, bőrrel bevont kardhüvelyre erősítve hordták). Majd a karabélyt lassan a kora technikai csodájának tartott PPS géppisztoly váltotta fel. Az első világháborúban még rendszeresített szintén hagyományosan a kozák harcmodorhoz tartozó lándzsát (pika) azonban már értelmetlen lett volna viselniük a huszadik század közepén. Hogy mennyire komolyan vette a szovjet hadvezetés a kozák alakulatok felállítását, arra jellemző a tény, hogy a teljesen körülfűrt Leningrád Kirov fegyvergyárában 1942-43-ban folyamatosan készültek a saskák (kozák kardok)

ugyanazzal a módszerrel, ahogyan a XVIII. században a tulai fegyverkovácsok állították elő (annyi eltéréssel, hogy anyaghiány miatt a réz alkatrészek acélból készültek, és a fából faragott hüvelyt bőr helyett textillel borították, illetve a markolaton a korábbi cári sas helyét sarló, kalapács, csillag, s az CCCP felirat vette át). Ezek a saskák súlyukban, hosszukban, népviselethez igazodó formájukban megegyeztek az un. III. típusú saskákkal, melyeket 1834-ben rendszeresítettek a dragonyosoknál és 1868-ban a lovas tüzérekénél (Grecksó et al. 1976). Miért? Miért nem inkább valamivel hatékonyabb tankokat gyártottak helyettük? Ez is a rituális kommunikáció részévé vált.

IV.2.1.2.3. Miért? Érvek és ellenérvek

Annak magyarázata, hogy a kozákok újra tömegesen álltak hadrendbe egyértelműen a szovjet állam teljes pusztulásával fenyegető német inváziós sikerekben keresendő. Ám a döntés oka nem a katonai potenciál növelése, hanem a harci morál erősítése volt. Legalább annyi érv szólt a kozákok mobilizálása mellett, mint ellene.

A történelem groteszk fintora, hogy ezúttal éppen ugyanazon gondolatmenet eredményeként kerültek a kozákok reflektorfénybe, mely húsz évvel korábban üldöztetésüket eredményezte.

A kozákok most ismét mint a hazafiság és példamutatás jelképei tündököltek. Megtestesítették a katonaélet romantikáját, és a szovjet államot, mint a nagy orosz történelmi tradíciók letéteményesét, folytatóját mutatták be. A kozákok egyik legfontosabb hadi sikere, erénye rendkívül jó fotózhatóságukban, filmezhetőségükben rejlett. Már az első világháború haditudósítói kihasználták ezt, és nemcsak az orosz újságok munkatársai, de az Antant tudósítói is szívesen kapták lencsevégre őket, s számoltak be hőstetteikről. Párizs pedig már a Napóleoni háborúk végén, 1814-1815-ben szívébe zárta az odalátogató furcsa köpönyeges romantikusnak látszó kozákokat, akik többnyire kocsmák (későbbi sajátosan franciává vált kávéházak) teraszain üldögéltek a Montmarte teraszain és kórusban üvöltötték az ivási tempójukat követni képtelen pincérnek, hogy "bisztro, bisztro" (gyorsan). Hamarosan új cégér jelent meg néhány kávéház homlokzatán: BISTRO. A történetet bővebben lásd a Larousse Gasztronómiai Lexikonában (Larousse 1884, vagy Larousse 1938).

A propaganda, az országon belüli és kívüli sajtó most is a végsőkig kihasználta a kozákok fotogenitásban rejlő lehetőségeket.

Az is a kozákok rehabilitációja mellett szólt, hogy a németek oldalán is mind több antibolsevista, vagy a hadifogságba került, s a szörnyű körülmények helyett az együttműködést választó kozák tűnt fel. A kozákok kommunistaellenes érzelmeit, meghurcoltatásaik sérelmeit használták ki a németek, illetve az emigrációban élő hajdani orosz elit. Még az SS-en belül is jöttek létre kozák egységek (de horvát, francia, holland, türkmén, tadzsik, azeri, balti, norvég, belga, dán stb. alakulatok is, pl. a "Holland Légió", "Nordland" skandináv önkéntesek divíziója, "Nordwest" dán szabadcsapat, "Wallon" belga rohambrigád, "Nagy Károly" francia gránátosbrigád, "Észt Légió", "Káma" horvát és mohamedán divízió, Handzsár bosnyák hadosztály), (Mollo, 1981). A történelem újra ismétlődött: a németek által toborzott kozákok a legnagyobb kegyetlenséggel és meggyőződéssel vadásztak felkelőkre, partizánokra, a megszállt Ukrajna hatalmas erdőiben éppúgy, mint Olaszország hegyei között: a németek rendfenntartó feladatokat bíztak rájuk Európa-szerte. Akárcsak a cári birodalomban, most is a piszkos munka elvégzése várt rájuk. Érdekesség, hogy a kollaboráns kozákok patriotizmusát meglovagolandó, a németek a hagyományos népviseleten alapuló kozák egyenruhák (perzsabunda kucsma, a kubányka, gazírka, azaz tölténytartó dísz a mellkason stb.) engedélyezték a hajdani cári rangjelzésekkel megegyező rendfokozatot jelölő, orosz birodalmi mintára készített váll-lapok használatát. Ezzel az az érdekes helyzet állt elő, hogy a szovjet és a német oldalon egymástól látszólag függetlenül, azonban egyfajta kényszerhelyzetben szinte egyszerre (a németeknél néhány hónappal korábban) tértek vissza a cári hagyományokon alapuló rangjelzések (Mollo 1981, Wróbel 1996 és Komornicki 1984).

Társadalmi méretű tudathasadás eredménye volt, hogy a vörösök által újból hadrendbe állított szovjet doni, tereki és kubányi kozák hadosztályok néztek farkasszemet a ruházatukban, fegyverzetükben szinte teljesen megegyező, nácik által felállított doni, tereki és kubányi seregekkel. A Wehrmacht alá rendelt kozák egységek felállításáról, és hagyományos orosz ruházatáról és fegyverzetéről (melyen a náci szimbólumok és a cári hagyományos jelképek keveredtek) a német vezérkar 1942. novemberében a szervezeti ügyosztály által kiadott 10450/42 rendeletben döntött (Drobjazko-Karascuk 1999). A felkészítésben, ideológiai

nevelésben és az egységek vezetésében nagy szerepet kapott az orosz emigráció. Mivel a két oldal kozákjainak felszerelése, ruházata és fegyverei (mint a cári tradíciók követői) azonosak voltak, így jellemző volt, hogy a náci oldalon álló oroszokat a szovjetek által 1943-tól újra gyártott és tőlük zsákmányolt kardokkal, ruházattal, csillag nélküli tányérsapkával látták el.⁴¹

Korábban a németek az orosz önkénteseket zsákmányolt, vagy szövetséges ruházatba bujtatták (cseh, jugoszláv, román egyenruhák, sisakok), de a nemzeti érzelmek ruházattal való kinyilvánítása javította a harci morált (Drobjazko-Karascuk 1998 és 1999).

A nácik tehát néhány hónappal a szovjetek előtt döntöttek a cári szimbólumok bevezetéséről. A szovjet politikai-katonai vezetés ily módon kényszerhelyzetbe került, mikor végül 1942 végén 1943 elején a cári tradíciók korábban megszakított folytatása mellett döntött.

Ha a szovjet vezetés nem kötötte volna meg a maga különalkuját a korábban üldözött "népellenséggel", a kozákokkal, akkor könnyen a németek oldalára hajthatta volna a kétségbeesett, vagy éppen visszavágni akaró kozákok még sokkal nagyobb tömegeit.

Legalább ilyen súlyos érvek szóltak a rehabilitálás ellen is.

A rebelliség, az önállóság, a nacionalizmus az új szovjet embertípustól idegen kategóriák, ám hozzátartoztak a kozákságról kialakított képhez.

A cári rendszerhez való ragaszkodás, a polgárháborúban és még korábban az 1905-ös, majd az 1917-es forradalomban elkövetett vérengzéseik, az kommunistaelenes érzelmeik, s az a tény, hogy mindig kiváltságokat élveztek szintén felfegyverzésük ellen szólt.

Ellentétes volt a szovjet katonai gyakorlattal az is hogy a soknemzetiségű ország egyes alakulatait regionális, vagy éppen nemzetiségi alapon szervezzék. A hadsereg minden más egységében a politikai szándékoknak megfelelően keveredtek a nemzetiségek, szinte mindenki lakhelyétől távol állomásozó alakulatban töltötte katonai idejét. Ennek több oka volt. Szolgálnia kellett volna a nemzetiségek közti megértést, a népek barátságát, egyfajta kiegyenlítődést

⁴¹ Ugyanakkor a nácik megszervezték az Orosz Felszabadítási Hadsereg egységei mellett a Türkmen, Volgai Tatár, Észak-Kaukázusi, Örmény, Azerbajdzsáni, Grúz Légiókat, és számos nemzetiségi alapon szervezett SS egységet.

mondjuk egy szibériai kis nemzetiség állattenyésztője és egy leningrádi egyetemista közt, segíteni az orosz nyelv elsajátítását a más anyanyelvűek körében. A bevonulók megközelítőleg ötödének orosz nyelvtudása igen hiányos volt (Bonds 1976). Egy másik fontos szempont az volt, hogy a központosított állam központosított hadseregének vezetése sokkal könnyebben irányíthatta a heterogén individuumokból álló egységeit minden szinten, legyen az egy szakasz (rota), vagy egy zászlóalj (batalion). A regionális, vagy nemzetiségi alapon szerveződő egységek magukban rejthették volna a nemzetiségi konfliktusok lehetőségét, egy elszakadási kísérlet esetén pedig új a szovjet rendszerrel, vagy Oroszországgal szembeforduló nemzeti hadseregek magját képezhették volna. Ezt a kockázati tényezőt mindenképpen minimalizálni kívánták. Mégis megfigyelhető volt az a tendencia, hogy míg a háború alatt 1942 és 1944 között a hadseregben 30-36 százalék volt a nem orosz anyanyelvűek aránya addig 1944 nyarára a legkeményebb feltételek között harcoló gyalogságnak már csak a felét tették ki az oroszok (Zaloga 1984). Azaz az orosz származásúak nagyobb arányban voltak jelen a nagyobb szaktudást megkövetelő, de egyben jobb körülményeket biztosító egységeknél, fegyvernemeknél mint pl. a légierő.

A (szovjet) kozák divíziókat azonban területi alapon kellett megszervezni, s bár külön nemzetiségről nem beszélhetünk, de mégis valamilyen azonos régióban élő ezer hadseregen kívüli szállal (rokoni kapcsolatok, népszokások, népviselet, tradíciók, közös múlt -és jelen-, azonos földműves és lótaró kultúra, földrajzi és gondolkodásbeli közelség) összekapcsolódó közösség vált az egységek alapjává. Ezt hígítandó, az új egységekbe nem kozák származású fiatalokat is beosztottak, feltétel csak a lovaglási készség volt.

Egy másik szokatlan kivétel, hogy még a más egységek nevében szereplő helyiségnév csupán az egység állomáshelyére, vagy megalakulásának helyére utalt, soha nem az alakulatban szolgálatot teljesítők származási helyére (pl. a Szovjetunió végnapjait Tökölön megélő repülőegység Sztálingrádban alakult, s ezt nevükben is sokáig viselték), addig pl. a Doni Kozák divízió, azaz hadosztály valóban a Don régiójában élő kozákokból alakult.

A divíziók fő feladatai közé tartozott a kozák hagyományokat figyelembevevő, kockázatos ellenség arcvonala mögötti felderítés, valamint a

kapcsolattartás a gépjárművek számára járhatatlan terepen, illetve a tüzérség segítése.

IV.2.1.3. A fronton harcoló fegyveres erők szervezeti felépítése, a gárdaalakulatok felállítása

Itt is, mint a többi alfejezetnél csak annyiban tárgyalom a címben említett témakört, amennyiben abban kimutatható valamilyen patrióta, vagy forradalom előtti jelenség ismételt megjelenése.

Egyértelműen ide tartozik a regionális alapon szervezett kozák egységek felállítása. Mind az egységek területi alapon történő létrehozása, mind a kozákok rehabilitációja korábban teljesen elképzelhetetlennek tűnt a szovjethatalom számára. Ugyanilyen pálfordulás a frissen alapított katonai szakközépiskolák cári hadvezérekre utaló névválasztása. Ezen két jelenséget önálló fejezetekben tárgyaltam.

Annak oka, hogy e két patrióta jegyet -immár összekapcsolva- egy új (strukturális) metszet mentén egy külön fejezetben ismét megemlítem, az abban keresendő, hogy sor került még egy szervezeti felépítésben végrehajtott, a szovjet ideológiával ellentétes reformra (visszaformálódásra, újraformálásra, ha a reform szó részekreszabdálása és a részek külön értelmezése kínálta szójátékkal élünk), amit talán az összes vizsgált jelenséghez hasonlóan kompromisszumként, esetleg puccsként is felfoghatunk.

(Fehér)gárdista. Nem kimondottan a szovjethatalomra asszociálunk a gárdista szó hallatán, hiszen a kifejezés 1917 előtt a cári testőrséget, majd 1917 után az ellenforradalmi csapatokat jelentette. 1941 szeptemberétől viszont már a vöröshadsereg élcsapatait, a legbátrabb, legvakmerőbb, legnagyobb emberáldozatot produkáló egységeket földön, vizen és levegőben.

Történt ugyanis, hogy az egyenlőséget alapelveként, alkotmányában és ideológiájában hirdető Szovjetunióban a háború szorításában privilegizált elitalakulatokat hoztak létre.

Történelmi távlatokban ebben semmi meglepőt nem találunk, hiszen mind a tizenhét előtti orosz, mind a világtörténelemben teljesen elfogadott volt és ma is az, hogy léteznek mind pozitívan, mind negatívan megkülönböztetett katonai egységek. Pozitívan kiemelték pl. a szimbolikus jelentéssel bíró testőrségek,

parádékon felvonuló, delegációkat fogadó diszszáslóaljak, vagy a koronként a haditechnika fejlődésével párhuzamosan változó a tényleges harcokban igen eredményesen bevethető fegyvernemek, mint a lovasság, tüzérség, haditengerészet, légierő, tengeralattjárók legénysége, vagy korunkban mindenhol eltérően nevezett légi úton szállított, vagy speciális feladatok végrehajtására létrehozott egységek (légimobil brigádok, ejtőernyősök, különleges szolgálatok, gyorsreagálású hadtestek, légi deszantosok, tengerészgyalogosok, beavatkozó alosztályok, vagy a belügyben is gyakran emlegetett kommandósok). A veszélyes feladatok vállalásának, a nagyobb kockázatú akciók végrehajtásának előfeltétele az igen kemény kiképzés, következménye a kimagasló juttatás és az állandó propaganda, melynek egyaránt célja az ellenfelek elrettentése, a hazafias érzelmek életbetartása, egyfajta romantikus mítoszkeltés (lásd Rambo), az utánpótlás toborzása és a példaképként történő szereplés, szerepeltetés (gondoljunk pl. a mindenkori francia idegenlégióra, az angol kommandóra, vagy az amerikai bőrnyakúakra, a tengerészgyalogosokra).

A negatív diszkriminációra a legjellemzőbb példák a büntetés letöltésére, vagy munkavégzésre létrehozott alakulatok. Ezek gyakorlatilag a had- és politikai vezetés által központilag irányítható nehéz, vagy életveszélyes kényszerszolgálatára (pl. aknaszedés, vagy lövészárókasás az arcvonalon, ellenséges tűz alatt tartott területeken) vezényelhető negatívan megkülönböztetett egységek. Az egységek tagjai valamilyen egyéni törvény (szabályzat, stb.) megsértését követő büntetésből kerülnek ilyen alakulatba, illetve olyan személyek, csoportok, melyeket a vezetés nem tart megbízhatónak ahhoz, hogy fegyveres szolgálatra ossza be őket. Ilyenek pl. a büntetőzászlóaljak, a Szovjetunióban a diszbat, azaz diszciplinárnij batalion, "fegyelmező zászlóalj". Egy másik jellemző, enyhébb büntetés (szintén világszerte), hogy a katonát, vagy parancsnokot a birodalom egy eldugott, távoli részébe küldik szolgálati idejének egy jelentős részére. Ezt a Római Birodalomban, vagy a gyarmatokkal rendelkező európai államokban ugyanúgy alkalmazták, mint a cári Oroszországban (kaukázusi, szibériai célterületekkel).

Bár a forradalmi Oroszországban is találhattunk legendás hadvezéreket és alakulatokat, nem volt jellemző az egységek kiemelt bánásmódban részesítése.

A negyvenegyes német támadás után nemsokkal azonban megváltozott a helyzet. A legkiemelkedőbb haditetteket véghezvivő egységek, csapatok,

hadihajók új szervezeti elnevezést kaptak. Korábbi nevük elé a "Gárda" szót illesztették. Az első gárdaegység nevet négy lövészdivízió kapta a német támadás harmadik hónapjának végén. A kimagasló haditettek mellett további feltétel volt, hogy az alakulatnak több, mint három hónapot kellett az első vonalban a fronton harcolnia. A címet 1941. szeptember 18-án alapították. A gvargyjecek (gárdisták) kiemelt zsoldot kaptak és megkülönböztetett ellátásban részesültek. A tisztek másfélszeres, a katonák dupla zsoldot kaptak, a feltöltésnél és utánpótlás szállításnál elsőbbséget élveztek (Békési 2000b).

A névválasztás nem véletlen: a dicső orosz birodalmi múltra utal. A gárda a cári időkben is létező fogalom és szervezet volt. A kozákok mellett a mindenkor katonai elit részeként, kezdetben a szó eredeti jelentését is magában foglaló (udvari, cári) testőrség, parádékon bemutatott egység volt, amit a külföldi vendégek előtti reprezentációs célokra is lehetett használni.

Újbóli létrehozásuk után sokáig gondolkoztak azon, hogy hogyan különböztessék meg ezeket az elitalakulatokat a többi egységtől. Több javaslat is felmerült. Szóba került valamilyen újfajta egyenruha megtervezése, esetleg válllapok bevezetése (már a háború elején, de csak az elitalakulatoknak!). A végül a gárdaalakulathoz tartozás tárgyasult jelévé a gárdajelvény vált. A hadsereg számára készített jelvényen még a klasszikus szovjet szimbolika jegyei tűnnek fel (csillag, zászló, CCCP felirat) egyik próbatervén még Lenin arcképe is megjelent de végül nem ezt a variációt fogadták el), ám gárdaalakulatokban szolgáló haditengerészeknek készített jelvény már a Szent György rendet idéző, téglalap alakú fémkeretbe foglalt fekete-sárga sávós szalag (Békési 2000b). A gárdaalakulatokhoz tartozó matrózok sapkájukon, a bezkazírkán szintén ezt a fekete-sárga, cári Szent György érdemrendre emlékeztető színes szalagot hordták (a többi egység feketét). Így a tengerészetnél semmilyen kommunista szimbólum nem kapcsolódott a gárdaegységekhez, csak egy cári időkre utaló érdemrend szalagja.

Furcsa megfigyelni, hogy a háború alatt, főleg annak második felében a módosítások lehetőségéről, legyen az a ruha, a jutalmazási mód, az elnevezés, több terv, javaslat, alternatíva is született, és minden esetben a nacionalista, vagy nacionalistább, múltat felidéző, vagy múltat felidézőbb, kommunista jegyeket viszont háttérbe szorító verziót fogadták el. Szisztematikusan eltűntek a tervrajzokban még szereplő Leninek, CCCP feliratok, szovjet állami címek, vörös

zászlók, csillagok, géppuskák, géppisztolyok, kézigránatok, kommunizmust szimbolizáló vízierőművek a háború kitüntetéseiről, érdemrendjeiről, helyettük archaizáló kardok, puskák, balták, buzogányok, középkori sisak, hadvezéri prémkucsma, palást, babér- és tölgyfalombok, koszorúk, Kutuzov, Usakov, Nahimov -és Sztálin állógalléros régi egyenruhában, cári válllapokkal (Durov 1990-ben szereplő tervek alapján.)

Lenin egyébként a háború alatt alapított kitüntetések semelyikén nem jelenik meg (bár azok egyes tervezetein még rajta van a kitüntetéseken, később minden esetben a Lenin nélküli verziókat fogadták el), csupán a közvetlenül a háború után a németek által megszállt frontvonal mögötti területeken harcoltak elismerésére alapított "A Nagy Honvédő Háború Partizánja" érdemérmén, de ott is Sztálin képe mellett, mintegy kiegészítőként. Egyes megközelítések szerint a gárdisták privilégiumai és a rájuk bízott feladatok veszélyessége a német oldalon harcoló SS alakulatok helyzetéhez hasonlítható lásd bővebben: Ungváry Krisztián Budapest ostroma c. munkáját (Ungváry 2001).

A gárdista megszólítást a rangok előtt is érvényesítették.⁴²

A gárdaalakulat elnevezés és a megkülönböztetett helyzet a háború után az utódalakulatoknál is megmaradt, bár talán szükségtelen annak megemlézése, hogy a "helyzet normalizálódása után" a tengerészetnél használt Szent György szalag nagyon gyorsan eltűnt, helyét a csillagos-zászlós változatnak adva át.

Érdemes megemlíteni a gárdaalakulatok 1991 utáni sorsát is. A politikai abszurditásnak számító Független Államok Közösségének talán egyetlen katonai jelvénye az új gárdista jelvény volt, ami mit sem változott, csupán a CCCP feliratot cserélték fel a FÁK orosz nyelvű rövidítésére (SZ. N. G.). Később ezt váltotta fel az "új" orosz gárdajelvény a cári sassal és a Szent György szalaggal.

A háború során bármilyen fegyvernemhez tartozó alakulat megkaphatta a gárda címet. A hatvanas évektől a harci, stratégiai változások nyomán azonban az elit szerepét mindinkább néhány fegyvernemhez lehet kötni a Szovjetunióban. Az új elitalakulatok egyértelműen a vozdusnij gyeszantnij vojszk, a légideszant (ejtőernyősök és néhány más légi szállítással speciális egység, mint pl. a légi úton szállított páncélos alakulatok), valamint a tengerészgyalogság (morszkaja pihóta).

⁴² Láthatjuk ezt pl. a hősi emlékműveken az elhunyt katonák rangjainak felsorolásánál. A gárdisták még itt is elsőbbséget élveztek az azonos rangú katonák között.

Fontos megjegyezni, hogy az 1905-ös forradalom és az 1917-1920 közötti forradami-polgárháborús időszak irreguláris munkás-paraszt-katona egységeit vörös gárdának nevezték. A vörös gárda azonban nem elődje az 1941-ben alakult gárdának. Az új 1941-es gárda sem attribútumaiban (Szent György rend szalagja), sem nevében, sem szervezeti jellemzőiben nem követője a forradalmi csapatoknak, hanem egyértelműen a cári tradíciók folytatója. A Szovjet Katonai Enciklopédia (Grecksó et al. 1976) sem említi "egy lapon" őket, a két eltérő gárdát elkülönítve, minden párhuzam megjelölése nélkül tárgyalja.

IV.2.1.4. A hadiflotta hajóinak nacionalista jellegű "átkeresztelése"

A maga módján ahogy a szárazföldi hadsereg alapja a személyi állomány és az eszközállomány valamilyen egyértelmű szigorú hierarchiában, egységekbe történő csoportosítása (szakasz, század, zászlóalj, dandár, divízió, hadsereg, vagy éppen Ukrán front, Belorusz front stb.), addig a tengerészet vizen járó részének alapegységei maguk a hajók (melyek szintén további hierarchikus rendbe csoportosíthatók, mint maga a tengeri flotta, vagy folyami flottilla, mint pl. a Vöröszászló érdemrenddel kétszeresen kitüntetett Balti Flotta, vagy a Vöröszászló renddel, Nahimov és Kutuzov érdemrenddel kitüntetett, 1944-ben alapított Dunai Flottilla).

Azért érdemes megemlítenünk a hajókat, mert míg a kisebbek esetleg csak sorszámokat, nyilvántartási kódokat, típusszámokat kaptak, mely többek között utalt a típusra, fegyverzetre, feladatkörre, addig a nagyobbak egyedi (tulajdon)nevet viselnek. A név, amit egy hajó visel pedig a mindenkori hatalomtól származik, esetenként, igen ritkán, de cserélődik, változik is. Mivel egy nagy hadihajó az erő, az uralom, a sebesség és a modernség szimbóluma, továbbá egy csatahajó (mint reklámhordozó és a propaganda, a modernség, prosperitás szimbóluma) nemcsak hazai, hanem nemzetközi vizeken is megfordul, sőt külföldi kikötőkbe is eljut, a névválasztás igen fontos és felelősségteljes politikai döntés eredménye. Meg kell jegyeznünk, hogy egy hajó névváltoztatása természetes lehet egy rendszerváltás esetén, de a legritkább eset, ha egy állam egyszer csak elkezdi megváltoztatni hajói nevét minden aktuális belpolitikai, vagy külpolitikai esemény nélkül (pl. ha frissen elhunyt nevét adják egy hajónak, az megérthető, magyarázható, de, hogy a szovjet ideológia rendszerbe tökéletesen

illeszkedő neveket sorozatosan megváltoztassák, az példa nélküli volt egészen a negyvenes évek elejéig).

A szovjet flotta hadihajói pedig különösen fontos szerepet kaptak a "marketingben", hiszen egy más országoktól távol álló, gyakran tiltott ideológia szinte egyedüli, megtestesült hírnökei voltak. Gondoljunk csak arra, hogy pl. az angol kikötőkbe befutó szovjet hadihajók személyzete mindig rituálisan elzarándokolt egy koszorúzás elejéig Marx sírjához a Highgate temetőbe Londonba.

Ha hipotézisünk igaz, akkor a jelentősebb hajók nevének változásai is utalnak az éppen aktuális ideológiai, nevelési és társadalmi körülményekre.

Tehát találunk-e 1942-43 folyamán névváltoztatásokat?

Korábbi név	új név	változás ideje
Párizsi Kommün	Szevasztopol	1943
Marat	Petropavlovsk	1943

Forrás : A flotta hajóinak jegyzéke 1928-1945. (Vojenizdat 1988)

A legnagyobb hadihajók nevét tehát egy szisztematikus váltás részeként a háború kellős közepén internacionalista, vagy a nemzetközi munkásmozgalomra, más (éppen most is szövetséges államokban zajlott forradalmakra utaló) nevek helyett nacionalista, orosz kikötők, városok neveire változtatták. Érdekes, hogy a forradalom előtti nevét kapta vissza a Petropavlovsk. A restaurálás, "át- illetve visszakeresztelés" tehát tökéletesen a forradalom előtti állapotot állította vissza. A Szvetlána cári cirkáló 1928-ban a Profintern (Szakszervezeti Internacionálé) néven jött ki a dokkból az évtizedes felújítás után. 1939-ben ismét javítani kezdték, egyben átkerült a Balti Flottától a Fekete-tengeri Flottához, ahol már a szintén helynévre utaló Vörös Kim néven kezdte meg a harcokat. Az Ordzonikidze (Szintén bajszos, szintén grúz forradalmárról elnevezett csatahajó) Baku néven állt újra hadrendbe a világháborúban.

A sor egy megdöbbentő változással kezdődött. Ennek a hajónak az átnevezése magában hordozza az egész kutatásnak a lényegét. 1940 szeptember 25-én megváltozott egy hajó neve. A Jövőbelátó névre hallgató torpedóromboló nevét Szoobrazityelre változtatták. (Sztyepanov Cejhgauz 14 2002) Ez összhangba

hozót, megfelelőt, összeegyeztetőt jelent. A jövő felé fordulás forradalmi víziója tehát időlegesen átadta helyét a körülményeknek való megfelelés, az összhangba hozás kényszerének, szükségességének. Ez a névváltás az egész szimbólumváltás lényegét és célját magában hordozza.

Mind a Vörös Krim, mind a Vörös Kaukázus cirkálók (és sok más haditengerészeti egység, hajó, egész flották 1942 és 1945 között) gárda minősítést, és előnevet is kaptak és a személyzet sapkáin, jelvényein, illetve a hajók zászlain is feltűntek a cári időket emlékeztető Szent András Rend sárga-fekete szalagjai.

Az Angliától 1944-ben kapott csatahajót a Royal Sovereign-t (Szuverenitás) Arhangelszk néven állították "csatahajósorba" (Greckó et al. 1976 és Vojenizdat 1988).

A háború második felének szovjet hadiflottája már igen messze állt jelképrendszerében az Auróra és a forradalom matrózaitól. Számos tengeralattjáró, cirkáló, torpedóromboló, aknaszedő stb. hajó neve klasszikus orosz mintára változott és még több hajó és haditengerészet alá tartozó egység (tengerészgyalogság, partvédelmi, partvédelmi tüzér, légvédelmi stb. ezred) kapta meg a gárdista elnevezést. A névváltoztatás és a gárdista elnevezés bevezetése igen elterjedt volt, nem beszélhetünk egyedi jelenségről. Érintett minden haditengerészeti egységet, az Északi Flottát, a Balti Flottát, a Fekete-tengeri Flottát, a Csendes-óceáni Flottát, a Volgai Flottillát, a Dnyeperi Flottillát, az Azovi-tenger Flottilláját, a front előretörése nyomán ebből megalakított Dunai Flottillát, az Amuri Flottillát, a haditengerészet központi, parton szolgálatot teljesítő és légi (haditengerészeti légierő) egységeit, ezredeit. Egyetlen változás nem magyarázható politikai szándékkal: 1944. május 27-től a Fekete-tengeri Flotta SzKA-065 sorszámú szintén gárdista előnevet szerzett járőrnaszádja nevét MO-65 sorszámú gárdista járőrnaszádra változtatták.

A folyamatot a hidegháború idején és napjainkban is érdemes nyomon követni. Míg a modernitás egyik leglátványosabb képviselőjének tekintett kutatóhajó, a világ első atommeghajtású jégtörője Lenin nevét kapta, addig a szintén jelentős újdonságnak számító modern, kimondottan hadi céllal épített tengeralattjárók mindig valamilyen kommunista ideológiához kapcsolódó nevet kaptak 1945 után. A nacionalista neveket szülő trendet tehát újra a kommunista terminológia írta felül. Nem véletlen, hogy a legjelentősebb tengeralattjáró baleset

(katasztrófa) áldozata a szovjet időkben a Komszomolec (magyarul komszomolista) nevet viselte, az új orosz flotta legnagyobb tragédiája pedig már ismét egy "hős" orosz város nevét viselő tengeralattjáróval történt (Kurszk). Többi társa is orosz városok nevét viseli. A személyszállító hajóknál pedig vagy a (semlegesebb) folyók nevét adták az új vizijárműveknek, vagy szovjet hősről nevezték el őket.⁴³

IV.2.1.5. A légierő szimbólumváltozásai

A légierőnél a szárazföldi erőknél végbement változások mindegyike (ugyanazon rendeletekkel szabályozva) ment végbe. Ezért itt csak a légierőre speciálisan jellemző szimbólumváltozásokat mutatom be. A légierőkre jellemző speciális szimbólumok az egységek jelvényei (amiket az amerikai légierőnél egy Walt Disney nevű rajzfilmes tervezett). A gépeken minden hadviselőnél találkozhatunk a felségjeleken és a gép azonosítására szolgáló hivatalos jeleken túl a politikai állapotokat, a hajózó személyzet "lelki állapotát" tükröző jelekkel (pl. bevetések, vagy lelőtt ellenséges gépek számára utaló apró ellenséges felségjelek, Amerikában rajzfilmfigurák, vagy erotikus női rajzok). A Szovjetunióban a repülőkön politikai üzenetek domináltak (Sztálini Sóllyok, Megtorló, A Népért, X Kolhoz Ajándéka, Gárdista stb). A háború második felében megjelentek "puhább" üzenetek is: 1944-ben egy gép orrán bombát dobó mókus (Békési 2000b), Zaharov ász-pilóta Jak-3-as vadászgépére pedig szintén 1944-ben Sárkányölő Szent György középkori képét festették fel (Morgan 1997).⁴⁴

IV.2.1.6. A tengeri-, szárazföldi- és légierő helyzetének szimbolikus tartalma

A hadiflotta szerepe a kolumbiánus kor óta megnőtt. Minden nagyhatalom flottaépítési lázban égett, a társadalmi-gazdasági fejlődés egyértelműen azon országokban volt a legsikeresebb, melyek a világ tengerein az adott korban vezető

⁴³ Aki kétszer kapta meg a szovjetunió hőse címet, arról "mellékhatásként" vagy hajót kereszteltek el, vagy mellszobrot kapott szülőhelyén (Békési 2002a).

⁴⁴ Jellemző volt továbbá a bombákra feladó és címzett felírása. Ennek egy tragikomikus emlékét idézte Leningrád Primorszkoje negyedében a nyolcvanas években egy rakéta akadá, tengerparton felejtett hatalmas vascső, melyen évekig állt egy üzenet: Berlinre.

szerephez tudtak jutni (Spanyolország, Portugália, Hollandia, Anglia). Ez a tengeri hatalom a geopolitikai gondolkodás mérőeszközének, fontos jelzőszámának bizonyult a XIX. század vége óta minden szerzőnél. A flotta versus szárazföldi hadsereg versenye pedig bebizonyította, hogy a flottaépítők vannak előnyösebb helyzetben. A geopolitikusok a XX. század első felében az egyik legfontosabb előnynek a gyorsaságot, mobilitást nevezték meg. A flotta előnye abban is megnyilvánul, hogy erős flottával, haditengerészeti tradíciókkal rendelkező államok konfliktusaikat, háborúikat úgy tudják megvívni, hogy az ellenséget távoltartják az állam területétől. Pl. az USA és Anglia területére éppen ezért sosem tudtak betörni szárazföldi hadak.

A korai geopolitikai gondolkodók még nem számolhattak az akkor még nem létező légierőkkel. A későbbi geopolitikusok már a légierőben látják a legmobilabb, leghatékonyabban bevethető haderőt. De Seversky pl. a Légierő, mint a túlélés kulcsa c. könyvében az USA-nak erős légiflotta kiépítését javasolja a hidegháború elején (Seversky 1950).

A világszerte jelentkező modern tendenciák, a mobilabb haderő a Szovjetunióban is szerephez jutott. A flotta szerepe tradicionálisan jelentős volt (lásd az 1905-ös és az 1917 októberi forradalmat) A Patyomkin cirkáló és az Auróra a forradalom jelképeivé váltak, az Auróra máig kedvelt zarándokhely. A harmincas években nagy jelentősége volt a szovjet repülőgép tervezésnek és a geopolitikai részben említettük, hogy úttörő vállalkozásként az ejtőernyős csapatok felállításában is élen jártak a légierő vezetői. A világháború előpróbaiban és erőpróbaiban (spanyol polgárháború és a finn háború nagy szerepet kaptak a modern, mobil szovjet haditechnikák és az ejtőernyősök bevetése finnek ellen szintén sikeres volt (Békési 2000b). Mindez a modernitás, a mobilabb, terjeszkedést szolgáló erők meglétét és sikerét bizonyítja. A világháború alatt azonban felülkerekedett a "földhöz ragadt, haza anyácska" (száraz)földjének védelme, modern erőket pedig nem fejlesztették kellően. A flotta kikötőkben várakozott, sok hajó fegyverét leszerelték és a szárazföldön vetették be. A matrózok és (a szállítókapacitás, azaz repülők hiánya miatt minden vállalkozásukban kudarcot vallott) ejtőernyősök is a gyalogos erőket erősítették végül a szárazföldön bevetve.

Vizsgálhatjuk a bevetett erők összehasonlításán túl a fejlesztések irányvonalait is. A legtöbb híressé vált, forradalmi újítás, új irányokat mutató technikai megoldás a szárazföldi erőknél került bevetésre, a flotta a cári maradványokra és külföldi beszerzésekre, licencekre épített, a légierő is sokat másolt. A szárazföldi erőket viszont meglepő, sajátos orosz viszonyokra jellemző, legendává, szimbólummá váló újítások támogatták: Sztálin orgona, azaz katyusa, gitár, azaz PPS 41 géppisztoly, Molotov koktél, T-34 tank, önjáró nehézlövegek sora, tankelhárító nehézpuska, DP golyószóró, melynek tervezője, V. A. Degtyarjev munkájáért másodikként kapta meg a Szocialista Munka Hőse érdemrendet (az elsőt Sztálin kapta), a hatékony, olcsó és maximális mozgást biztosító pufajka téli ruházat ⁴⁵ stb.

A földi erők, a tradicionális hadsereg dominanciája a modern légierő és a modern flotta felett egyértelműen a nacionalista, patrióta ideológia felülkerekedését mutatja.

IV.2.2. Nem fegyveres erőkhez tartozó intézmények

IV.2.2.1. Az egyház, mint "szovjet" támogató-kommunikáló szervezet

Említettük, hogy a kommunikációs zavarok feloldásában az egyháznak is szerep jutott. Moszkva ostrománál egyházi személyek szónokoltak a rádióban, pátriárkák áldották meg a frontra indulókat, sőt lelkesítő vezércikkek írhattak a Pravdában (pl. Szergijev Metropolita) (Radzinskii 1997). Sztálin és más politikusok beszédeikben Isten és a Szent Oroszország egyaránt helyet kapott. Radzinszkii könyvében (Oroszul Radzinskii 1997 magyar fordításban Radzsinszkij 1998) pedig egy olyan esetet említ, hogy egy Szent Földön élő ortodox papnak, Ilijának, az Antiochiai pátriárkának látomása volt: Isten közölte vele, hogy ha a Kazányi Csodatévő Szűzanya képét körmenetben végigviszik Leningrádon, akkor a város megmenekülhet a fasiszták inváziójától. A látomás részét képezte továbbá egy csekély peremfeltétel, hogy néhány (ezer) átnevelőtáborban raboskodó pópát, papot is szabadon kellene engedni és megnyitni a bezárt templomokat, kolostorokat. Látomásáról levélben tájékoztatta az orosz egyház fejét, aki azonnal továbbította a leveket a szovjet politikai

⁴⁵ Eredetileg a pufajka a kínai vidéki népviselet és parasztok munkaruhája volt.

vezetésnek. Hamarosan teljesültek a pátriárka látomásában szereplő kívánságok. Ez szintén furcsa, ha arra gondolunk, hogy az előző 25 évben fizikailag tűntették el mind a templomokat, kolostorokat, mind azok "üzemeltetőit". A leningrádi körmenet valószínűleg elhaladt a (kommunizmus összeomlásáig zárva maradt) Kazány székesegyház előtt is, ami akkoriban és egészen a szovjet rendszer végnapjaiig éppen, mint a "vallások és ateizmus" egyházellenes múzeuma üzemelt (Vallások és Ateizmus Történetének Múzeuma, Kazány tér 2). A szentképet biztos ami biztos, Moszkva, majd Sztálingrád városaiban is körbehordozták látványos egyházi szertartások keretében. Amikor világossá vált, hogy sikerült megállítani Moszkva alatt a németeket, Nyikoláj, moszkvai metropolita hálaadó szertartást tartott (Karpov 1987). Ahogy a bevezetőben említettük történt ez mindakkor, amikor az éppen megvalósítás alatt álló negyedik ötéves terv előirányzataiban pont az szerepelt, hogy negyvenhárom végére teljesen meg kell szüntetni az egyházat, bezárni az utolsó templomokat, kolostorokat és átnevelni (vagy likvidálni) az egyházi személyeket. E helyett 20 000 egyházi intézményt, kolostort, templomot nyitottak meg újra és sok papot szabadon engedtek. Sztálin vallásos egykori cári ezredest emelt be a vezérkarba. A vallást és az egyházat gyakorlatilag rehabilitálták, hogy segítsen kommunikálni a kommunista vezetésnek és üzenetei hitelesebbek, elfogadhatóbbak, közérthetőbben, igazolhatóbbak legyenek.

Maga az ikon szó a vallási kifejezéssel, tartalommal együtt egyben kommunikációs jellemzőként is használható: az ortodox-bizánci alapokon szerveződött kultúrkörben megmerevedett, rituális, mindenki által ismert szabályokon alapuló (a képi megjelenítésnél pl. szabályos kéztartási formák, szövegek, ruházat dekódolható) üzenetei, szimbólumok időtlen, határtalan összessége, mely a kollektív emlékezet része is egyben. Az ortodox egyház, mint egy, ha nem a legfontosabb társadalmi összetartó erő, öndefiníció és egyben a másoktól való megkülönböztetés (pl. mohamedánoktól, akik rovására a cári birodalom évszázadokon át terjeszkedett, s ennek a területi gyarapodásnak mindenkori velejárója, egyben igazolója volt a vallás terjesztése is) eszköze és szimbóluma kitörölhetetlen része volt a társadalomnak, s ezzel magyarázható újbóli rövid reneszánsza a háború alatt. Az egyház elszámolására tett kísérlettel nagy kulturális-szociális diszintegrációt és vákuumot idéztek elő, s az űrt nem

tudta kielégítően betölteni az új két évtizedes egyenlőtlen internacionalista-kommunista propaganda és nevelés. Másrészt az ortodox egyház szigorú hierarchiája és a vezetéssel való összefonódása okán, a hagyományos értékek, tradíciók képviselőiként is ismert volt (keresztény tanok, normák, hagyományos öltözködés, szakállviselet, ősi hagyományok alapjait követő építészet, oktatás, zene, maga a kommunikáció és a hagyományőrzés speciális, sajátos, regionális és vallási alapon elterjedt írásos alapját képező Cirill és Metód szerzetesek által megalkotott írásjelek rendszere stb.). Az összetartó erők közül a regionális szerepet feltétlenül ki kell emelnünk, hiszen Huntington *A civilizációk összeecsapása és a világrend átalakulása* (magyarul Huntington 1999) c. könyvében a mai napig ezt a területet, mint az ortodox civilizáció fennhatósága alá tartozó területet említi, s tulajdonképpen a civilizációk összeecsapásán kimondva-kimondatlanul kulturális-vallási-gazdasági egységen alapuló régiók összeecsapását, rivalizálását is érti ami igazából a Haushoferi náci geopolitika pánrégióinak elméletének adoptálása. Nagy Péter reformjaitól kezdve II Katalin és II Sándor, Lenin és a második világháború kezdetéig Sztálin idején is a modernizáció együtt járt egyfajta kultúraváltással, egy ortodox kultúrkörből kilépő kortárs modern világ eszméinek értékeinek átvételével.

IV.3.

POLITIKAI PROPAGANDA: PLAKÁTOK, PÉNZEK, PECSÉTELNIVALÓK (BÉLYEGEK)

IV.3.1. Bélyegek

A bélyeg, akárcsak a forgalomban lévő pénz olyan reklámhordozó, melynek használata az átlagos emberek szintjén mindennapi.

Érdekes megfigyelni mikor ki, illetve mi díszítette a magánszférába észrevétlenül betolakodva leveleinket elfedő (bár ki tudja, hol, kik olvastatták, olvasgatják őket mielőtt a címzett postaládájában landolnak?) borítékainkat. Természetesen a szovjethatalom is élt a bélyegek nyújtotta egyoldalú kommunikációs csatorna kínálta lehetőségekkel. A bélyegek elemzése látszólag kilóg a militáns szervezetek szimbólumainak vizsgálata sorából, de a vizsgálat szükségességét több módon is igazolhatjuk. A bélyegek a propaganda

eszköztárába tartoztak egy militáns államban, teljesen a politikai, katonai hatalomnak alárendelve készültek, meggyőző, nevelő céllal. A bélyeggyűjtés a talán az egyetlen burzsoá kispolgári szokás és önszerveződő társadalmi szervezet, egyesület volt amit megtűrték a Szovjetunióban, ugyanakkor a burzsoá hagyományok és a propagandában betöltött szerepe miatt külön ellenőrizték, kihallgatták pl. a Balti államokban a szovjet bevonulás után a korábbi bélyeggyűjtő egyesületek tagjait, mint lehetséges ellenségeket. További magyarázat, hogy a bélyegeken szereplő témák választását politikai szándék és megrendelés alapján állították össze. Ehhez kapcsolódik az a tény, hogy a pénzjegynyomda munkatársai tervezték a bélyegeket, ugyanaz a gárda, akik a bankjegyek mellett pl. a katonai kitüntetéseket is megalkották.

Az egyik kulcsszereplő, aki összekötötte a szimbolikus tárgyak megalkotását I. I. Dubaszov volt, aki 1922-es munkába állása után a pénzjegynyomda fő tervezője lett és 48 éven át tervezett. Tervezte a bélyegeket, megtervezte a Szovjetunió végleges címerét (mint említettük, a forradalom után egy ideig még ekét és kalapácsot használtak), megtervezte a Lenin rendet, és tervezett jelvényeket, és tervezett számtalan pénzjegyet, különös "szakterülete" a Lenin portrék bankjegyekre való átvitele, alkalmazása volt (Mihajelisz-Harlamov 1993). Ugyanakkor a bélyegeken kis felületre sűrítve jelennek meg mindenki által értelmezhető, világos, politikai-gazdasági-társadalmi állapotokat, célokat, vágyakat, sikereket tükröző, példaképeket és példát felmutató vizuális ábrázolások, szimbólumok.

Tizenhét után először a forradalom előtti bélyegek megmaradt készleteit használták fel különböző felülnyomásokkal (pl. csillag, sarló és kalapács) ellátva. (A bélyegekre vonatkozó adatok elemzése Karacsun és Karlinszkij 1969-es Pocstovüje marki Sz Sz Sz R 1918-1968, azaz Szovjet postai bélyegek 1918-1968 c. katalógus-könyve alapján történt.) Az első "igazi" szovjet bélyegek 1921-22-ben jelentek meg. Talán kár is leírni mit ábrázoltak. Mindenki könnyen kitalálhatja: a mezőgazdasági munka, a gyári munka, a tudomány és a művészet emblémái álltak az első sorozaton. A szimbolizmus orgiát ült a húszas évek szovjet bélyegtervezőinek irodáiban. A következő bélyeg a proletariátus felszabadulása címet kapta, s egy munkást ábrázolt, amint a sárkányt legyőzve kijön a sötét alagútból, kezében kalapáccsal. Az egyszerű forgalmi bélyegek szinte

teljes monotonitást mutatnak. Az 1923-as sorozaton munkás, paraszt és vöröskatona látható. a légiposta sorozaton meglepő módon repülőgépek. Az 1927-es sorozat témája viszont munkás, paraszt és Lenin. Ezzel szemben a 29-es sorozaton Lenint, munkást, kolhozparasztot, munkásnőt, vöröskatonát és a moszkvai Központi Távírda épületét ábrázolták. Az 1939-ben kiadott sorozat fő témái: bányász, vöröskatona, pilóta, a címer, a Kreml, a Legfelsőbb Tanács épülete és vöröscsillag. A háború után kiadott első sorozat (1948-tól) is ugyanezekkel a vizuális sablonokkal operál: matrózok, bányász, kolhozparaszt, pilóta, címer, zászló, diák, Kreml, vöröskatona, repülőgép. Egy év múlva (1940-ben) megjelent a második légiposta sorozat. Képein repülő a vízierőmű felett, repülő a kombájn felett, repülő Moszkva, Leningrád, Szocsi felett, repülő az Északi sarkon, a Távol-Keleten, a tajgán és a hóban. Ezek a forgalmi sorozatok megjelenésük után évtizedekig forgalomban maradtak, ezzel is formálva az alattvalók gondolatvilágát. A forgalmi soroknál nem találunk patrióta-cári gyökereket "felhántorgató" hullámmást.

Ennél első látásra valamivel változatosabbnak tűnnek az emlékbélyegek. Ezeket a forgalmi sorozatoktól eltérően valamilyen évforduló alkalmából csak egy adott évben adták ki.

A moszkvai kiállítás képeit találjuk az első, 1923-as emlékbélyegen. A 24-es esztendőben a tervezők Leninnek állítottak emléket. 1925-ben a dekabrista felkelés századik évfordulója, illetve az 1905-ös forradalom tizedik évfordulója mellett (a távírda ostroma, a barikádokon) megjelent az első cári időket a szovjet valósággal összemosó két bélyeg: Lomonoszov és az Akadémia leningrádi épülete alkotta azt a sorozatot, melynek egyszerűen a "Kétszáz éves a Szovjet (!) Tudományos Akadémia". Aztán jönnek a klasszikus szovjet témák: eszperantókongresszus Leningrádban (1926), tíz éves a NOSzF (népek barátsága, Szu térképe, Szmolnij, vörösgárdisták), pionírok (1929), A Szu iparosítása (traktorok, munkások), Huszonöt éves az 1905-ös forradalom (Patyomkin páncélos, a barikádon, A vörös sajtó), majd léghajók a Vörös téren és a Dnyepropetrovszki építkezéseknél, Gorkij (32), tizenöt éves a forradalom: Lenin a páncéloson, a Téli palota ostroma, Magnitogorszk, rádióállomás, kombájnok és a "Lenin az elnyomott népek reménysége" címet kapó bélyeg, (tehát a kompozíció az 1917-es évtől, azaz az új időszámítás kezdetétől indulva mutatja be az új kor,

vagy ha úgy tetszik a legeslegújabb kor nagy építkezéseit, vívmányait), Marx halálának 50. évfordulója, 33-ban jelent meg a Szovjetunió népei sorozat, ahol ki tudja milyen megfontolásból nem kimondottan szláv eredetű és semmiképpen nem ortodox grúzokat, örményeket és az azerbajdzsániakat egy bélyegre zsúfolták össze. A szovjet állam megteremtőiről (pl. Frunze, Szverdlov, Kirov), és a hős komiszárokról 33-ban emlékeztek meg. 24-ben jelent meg a Lenin halálának tizedik évfordulójára a (kötelező) emlékbélyeg. Ekkor volt Fedorov, az első orosz könyvnyomtató halálának háromszázötvenedik, és Mengyelejev születésének Századik évfordulója. Szintén a szimbolista reneszánsz terméke a "húsz éve robbant ki az imperialista világháború" (Városok bombázása, árvák, rokkantak, katonák barátkozása a fronton) sorozat. További modern, prosperitást sugalló termékek, illetve emlékbélyegek: 1935: Szovjet pilóták a sztratoszféra hősei, Megnyílt a Moszkvai Metró, 60 éve született Kalinyin, Úttörők a szocialista távközlés barátai, 1937: Moszkva új épületei sorozat (TASZSZ székháza, Hadsereg Központi Színháza, Moszkva Szálló, Szovjetek Háza), 1938: Szovjet északi-sarki repülés, 20 éves a Vöröshadsereg és a flotta, Moszkva-Amerika repülés, Szovjet tagköztársaságok, Északi-sark szovjet kutatóállomása, Szovjet gyerekek sorozat (Lenin gyermekekkel, Artyek úttörőtábor, modellezők), a Krim és a Kaukázus, Repülők sorozat (tervező, modellező, ejtőernyős, repülőpilóta, vitorlázógépek), Második metróvonal, 20 éves a Komszomol sorozat (ejtőernyős, bányász, kombájnvezető, pilóta és matrózok), Sport sorozat (csúcsa a parádéfelvonulás), 1939: Moszkvai építkezések sorozat (folyami kikötő, metró, hidak, könyvtár), Moszkva-Szovjet Távolkelet repülőút, Moszkvai őszszovjet mezőgazdasági kiállítás, légierő napja, 1940 Baráti népek felszabadítása (Belorusz, ukrán területek elfoglalása Lengyelországtól, baráti kézfogás, találkozás a szovjet katonákkal), Szedov iskolahajó expedíciója, Majakovszkij halálának 10 évfordulója, Készen munkára-harcra, Moszkvai Mezőgazdasági kiállítás, Perekop felszabadításának 20. évfordulója, Ipar sorozat (bányász, házépítés, felüljáró, vasút, kombájn, autó, vegyipar. 1941 előtt a tematikus szovjet bélyegkiadásba a preszovjet időkből csak tudósok, művészek a nyomdász Fedorov, Mengyelejev, Puskin, Sevcsenkó, Csehov, Lermontov, Csajkovszkij, illetve a nyugati kapitalizmusból Párizsi és a New York-i világkiállítás "csúszott be". Katonai szereplők, hadvezérek és győzelmeik nem. 1941-ben a hagyományos

indulás (23 éves a szovjet hadsereg, Légierő Mérnök Akadémia, 5 éves a Lenin múzeum, 15 éves a Kirgiz SZSZK) után bekövetkezik a fordulat. 1941 és 1945 között változik az arány, csökken a szovjet példálózás és a modernitás és a történelembe fordulás lesz a fajsúlyosabb. A forradalom előtti idők példamutató katonai hőstettei és cári hadvezérek, honvédő-patrióta jegyek jelennek meg a bélyegeken: Szuworov arcképe, Szuworov amint 150 éve beveszi Izmail kikötőjét, Szuworov amint átkel az Alpokon, 25 éve halt meg Szurikov festőművész, aki a Szuworov átkel az Alpokon c. képet festette, 100 éve halt meg Lermontov, válj Hőssé, Anya búcsúztatja gyermekét, a Honvédő háború hősei, 500 éve halt meg Navoi (egy turbános fej), 200 éve halt meg Bering, 1943-ban szovjet kitüntetések sorozat tulajdonképpen megismétli a cári hősookról ebben az évben elnevezett és kiadott kitüntetéseket (Szuworov, Alexander Nyevszkij, Nahimov, Usakov, Kutuzov) anélkül hogy bármilyen szocialista utalást, szovjet típusú kitüntetést tartalmazna (a háború után 1953-ban kiegészítik a sorozatot a szovjetebbnékné tűnő kitüntetésekkel), Turgenyev, Repin, Rimszkij-Korszakov, Popov és rádiója, a Szovjet Tudományos Akadémia 220 éves(!), Kutuzov évforduló, gárdaalakulatok mind-mind a nagy 1917 előtti múltat idézi. Míg korábban minden nem kerek évfordulóra várható volt kommunista bélyeg kiadása, addig most csak a nagyon kerek szocialista ideológiához kötve jelentek meg ilyen tartalmú (kötelező) bélyegek: Lenin, Marx és Engels 75. és 125-125. születési évfordulóí, és egy Csapajev bélyeg. Több bélyeg pedig a háborúhoz kapcsolódik gyakran nacionalista felhanggal: hős városok, Moszkvai győzelem, repülők és tüzérek, komoszomolisták a harcban, 25 éves a vöröshadsereg.

1945 után ismétlődik a háború előtti szocialista, modern, internacionalista sematizmus jelképtára, témái és véletlenül sem kerek jubileumai (1945-1950 között): győzelem, harcokcsizók napja, Gorkij, testnevelés napja, sportolók zászlókkal, nem kerek évfordulók, mint Lenin halálának 23., a szovjet hadsereg megalakulásának 29. évfordulója, metró, Május 1, Állami Díj, Tagköztársaságok címerei, nőnap, Szovjet légierő napja, NOSZF évfordulóí, szovjet üdülőhelyek, traktorosok, Lenin, Szovjet filmgyártás, traktorok, a demokrácia erői és a szocializmus (felvonulók), Mi a békéért vagyunk, Frunze, Mongol, albán és bolgár barátaink, Sztálin, atomreaktor, metró ötéves terv, bányászok, úttörők, Ukrajna és Belorusszia felszabadítása. Már csak legnagyobbban Lomonoszov, Pavlov és

Puskin jelenik meg a forradalom előtti orosz kultúrából, művészetből és tudományból. A korai események közül pedig a Moszkva alapításának nyolcszázadik évfordulója, valamint a forradalmi dekabristák felkelése. Egy nagy A-B-A, kommunista-nacionalista-kommunista ciklus válik teljesé, amikor 1950-ben egy emlékbélyegen szegény Szuvorov utoljára még egyszer átkel azokon a bizonyos Alpokon (150-ik évforduló), hogy a hóban utolsó cári hadvezérként tűnjön el a bélyegekről.

IV.3.2. Papírpénzek

A papírpénzek a klasszikus szovjet gondolatokhoz, ideológiához kapcsolódó szimbólumok tűnnek fel (elemzés Anatolij Emanuilovics Mihajelisz és Lev Alexejevics Harlamov 1993-as bankjegykatalógusa alapján történt).

Találkozhatunk munkásokkal, vonattal, vörös zászlókkal, a forradalom katonáival, magot vető földművessel, könyvet együtt olvasó, kaszát tartó paraszttal, kalapácsot tartó munkással, szántó traktorral, búzakalással, a Kreml épületcsoportjával, bányással, pilótával, vöröskatonával és természetesen Leninnel. Az egyetlen társadalomhoz és társadalmi kommunikációhoz kötődő változás, hogy a nyelv- és írásreformhoz kapcsolódva a soknyelvű-sokféle írásmódú, sokfajta ábécét, írásjelet használó, feltüntető névérték-meghatározások közül 1934 és 1937 között eltűnnek a "kilógó" arab írásjelek, és mind több nép (akárcsak a mongolok) a cirillbetűs írásra tér át a birodalom homogenizálódásának folyamatában. Semmilyen más trend, változás nem figyelhető meg. 1947-ben azonban a forradalmi tradíciókkal szakítva az 1, 3 5 és 10 rubeles bankjegyek egyértelműen a cári 1898-as egyrubeles, az 1905-ben kiadott háromrubeles és az 1909-es ötrubeles mintájára adták ki. Ezek a századforduló tervezett cári bankjegyek voltak forgalomban az 1917-es forradalomig, illetve a fehérek tovább is használták őket a polgárháború éveiben.

Az 1947-es sorozat sokban követi a cári mintát: dús ornamentikák, egyező számjegy minták, a bankjegyek színe ugyanaz minden esetben, mint a forradalom előtt. Még azt a régi orosz tradíciót is visszaállították, hogy egyes bankjegyek szerkezete vertikális, azaz nem "fektetve", hanem "állítva" olvashatók a számok és a szöveg. Ezúttal 1947-ben mind a négy bankjegy ilyen vertikális struktúrával készült. A korábbi 1, 3, 5 és 10 névértékű 1937-es és 1938-as sorozatokra

jellemző Lenin-bányász-vöröskatona-pilóta teljesen eltűntek, semmilyen szocialista realista, vagy modern jelleg nem maradt. Lenin pedig csak a nagyobb névértékű, szintén cári mintát követő 10, 25, 50, 100 rubeleseken jelenik meg. Az 1947-ben kiadott, cári bankjegyeket másoló sorozatot nyilván korábban, még a háború alatt tervezte(tték) meg I. I. Dubaszovval a Moszkvai pénzjegynyomda fő tervezőművészeivel, aki 1922-től dolgozott a pénzjegynyomdában, korábban ő tervezte a Szovjetunió címerét, a Lenin rendet, számos bélyeget, fő specialitása azonban Lenin fejének megjelenítése különböző bankjegyeken. Itt is megfigyelhető egy furcsa folyamat: a világháború alatt forgalomban lévő bankjegyek közül a leggyakrabban használt apró címleteken nem találkozhattak az emberek Lenin képmásával. Az utolsó 1937-es Leninféjes sorozatot (10-100 rubelig) 1938-ban egészítették ki a bányász-vöröskatona-pilóta kisebb címletű sorral, s 1947-től kiadott soron került újra Lenin a magasabb címletekre.

IV.3.3. A propaganda szerepe

Néró 5000 embert képzett ki, hogy a gladiátorviadalokon a keresztények kivégzésére, a kegyelem nem megadására hangolják a nézőket (Lewis 1964). Talán innen számítható a sikeres agitálás és propagandagépezet nagyüzemi, állami szolgálatba állításának története.

Sztálin is jól ismerte a propaganda szerepét és lehetőségeit. Már Bakuban a forradalom előtt propagandaszervezetet hozott létre (amit alkalmi rablásokból finanszírozott).

A szovjet rendszer felsőbbrendűségét külön propagandagépezet mutatta be, fogadtatta el és kényszerítette a kételkedőkre belföldön és a világ más részeiben is, elsősorban a fejlett, tőkés országokban. A közvetlenül a Központi Bizottság alá rendelt agitprop szervezet elsősorban a tömegeket mozgósító kampányokért felelt, míg az 1930-ban létrehozott Kultúrpropaganda Osztály a tömegek neveléséért (harc az írástudatlanság ellen) és politikai neveléséért tevékenykedett.

IV.3.4. A filmipar hirtelen változása

A szovjet propagandagépezet, akárcsak náci "testvérszervezete" nagy figyelmet szentelt az új technikáknak.⁴⁶ Ősinek számító, gyakran a forradalom előttről örökölt technikával szinte azonnal a forradalom után megkezdődtek az új szocialista állam népszerűsítését célzó nevelő jellegű filmek (tanmesék) forgatásai. A fotóművészet és méginkább a film és a vizuális kultúra egyéb módja hatásos fegyvernek és nevelőeszköznek bizonyultak, az írástudatlan tömegek számára elérhető, érthető, könnyen "lefordítható", dekódolható megemészthető vizuális sémákkal mutatta be a "bemutatandó", követendő új értékeket, viselkedési formákat, példákat, amit az országot vonattal, autóval, hajóval járó agitátorok csoportjai és számtalan "brosúra", irodalmi mű, állandó kampányok, plakátok, falvakban szervezett olvasószobák, iskolák, sportegyesületek és megannyi tömegszervezet (polgári védelem, Komszomol, szakszervezetek, párt, a MOPR, a Forradalmi Harcot Segítő Nemzetközi Szervezet, mely elsősorban a külföldön bebörtönzött politikai foglyokat támogatta [Krivcov 2001] stb., stb.) és megannyi tudós, művész, író, zeneszerző, festő, költő ideológiai üzenete, kommunikációja, nevelése egészített ki.

Néhány, talán a legjellemzőbb forradalmi témát feldolgozó filmet emelnék ki ebből a korszakból (Kenez 1985 és Taylor 1995). A filmek egyaránt szóltak a honi közönségnek (egy jobb héten akár 15 millió szovjet állampolgár ment filmszínházba a német invázió előtt), és a nemzetközi, vagy nyugati "piacnak". Sarló és kalapács, Éhség, éhség, éhség, A csodálatos munkás, Kis vörös ördögök, A kancellár és az acélmunkás, Aelita (egy fiatal szovjet mérnök holdutazása), Kombrig Ivanov (mint a dolgozat kimutatja, a korábbi katonai rangokat, szervezeti struktúrát eltörölve új hierarchiát alakítottak ki, a címben szereplő rang, a "brigádparancsnok" kb. a cári vezérőrnagyi rang megfelelője [Haritonov 1993], Szentpétervár végnapjai, Mr. West csodálatos kalandjai a Bolsevikok országában), Új Babilon (a párizsi kommün története), A negyvenegyedik (egy vöröskatonanő megöli egykori szerelmét a cári tisztet, aki ezzel a 41. megölt fehér).

1942-ben készül még egy klasszikus szovjet film, a Kerületi párttitkár. Ekkor azonban a Kijevi, a Moszkvai és a Leningrádi Moszfilm és Lenfilm

⁴⁶ A német filmtechnika szerepe a propagandában tagadhatatlan. Új megoldások, filmezési technikák alakultak ki. Pl. a német katonát mindig alulról fotózták, filmezték (McNair 1995).

filmgyárakat már Alma Ata-ba és Taskentbe evakuálják a német csapatok előretörése nyomán. A fronthíradós egységek szüntelenül forgatnak, elkészítik a Németek feletti győzelem Moszkva alatt c. filmet (amit az USA-ban a mai Csillagok Háborúja tematikához és az amerikai igényekhez jobban illeszkedő, Hollywood-i hangzású Moszkva visszavág címmel mutatnak be hatalmas kasszasikerrel). A nagy filmrendezők azonban már valami egészen máson dolgoznak: a agitációs-propaganda és kultúrpropaganda ötleteitől hemzsegő színház és a filmipar is hirtelen újra felfedezte a preszovjet hadfiakat és hőstetteiket. A komiszárok, munkások és vöröskatonák jelmezeivel megtöltött filmgyári kelléktárak és ruharaktárak hirtelen nagy mennyiségben középkori kosztümöket rendelnek: Eisenstein aki korábban olyan tiszta kommunista ideológiai alapon álló világhírre szert tevő filmeket alkotott, a huszas években, mint a Patyomkin páncélos (1926), a Sztrájk, illetve az októberi forradalom tizedik évfordulójának tiszteletére forgatott Október (1927), most (1942-ben) hirtelen nagyszabású filmet forgatott Rettegett Ivánról, amit 1944-ben mutattak be. Szintén 1942-ben készült a már említett Alexander Nyevszkij c. film, ami egyértelműen egy történelmi példát dolgoz fel, ahol a betolakodó németeket állították meg az oroszok az orosz államiság hajnalán. Egyértelmű geopolitikai kapcsolódás és párhuzam, hogy a fiatal államiság korában meg kell védenie magát egy születő, formálódó államnak, rendszernek, legyen az a feudális orosz állam, illetve a később romjain és politikai földrajzi területén szerveződő Szovjetunió, hogy később maga is fejlődni, területileg terjeszkedni tudjon.

Ugyanerre a gondolatra épített a német geopolitika is, ami az 1871-ben született Német Császárságot fiatal, gyarmatosításból is kimaradt államnak jellemezte. Ezért, mint nyersanyag és energiahordozókban, megművelhető agrárterületekben szegény államnak az önellátás és az összezsúfolt lakosság letelepítése érdekében jogosult területet elvenni másoktól (következményként lásd a két világháborút).

Közben a Kultúrpropaganda osztály utasítására a nyugatot, a kapitalizmust, Amerikát és Angliát szapuló, gúnyoló "Mr. West csodálatos kalandjai a Bolsevikok országában" és hozzá hasonló filmek kópiáit dobozba teszik és szép csendben begyűjtik.

IV.3.5. Az írott propaganda változása külföldön és a Szovjetunióban

Ezzel egyidőben az egyértelműen szovjetellenes nyugati propaganda is irányt vált (ne feledjük a kiinduló helyzetet, amikor 1917 után több tízezres amerikai intervenciós haderő harcolt orosz területeken évekig a vörösök ellen [Gyerjabin-Dzisz 1999]). Az amerikai-szovjet kapcsolatokat korábban korlátozta az amerikai kormány és a rá nyomást gyakorló számtalan honi társadalmi-politikai-gazdasági szervezet (amerikai egyházak, szakszervezetek, nőegyletek stb.). Az USA 1933-ig hivatalosan el sem ismerte a Szovjetuniót. A szovjet felkérést, hogy közösen lépjenek fel a terjeszkedő japán és német fasizmus ellen 1934-ben és még 1937-ben is elutasítják az amerikai kormányhivatalok (LaFeber 1991). Az USA-t megdöbbenette a Molotov-Ribbentrop paktum, majd Lengyelország közös német-szovjet lerohanása majd felosztása és a finn háború. A szovjet-amerikai kapcsolatok legmélyebb pontjukra süllyedtek vissza. A Barbarossa terv német támadása után, amikor világossá vált, hogy megtámadta a Szovjetuniót az amerikai külügyminisztérium 24 órás vita után nyilatkozatot adott ki, arról, hogy "a Szovjet vallásüldözés és diktatúra ugyanolyan intoleráns, mint a náci diktatúra" (LaFeber 1991, 6. o.). Egy bizonyos Missouri-beli szenátor Harry S. Truman (a későbbi elnök és az 1945 utáni hidegháború egyik legelkötelezettebb antikommunista harcosa) nyers őszinteséggel kijelenti a német támadás másnapján a New York Times hasábjain, hogy "'ha azt látjuk, a németek győzelemre állnak az oroszokkal szemben, akkor az oroszokat, ha az oroszok helyzete jobb, akkor a németeket kell támogatnunk, így a lehető legtöbbet fognak elpusztítani egymás közül..." (New York Times, 1941. június 24, 7. o, idézi LaFeber 1991, 6. o.)

Az amerikai sajtó ezen korábbi hangvételével ellentétben azonban hirtelen szimpátiakeltő hangnemben egy lovagias harcot vívó Szovjetunióról számol be. Henry Lace az egyik leginkább antikommunistának tartott amerikai médiaguru az általa kiadott, az amerikai kultúrára, gondolkodásmódra, értékekre nagy hatást gyakorló Life magazinban 1943-ban különszámot szentel a Szovjetuniónak, ahol úgy vélekedik, hogy "Lenin valószínűleg a modern idők legnagyobb embere" (Boyle 1993, 43. o.). Beszámolnak róla, hogy az NKVD tulajdonképpen nemzeti rendőrség, a szovjet emberek ugyanúgy öltözködnek, gondolkodnak, mint amerikai társaik. Hollywood pedig a szovjet szövetségest pozitív oldalról bemutató filmet forgat egy amerikai moszkvai nagykövet szovjetbarát írásai

nyomán *Mission to Moscow* címmel. McNair megjegyzi, hogy kb. 1942-től az angolszász média bátor hősként, békeszerető, szorgos munkások és becsületes kommunisták országaként kezdi emlegetni a Szovjetuniót (McNair 1995, 162.o.). Nyugaton Sztálint "Uncle Joe"-ként kezdik emlegetni, és még a főügyésről is pozitív film készül Amerikában (Visinszkij főügyész címmel), ahol a korábban politikától függő, terrorgépezet szolgálatába állított bábként bemutatott ügyészséget szimpatikus, humánus, igazságos szervezetnek mutatják be.

Az írott propaganda és a katonai kiadványok változásának irányát jelzi, hogy a Honvédelmi Népbiztosság (Gyakorlatilag honvédelmi minisztérium) Munka Vöröszászló Renddel Kitüntetett Katonai Kiadójának (Vojenizdat, vagy Vojennoje Izdatyelsztva) vezetőjévé és egyben a hadtörténeti kiadványok főszerkesztőjévé Alekszej Alekszejevics Ignatyevet nevezik ki a katonai szimbólumváltással percre pontosan 1942 októberében. Ignatyev az 1904-1905-ös orosz-japán háború hőse, majd 1908 és 1917 között a cári rendszer katonai attaséja Dániában, Svédországban, Norvégiában, majd Párizsban. Az első világháború alatt az orosz cári hadsereg rendkívüli hatáskörrel felhatalmazott képviselője a francia vezérkarnál. 1917 után segít a szovjethatalomnak, hogy a francia bankokban lévő orosz pénzeket megkapja a szovjet állam. Hazaérkezése után félreállítva, megtúrva idegen nyelveket tanít szovjet katonai akadémiákon. 1942-es vojenizdat kinevezése után 1943-ban altábornagyi rangot kapott. Valószínűleg nemcsak a cári fordulat levezénylésében volt kimagasló szerepe, de a szövetségesek felé irányuló kommunikáció nehézségeit is segítette áthidalni. Miután az általa irányított propaganda is cári fordulatot véve segítette a győzelmet, az idős cári szakemberre már nem volt szükség. A párt újabb frontra küldte ahol fontos feladat várt rá: a háború után 1954-ben bekövetkezett haláláig gyermekirodalommal foglalkozhatott (Grecsó et al. 1976, III kötet).

A kitüntetésekén ábrázolt cári hősök különleges szerepéről az írott propagandában lásd bővebben a kitüntetések fejezetet.

IV.3.6. Plakátok

A vizuális nevelés, rá- és áthangolás népszerű formája volt a filmművészet mellett a plakátművészet. A háború előtt a szovjet értékrendet hirdető, múlttal szembeforduló üzeneteket hordoztak. A legjellemzőbb témák: harc a járványok

ellen, harc a vallás ellen (főként a pravoszláv egyház elleni támadások voltak soron de Szibériában pl. a sámánokra "járt rá a rúd"), harc a kulákok, feketézők ellen és kiállítás a kollektivizálás, az iparosítás, villamosítás, oktatás stb. mellett. A forradalom után 1919-ben felállították a Rosztát ami főleg cári rendszert gúnyoló szatirikus plakát-történeteket jelentetett meg a képregények korai előfutáraként. A világháború napjaiban a plakátművészetet már az Isszkusztva Művészeti Kiadó karolta fel. A Moszkvában és Leningrádban tervezett plakátokat gyakran már a kitelepített nyomdákban, a Szovjet Távol-keleten, Szibériában, a Kaukázusban a hadsereg és a flotta kiadványaival együtt készítették el (Voronkova 1998).

A "Lenini zászlók alatt előre a győzelemig" jellegű sematikus szovjet szimbólumokkal operáló plakátok mellett megjelentek az 1812-es harcok hőseit méltatók, pl. a híres "Ahogy volt úgy lesz" plakát, melyen Hitlernek napóleoni méretű vereséget jósoltak (Lavrentyev és Kazakov 1984 és Voronkova 1998).

1941-ben még Lenin szobra alatt masíroznak a plakátokon a katonák, (Voronkova 1998), 1942-ben azonban már Puskin (Háború és béke) szobra alatt vonulnak a frontra (Baburina 1984). Már 1941 végén megjelenik egy plakát, melyen párhuzamba állítják a cári és a polgárháborús hőseket: Szuvorov unokái, Csapajev fiaiként szólítja meg a katonákat. Megjelennek a népviseletes egyszerű emberek és a népviseletbe bújt, nagyszakállú partizánok, népviseleti elemeket viselő (subás, kardos, kucsmás, lovas, bajszos, katonák).

Egy 1943-as plakáton (Dicsőség Ukrajna felszabadítóinak) egy katona és egy népviseletes nő ölelkezik Bogdán Kmelnicki ukrán hős szobra alatt. Talán a legallegorikusabb Smarinov szintén 1943-as plakátja: Egy páncélt viselő szakállas középkori orosz lovas vitéz vizsgál egy lukas német rohamsisakot. A szöveg hasonlóan mossa egybe tudatosan a történelmi példát és a jelent: Előre szovjet mondai hősök (a bogatyír szót használják, ami középkori orosz népi mondák, eposzok daliás, roppant erős hőseit jelenti) (Gyemoszfenova 1985). Csepakov plakátján (1941 vége) pedig egy gyapotföldről "szabadult" üzbég veszi fel a harcot a fasisztákkal. Az üzbég népviseletben van és csodák csodája egy félholdas kendő van a fején csillagos sapka, sisak, vagy usanka helyett. A félhold feltűnik egy elsősegélytáskán is amin korábban és később csak a vöröskereszt jele volt látható. Egy 1942-es Plakáton egy kozák rohamoz, alatta a lovasgárdisták indulója. Az 1942-es Megállítjuk a Kaukázusnál c. plakáton egy kozák és szovjet jegyeket

elegyítő kardos, subás katona néz farkasszemet az ellenséggel. Egy 1943-as kirgiz plakáton népviseletben búcsúztatják a frontra indulókat. A plakátokon a képek témájának váltása mellett sokat elárul, hogy egyes plakátokon (pl. a páncélba bújt középkori harcost ábrázoló Gavarvok plakáton, Voronkova KP-29176) egy archaikus, ünnepi vallási szövegeknél használt cirill betűtípust használtak.

A népi, nemzeti jelleg sajátos megjelenési formája a történetet elmesélő, több képből és kis szövegrészekből, esetleg versszakokból szerkesztett képregény-plakát. Említettük, hogy Propp a Népmesék morfológiája (angolul Popp 1968) c. munkájában az orosz népmesék egy sajátos jellemzőjét emeli ki. Az orosz népmesékben sok az ismétlődő, rituális jelenet, a mesék gyakran folytatásosak, ahol a jó és rossz hősök többször csapnak össze. Mindezt a hagyományt (amit Propp egyben a tömegkultúrát szolgáló szappanoperák, folytatásos történetek előfutárának tart) a szovjet plakátművészet is átvette és képregényben meséli el katonák hőstetteit, a német lovagrend, a lengyel betolakodók, Napóleon és a német császár kudarcát, a fasizmus jellemzőit, az új európai rendet, amit Hitler megvalósított, az árammal való takarékoskodás lehetőségeit, a betakarítás sikerének titkait, Hans Müller tizedes rémtetteit, a partizános hőstetteit, az ejtőernyősök elfogását, a hulladékgyűjtés fontosságát, stb. (Gyemoszfénova 1985 és Voronkova 1998).

Az ideológia meggyőzés helyett a legelemibb emberi ösztönökre, igényekre ható, mai szemmel is igen hatásos rölapok is készültek mindkét oldalon. A legtalálóbba egy finn röpcédula, ami az ideológiai antipropaganda helyett egy egyszerű szituációt ábrázol. Egy finn fogolytáborban sok szovjet katona között a kövér szakács elkiáltja magát egy hatalmas gőzölgő kondér mellett: katonák kész az ebéd. Egyszerűen és demoralizálóan hathatott egy olyan szovjet katonára, aki hosszú ideje nem látott meleg ételt. A röpcédulák bővebb elemzése is egy hasonló méretű dolgozat alapjait jelenthetné.

IV.3.7. Évek és órák (A nagyobb Szovjet óragyárak pl. Poljot, Vosztok, Szláva, Rakéta, Pobeda, Zárja, Csajka, Molnija gyártmányain szereplő személyek szimbólumok vizsgálata)

Ezen kis fejezet -mintegy a folyamat továbbvitelének igazolására- csupán az 1989-es rendszerváltást kívánja dokumentálni az óraipar változásán keresztül. Ez a váltás nem figyelhető meg a honvédő háború idején, hiszen csak a nyolcvanas évekre vált szokássá, hogy órák számlapján képeket, eseményeket, személyeket, eszközöket, stb. ábrázoljanak.

A hihetetlen szimbólumkavalkád az un. parancsnoki órákkal (komanygyírszkije) indult, amit a Vosztok óragyár gyártott a tisztek számára időtlen idők óta. Az órákon a "Készült a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Rendeletére" apró betűs rövidítés állt (Békési 2000). Az órák bajonettzáras, felhúzzható és automata kivitelben készültek igen kiváló minőségben (pl. 200 m-es mélységig vízállóság, gyakorlatilag törhetetlenség, foszforeszkáló mutató és számlap, dátum, pontosság, stb.). A nyolcvanas évekig az órákra nem került semmilyen díszítés, csak egy csillag. A nyolcvanas évektől azonban fegyvernemenként eltérő képek és más katonai tematikájú rajzok kerültek a számlapra: ejtőernyő, tank, horgony, tengeralattjáró, szárnyak, moszkvai olimpia, stb. Aztán a peresztrojka idején elszabadult a tervezők fantáziája. A helyzetet segítette, hogy az orosz órák rendkívüli divattá váltak a Szovjetunió végnapjaiban. Még Rajsza Gorbacsova, a divattervező is tervezett női órákat és számlapokat (Levenberg 1995). Az 1991-es széthullás után megfigyelhetjük itt is a bifurkációt: egyrészt megjelennek a hagyományos (új) orosz értékek és a nacionalizmus képi megfelelői (templomok, Jelcin, Nagy Péter, vitorláshajók, új orosz zászló, cári címer, Sárkányölő Szent György, a cári tengerészeti lobogó, mohamedán szimbólumok, kozákok, ikonok, pópák és még a Pápa is sőt pápalátogatás Magyarországon c. óra is készült). Ugyanakkor a nyugati és belső piacra a kommunistábbnál is kommunistább, nosztalgizáló képek jelentek meg: Gagarin, Sztálin, Lenin, KGB, sarló és kalapács, mint mutatók, háborús plakátok, emlékművek, Gorbacsov, peresztrojka, anyahajók, érdemrendek, vadászgépek, Bajkonúr, Auróra, Egy sajátos csoportba a kimondottan nyugati jelenetek tartoznak: Donald kacsa, 1991-es öbölháború, Coca-Cola, céges reklámok, Kolumbusz 1992-ben, amerikai zászló, német, belga, stb. zászló, jóakarát Játékok,

Green Peace, Mekka. A visszatérés a múlt szimbólumaihoz és a még erősebb (részben piac motiválta) szocialista szimbólumok tehát egyszerre jelentek meg a rendszerváltáskor.

IV.4.

A HÁBORÚ ELNEVEZÉSE ÉS MÁS, TÖMEGKÖMUNIKÁCIÓBAN GYAKRAN HASZNÁLT KATONAI SZAKKIFEJEZÉSEK

Először eredetileg a napóleoni háborúra használták a honvédő háború kifejezést (Krivcov 1995).

Az első világháborúban ismét megjelent ez a jelző, és már ekkor párhuzamot vontak a Napóleon feletti győzelem és az új háború között. A második világháborúban is a haza védelmének szolgálatába állították a honvédő háború elnevezést. A propaganda lassan kezdte meghúzni a párhuzamot múlt és jelen között. A fokozatos adagolással mintegy átengedték a szovjet embereknek a felismerés örömét: nem (csak) ideológiai harc folyik, nem (csak) a proletárhatalmat, hanem főként az ősi orosz földet, a föld anyácskát kell megvédelmezni. Hogy ez minden korábbi háborúnál fontosabb, és hogy minden eddiginél igazabb ügyekért, jobb vezető útmutatásával folyik a jelzős szerkezet személynevesült, s Nagy Honvédő Háborúként kezdték emlegetni. Ugyanezt elnevezést kapta az egyik legnagyobb kitüntetés, mely a rajta szereplő karddal szintén a Napóleon kori patrióta elődöket idézte. Kutuzovról is igen magas érdemrendet neveztek el. 1943 elején pedig már az új elnevezés használatával film készül az "Anyaföld védőjé"-ről, egy szovjet nőről (Taylor 1995).

A szemiotika magát a nyelvet is vizsgálja, melynek kitüntetett szerepez tulajdonít a jelrendszerek között. Erre vonatkoznak talán a legelfogadottabb szemiotikai kutatások. Az új, háború alatt született (tulajdonképpen újraszületett) orosz elnevezések szakítottak egy korábbi forradalmi vonulattal és visszatértek a hagyományokhoz, a mindenki számára értelmezhető, korábban is használt fogalmakhoz (gárda, a katonai rangok teljes, hagyományos orosz birodalmi rendszere, cári korok hősei, mint példaképek, haza anyácska, kozákok, stb.). Mindez tudatosan, egyértelműen a rituális, összetartozás, közös tradíciók, "közös nevező" érzését erősítő tömegkommunikáció részét képezte.

A forradalom után ezeket a kifejezéseket (és a hozzájuk kapcsolódó személyeket, vagy pozitív érzelmeket) likvidálták. Helyettük egy szisztematikus "nyelvújítás" lépései bontakoztak ki. Megszületett az Orwelli újbeszél szovjet-orosz megfelelője. A hagyományos szervezetek, fogalmak, rangos, struktúrák eltűntek. Mindez a társadalomszerkezet változásával együtt ment végbe. A szovjet újbeszél legjellegzetesebb attribútuma a rövidítések állandóan változó, kusza rendszere. Minden új katonai rangot, társadalmi, politikai, vezető, végrehajtó stb. szervezetet, programot, tervet, intézményt, vagy intézetet rövidítés, szóösszevonás jelölt.

Vegyük pl. az állambiztonsági, belügyi feladatot ellátó szervek neveit sorra a Szovjetunió történelme során: CSK, vagy ismertebben Cseka, később VCsK (Összoroszországi rendkívüli Bizottság az Ellenforradalmárok és Szabotőrök Ellen), VOHR (Felfegyverzett Őrség, gyárak, raktárak, szállítmányok, erdészetek stb. fegyveres őrei a mindenkor belügyi vezetés alá rendelve), GPU, OGPU, NKVD (Belügyi Népbiztosság), SzMERS (Kémelhárítás), GULAG (Táborok Központi parancsnoksága), NKGB (Állambiztonsági Népbiztosság, a KGB elődje), MVD (Belügyminisztérium), MGB (Állambiztonsági Minisztérium), MOOP (A Közrend Védelmének Minisztériuma, a BM neve egy rövid ideig a hatvanas évek második felében), KGB (Állambiztonsági Bizottság), VV (Belügyi Alakulatok és Büntetésvégrehajtási Intézetek), PV (Határőrség), Szpecnaz ("kommandósok" a fegyveres erők minden szervezetében a szovjet rendszer belső és külső ellenségei ellen), OMON ("különleges célú rendőrség", terrorista-elhárítás a nyolcvanas évek végétől), GAI (Közlekedésrendészet, szó szerint Állami Autó Inspektorok). A sor nem teljes, de láthatjuk, hogy minden szervezet neve rövidítésekből állt, így használták őket és a köztudatba is bekerültek, akár az ország határain és fél évszázadon is túl a legtöbb még ma is ismert jelentéssel bír a laikusok számára is világszerte. És akkor még nem említettünk sok száz államvédelmi osztályt, alosztályt, melyek neveit csak a bennfentesek ismerték, sőt sokan még a létezésükről sem tudtak (pl. 1943-tól létezett egy nyomozócsoport az "ellenséges rádiósugárzás felderítésére" stb.). Az állambiztonság mellett minden fegyveres erő hasonló rövidített nevet kapott (RKKA, RKM Munkás-Paraszt Vörös hadsereg és Munkás-Paraszt Milícia azaz rendőrség). Mivel, mint említettük, a minisztériumokat és a korábbi szervezeti struktúrát is eltörölte és

elsöpörte az 1917-es forradalom, ezért a szervezetek neve, formája és szervezeti helye is állandóan változott. Léteztek (szintén belügyi szerveket vizsgálva) titkárságok, bizottságok, népbiztosságok, kollégiumok esetleg ugyanolyan feladat- és hatáskörrel.

Szintén egy belügyi példa a határőrizet kérdése, kálváriája a forradalom után. 1918. május 28-án Lenin dekrétumban hozta létre a cári határőrség helyén a szovjet rendszer reguláris határőrségét. Szeptemberre tervezték meg ruházatukat (Békési 2002b). Felettese ekkor a Pénzügyi Népbiztos volt. Később átkerült a Kereskedelmi Népbiztos irányítása alá. Nemsokkal ez után a Hadügyi Népbiztos hatáskörébe utalták. Megkapta a Cseka, majd ismét a Hadügyi népbiztos, aki beolvasztotta a határőrséget a Vöröshadseregbe (mindez 4 év alatt). Utána visszakerült a Csekához, de 1922-ben a Cseka a Védelmi és Munkaügyi Szovjet (tanács) határozatára a GPU nevet vette fel, ami nemsoká OGPU-ra változott, de csak azért, hogy 1934-ben beolvadjon az NKVD-be, s ezzel a határőrség is az NKVD része lett. 1946-tól az NKVD, mint minden népbiztosság, minisztériummá alakult, s ezzel az Állambiztonsági minisztériumhoz (MGB) került, amit 1953-ra bekebelezett az MVD a Belügyminisztérium, amiből legvégül a KGB szakította ki magának (Békési 2002a). Hasonló kalandos szervezeti utat járt be az OSZVOAVIAHIM, akarom mondani a GO (polgári védelem), illetve a Kreml díszőrsége amelynek elődje a VMF alá tartozott, volt OMSzDON és legvégül OKP-nek nevezték a gorbacsovi időkben.

A fegyveres erők szervezeti felépítésének rövidítései mellett a szervezet tagjainak helyét, rangját is rövidítették, egyszerűsítették. Említettük, hogy a rendőrégen belül egy időben a huszas-harmincas években sorszámnevekkel jelölték a kvázi rangokat első kategóriás milicistától a tizenharmadik kategóriáig. A hadseregen belül eltörölt cári rangok helyett is rövidítésekkel használt rangok kerültek: pl. kombat (battalion azaz zászlóaljparancsnok), kombrig (brigádparancsnok), komdiv (divízióparancsnok, azaz hadosztályparancsnok) (Tokar 1995 és Haritonov 1993).

Mindez ugyanakkor párhuzamosan szintén velejárója volt a fasiszta nyelvezetnek és szervezeti struktúrának is. Ott is divatosak, "modernebb" lettek a fiatal, életerős, rövidítésekkel fémjelzett szervezetek (SS, SA, SD, gestapo, NSDAP, stb, mely egyfajta betűmítosz), illetve a korábban sosem létezett rangok.

⁴⁷A Szovjetunió harmincas évekbeli próbálkozásaival analóg a náci német fegyveres erőknél az új szervezeteknél a korábbi katonai ranglétrával teljesen szakító, erőt sugárzó elnevezések jöttek létre (Mollo 1981). Pl. az SS-en belül: Sturmman ("rohamozó ember", azaz őrzető), a sok irodalmi alkotásban is szereplő, tipikus SS-re jellemző Obersturmbannführer (alezredes), Brigadenführer, ami kísértetiesen megegyezik mind jelentésében, mind rangjában, mind nevében a szovjet komangyir brigadi, rövidítve kombriggal, mindkettő brigádparancsnok, azaz tábornok, kb. vezérőrnagyi rangban. A Wehrmachtnál viszont nem próbálkoztak a rangok átnevezésével, csak az NSDAP-hoz (íme ez is egy rövidítés) szorosan kapcsolódó fegyveres szervezeteknél.

Hasonló rövidítések és új elnevezések jelentek meg a gazdasági életben is. Goelro-terv a villamosítás, a modern energiagazdálkodás és a (víz)erőműépítési program megvalósításának érdekében született (említettük, hogy a vízerőmű a szocializmus általi modernizáció olyan szimbólumává vált, mely több szocialista ország állami címerében is megjelent). A NEP Lenin új gazdasági mechanizmusát jelentette a huszas évek elejének gazdasági válságának leküzdésére, ami tulajdonképpen szintén egy (az első) visszatérés volt a gyökerekhez és szakítás a forradalmi tervekkel. Olyan korábbi piaczgazdasági elemeket vezettek be újra, melyek nélkül a gazdaság nem tudott működni. Például újra bevezették a pénzt, A köznyelvben a világ több országában a kifejezés ma is megtalálható. Ez a "nepper", a spekuláns, feketéző, aki humorosan egy szójáték szerint nem más, mint olyan személy, aki megtalálta helyét az új gazdasági rendszerben, illetve rész vesz az új gazdasági mechanizmus bevezetésében.

Maga a Szovjetunió neve is leginkább rövidítésként ismert világszerte: CCCP, USSR, UdSSR, vagy egyszerűen "szojúz", ahogy a szovjet állampolgárok nevezték.

A világháború alatt azonban szakítottak az újbeszéllal, a bonyolult rövidítésekkel, összevonásokkal és a fegyveres erőknél teljesen visszaállították a cári idők terminológiáját. Gárdisták, partizánok (napóleoni háborúk közismert kategóriája), tábornokok, kapitány, őrmester, kozákok, honvédő háború, nacionalista nevű csatahajók, mind-mind a hajdani cári terminológia többlet jelentéssel bíró, hajdan elfeledett, majd a szovjet vezetés által elővett, köztudatba

⁴⁷ A német vezérkarnál pl. számok és betűk kombinációja jelezte a funkciókat.

újra "bedobott", s ezzel több síkon üzenő részei. A régi elnevezéseket, régi rangokat, azaz újra lefordították a forradalmi újbeszél nyelvét klasszikus, "békebeli" oroszra.

V. ÖSSZEFOGLALÁS, ÚJ EREDMÉNYEK

V.1. A SZIMBÓLUMOK CIKLUSAI

A második világháború szovjet kommunikációs technikájának, illetve a háború közepén történt megváltoztatásának lényege és újszerűsége abban rejlett, hogy a tömegek felé azok saját identitásának, ideálisnak tartott nemzetképének és társadalomképének megfelelő nemzeti, társadalomegyesítő jelképeket, szimbólumokat közvetített egy ezen a jelképekkel korábban szakító, ezen szimbólumokat megtagadó, ellenük harcoló, s azokat legyőző, lenéző szovjet vezetés. Ezen szimbólumok egy korábbi korszak és egy preindusztriális, hagyományos életmódot folytató, hagyományos (közösségi) értékeket képviselő, befelé forduló, zárt világot tükrözték és felhagytak a korábbi kommunista propaganda túlzottan internacionalista, modernitást sugalló felfogásával úgy, hogy a vezetés céljainak elérésében még fokozták is a tömegek motiváltságát, áldozatvállalási készségét.

A szovjet politikai erők fő kommunikációs kérdései azok voltak a háború alatt, hogy kiket ér el az üzenet, ki hogyan reagál, a társadalom hogyan egyesíthető, állítható, sorakoztatható fel a vezetés mögé, hogyan növelhető az áldozatvállalás, a technikai, infrastrukturális hiányosságok kiváltására, pótlására. Az 1917-es forradalom után ugyanis elvált egymástól az ideológiai vezetés világképe és a valóságot reálisabban, hagyományosabban, alulnézetben látó társadalom világképe. Miután a vezetés átlátta, hogy kommunikációja sikertelen és nem tükrözi a társadalom többségének valóságképét, nézeteit, változtatott a közlési, mozgósító technikákon. Herbert Mead (Mead 1934) és C. H. Cooley (Cooley 1908), Bauer (Bauer 1964), Pool és Shulman (Pool és Shulman 1959) is felismerte, hogy a közlő és hallgatók közötti szakadék áthidalása nélkül sikertelen a kommunikáció, a csoportot meg kell ismerni és a "közös nevező" figyelembevételével kell megfogalmazni a felhívást, az üzeneteket, sőt magát a követendő normákat és a társadalom céljait is. A saját miliő és szociális kultúra visszatükröződése, ismerős elemek (mind gyakoribb) beiktatása az üzenetben a

sikeresség egyik legfontosabb feltétele. Ha ez nem történik meg, akkor a kommunikáció ellenállást válthat ki, konfliktushoz vezethet, a biztonságérzet elvesztését eredményezheti mindkét oldalon (küldőknél és befogadónál), megszűnhet a folyamatosság. A folyamatosság megszüntetésével a forradalom alatt és után kísérleteztek, de már a NEP és a Vöröshadsereg megszervezése bebizonyította, hogy a cári, hagyományos, nemzeti, nacionalista, birodalmi formák, keretek visszaállítása szükséges lesz a gazdaság, a hadsereg és a társadalom számos részterületének megszervezéséhez, irányításához. A nem helyes kommunikáció miatt a társadalom csak "csökkentett üzemmódban", bizonytalanul, a normák elvesztése mellett lehetett volna tovább irányítható, ami végzetessé válhatott volna a háború legdrámaibb hónapjaiban. A hadsereg elsődleges megcélzása, mint befogadó, a társadalom védelmére elsődlegesen és legtöbbször-legtöbbször tenni tudók csoportjának tudatos kiválasztását jelentette, ugyanakkor a militáns társadalmak legjelentősebb csoportja a hadsereg, melybe a férfiközpontú társadalom sosem látott módon vonta be a nőket, továbbá a politikai vezetés sem volt elválasztható a katona-társadalmakra jellemző egymásra épüléstől, gyakorlatilag minden politikai- és pártvezető katonai, NKVD stb. rangokat is viselt, vagy tényleges harcban bizonyította rátermettségét.

A mindenkori pártvezető is harcban fordította meg a Birodalom sorsát: Lenin a forradalommal, Sztálin a forradalommal és a honvédő háborúval, Hruscsov és Brezsnyev is háborús hős volt és mindkettő úgy állította be, hogy a háború nagy fordulópontjainál ő irányította a hadműveleteket, Andropov budapesti nagykövetségként fordított az 1956-os forradalom eseményein, Brezsnyev -geopolitikai- doktrínája folytán a prágai tavasz vérbefojtója (kimondatlanul ám félreismertethetetlenül geopolitikai gondolat áll a Brezsnyev doktrína hátterében).

A propaganda, kommunikáció és szimbolikus kommunikáció változásainak színtere azért is a fegyveres erők, mert a militáns társadalmakban ezen szervezetek állnak a középpontban és a kommunikáció célzott csoportja, valamint a tömegkommunikációban leginkább, legtöbbször szereplő csoport is a férfiak militáns, vagy munka frontján teljesítő, harcoló közösségei.

A kommunikáció sikerességének a csatornák megválasztásával, a területi és időbeli, korlátlan, kötelezővé tett hozzáférés biztosításával, jobban mondva kikényszerítésével, egyenértékű feltétel az üzenet fogyaszthatóvá, befogadhatóvá

tétele és a hallgatóság perspektíváinak, jellemzőinek, vágyainak ismerete és elfogadása (Hall 1980, Jensen 1991). A politikai vezetés egyféle homogén üzenetre, tömegkommunikációra állt át, mintha a társadalom is egyféle emberből állna (Lásd Marcuse Egydimenziós ember c. könyvét, Marcuse 1964), ez a propagandisták (és reklámszakemberek) egyik legfontosabb célja, álma, sikerük záloga.

Ezért ment végbe a szimbólumváltás számos, korábban kevésbé fontosnak, sematikusnak tartott, vagy politikai vezetés által nem eléggé kihasznált kommunikációs csatornán keresztül. Olyan marginális, kevésbé elemzett kommunikációs csatornákat is igénybevettek, mint a vizuális kultúra számos területe (filmkultúra, fotóművészet, divat, plakátművészet, éremművészet, bélyegtervezés, bankjegypervezés), ahol szándékolt, egyirányba mutató tradicionális értékek közvetítése kapott elsőbbséget.

A propaganda definíciójának (pl. Clausse 1968, vagy McQuail 1997a), egyik sarkalatos része, hogy nem kell fizetni a hírért, kommunikációért. A Szovjetunióban ez a helyzet megfordult, a befogadók igen nagy árat fizettek érte: minden egyes ember négy év töretlen harcot, áldozatvállalást. A tömeg, a társadalom (tagjai) élete folyamatos kockáztatásával felelt, fizetett a feljűk kommunikált felhívásokra válaszul, úgy, hogy a vezetés elvárásai szerint reagált a kommunikációra.

Ugyanakkor a szervezet stratégiájában a büntetés, a belső ellenség keresése kissé viaszorult (pl. szabadon engedik a papokat, újra számítanak a kozákokra, a cári kor mellőzött katonai szakértőit veszik elő), átadta a helyét a jutalmazások, a (pszichológiai, semmiképpen nem materiális) biztonság- és komfortérzet növelésének, az azonosságtudat, a hagyományos közösségtudat és a katonai jutalmazási rendszereknek (kitüntetések, elnyerhető jelvények, elnyerhető gárdista státusz, kidolgozott, klasszikus rangrendszer előmeneteli perspektívákkal).

Dolgozatomban azt a hipotézist kívántam bizonyítani, hogy a háború legválságosabb pillanatában a szovjet vezetés kénytelen volt egy új szimbólumrendszert kidolgozni, mely segítségével a lehető legtöbb embert, a leghatékonyabban tudott a haza védelmére mozgósítani.

A haza egyre kevésbé jelentette a szovjet nép lakhelyét a világ legnagyobb, szocialista államában. Helyette mind hangsúlyosabbá vált a föld anyácska (oroszul

a német nyelvhez hasonlóan inkább apácska), a szülőhaza értelmezés. Az új megközelítés szükségesé tette teljes szimbólumrendszerek átalakítását. A negyvenkettes-negyvenhármas átalakulás (talán egy korai félig végbevitt peresztrójka?) során olyan területeken ment végbe a fazonváltás melyek a szovjet állam mind kifelé, a külvilág irányába, mind a Szovjetunióban élő emberek számára a leglátványosabban képviselték a hatalmat.

A változtatások egy olyan egységes szemléletet tükröztek, melyeknek eredményeként a forradalom előtti orosz "átkos" világra emlékeztető jegyek tűntek fel ismét. A folyamat leginkább a katonai szimbólumok területén fogható meg. Kimutattam, hogy a cári hadsereg kísértete járta be Európát amikor a szovjet csapatok Ukrajna és Belorusszia határait átlépve Berlinig, illetve az Elbáig jutottak el. A szovjet hadsereg "ideiglenesen cári ruházatban tartózkodott". A győztesek tisztjei ismét forradalom előtti rangokat és cári rangjelzéseket kaptak. Tizenhét előtti szabású egyenruháikon tizenhét előtti szabványok szerint (az új kor igényeinek megfelelően) újratervezett kitüntetések csilingeltek. Időnként pedig feltűnt itt-ott néhány tizezer népviseletbe bújt kozák lovas. A reakciós hadvezérekről elnevezett új intézetekben tiszti iskolások egy új generációja kezdte el ismét tanulmányozni (Lenin és Sztálin művei mellett) a korábban feledésbe merült (jobban mondva merített) tizennyolcadik századi orosz hadvezérek életét. Ugyanezen cári hősök jelentek meg a plakátokon, bélyegeken, a Moszfilm és Lenfilm hátszágba evakuált stúdióiban forgatott filmjein.

A vizsgált részterületekről kimutattam, hogy mindegyikén egyazon időintervallumban mentek végbe a változások. Sem később a Szovjetunióban, sem a világháború idején más harcoló félnél nem találkozhatunk ilyen kommunikáció és példaképvisszafordító váltással.

A folyamatok nyomon követését ugyanis nem kell feltétlenül abbahagyni a háború végével. A forradalomtól, illetve még korábtól egészen napjainkig figyelemmel kísérve őket érdekes párhuzamokat vonhatunk.

A mindenkori orosz vezetés szimbólumdiktálásában egy ciklus bontakozik ki.

Tizenhétben "a múltat végképp eltörölni" volt a cél. Az ideális célkitűzéstől azonban igen hamar el kellett térni. Az első pillanattól a szovjet történelem így szükségszerűen a kis kompromisszumok, megalkuvások

történeteként (is) értelmezhető. A polgárháborúban bebizonyosodott, hogy a teljes fordulat, a hagyományok, rögzült szokások figyelmen kívül hagyása, vagy tiltása lehetetlen. Képtelenség pl. a jutalmazási rendszerek olyan reformja, mely eltörölte a kitüntetések. Ezzel, már a polgárháború alatt szembe kellett néznie a vezetésnek, s a kitüntetések ismételt bevezetése mellett döntöttek. Itt kezdetben lehetőség kínálkozott a nemzeti hagyományok folytatására. A polgárháború végével azonban ismét eltűntek a patrióta jegyek, s nagyjából negyvenkettő végéig kiépült a klasszikus szovjet ideológiai és szimbólumrendszer. Ez szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a hagyományos hazafias gondolatokat, helyette az internacionalizmus és az osztályproblémák álltak a figyelem középpontjában.

A helyzeten az újabb válság, a német támadás változtatott. A szovjet állam életbenmaradási-túlélési ösztöne ismét meglepő változtatásokat eredményezett. A hagyományos szovjet ideológia nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ekkor próbálkoztak a háború hazafias történelmi folyamatokba illesztésével. Ebben az új kontextusban született meg a Nagy Honvédő Háború elnevezés és a historizáló, a háborút az orosz történelem folyamatába helyező propaganda. A kissé diszkréten háttérbe szorított klasszikus szovjet szimbólumok mellett több lehetséges patrióta, nacionalista motívumot is felhasználtak. A háború folyamatában bekövetkező kedvező változások nyomán a hadi helyzet javulásával arányban csökkent szerepük, majd a győzelem után amilyen gyorsan jöttek, olyan hirtelen tűntek el a tizenhét előtti nemzeti történelemre utaló jegyek. A dolgozat kutatásának fő területe pontosan ezen 1941 és 1945 közötti időszak volt. A vizsgált területek pedig a fegyveres erők nonverbális kommunikációi köré összpontosultak. Végigkísértem a jutalmazási módok (kitüntetések, érdemrendek, kollektív kitüntetések) archaizálódását, az egyenruha jellemzőinek régies, népi, illetve pazar udvari pompát sugalló ünnepi minták alapján történt átformálását (kardokkal, díszőrökkel, aransújtásos díszövvvel, szigorú cári tradíciók alapján). A rangrendszer és az azt láttató szimbólumok, a váll-lapok visszaállítását ugyanekkor figyelhettük meg. Közben a szervezetek szovjet ideológiai alapokkal teljesen ellentétes, szimbolikus üzenetet közvetítő átszervezését, mely során kozák egységek, cári tradíciókat ápoló katonai iskolák és privilegizált elitalakulatok jöttek létre, s ezzel egyidőben a hadihajók forradalomra utaló neveiket nacionalista üzenetet hordozó nevekre cserélték át. A hagyományokhoz való

visszatérés és a (rejtett) szárazföldi téruralomhoz kapcsolódó geopolitikai gondolkodás együttes eredményei lettek a szárazföldi erők privilegizálása ugyanakkor a haditengerészet és a légierő leépítése. A kommunikáció kulcspozícióiban (pl. katonai kiadó főszerkesztője, frissen kinevezett tábornoki rangban) és a vezérkarban szintén újonnan kinevezett marsalli rangban korábban parkoló pályára állított cári főtisztek segítették a hagyományok és a patrióta, nacionalista gondolatok elterjesztését és a hadműveletek megtervezését. Az egyház is felsorakozott az új nacionalista-patrióta kommunikátorok közé, szinte a végső felszámolás előtti pillanatokban szabadon engedett papok és megnyitott templomok tízezreivel. A haderőkre szorító kommunikáció mellett az egész társadalomra is kiterjedt az újfajta propaganda hatása: plakátok, bélyegek, új nagy történelmi filmposzterek, hagyományos elnevezések és a háború beemelése a nagy orosz hagyományok és honvédelem ívébe szorították vissza a szovjet újbeszél fogalomrendszerét, rövidítéseit. Mindez nem tartott tovább a háború végénél. A patrióta-nacionalista jelrendszer 1945 után széthullott és beolvadt az ismét erősödő internacionalista-modernitást sugalló kommunikációs gépezetbe.

Innen a Szovjetunió szétomlásáig újra a klasszikus szovjet értékrend uralja a szimbólumok világát. Ez a vezetés által használt, elismert szimbólumokra vonatkozik. A nemzeti hagyományok felé fordulás kilencvenegy előtt csak a politikán kívüli félhivatalos szférákban jelentkezett. Az új Oroszország megszületésének ismét természetes folyamánya a nacionalista jegyek éledése, mely ismét ugyanúgy kihat pl. az egyenruhátervezésre, forgalmi- és emlékpénz-kibocsátásra, vagy a bélyegekre, kitüntetésekre, mint a világháború alatt.

A ciklus hullámozása tehát egészen napjainkig nyomon követhető. A kiválasztott részterületek mindegyikén azonosan jelentkezik a hangsúlyeltolódás.

V.2.

A TÉRBELISÉG SZEREPE

Az eseményeket mélyebben átgondolva, a közös vonásokat keresve egy igen érdekes metszetben is vizsgálhatjuk a katonai és állami szimbólumok ciklikusságát.

Felfoghatjuk a jelenséget egy orosz, vagy szovjet birodalmi geopolitikai tágulási-szűkülési ciklusként is (Bujdosó 1986, Lévai 1996, Békési 1994).

A patrióta jegyek felbukkanása, illetve háttérbe szorítása ugyanis minden esetben jelentős térbeli eseményekhez kapcsolódik. A három korszak, mikor a hatalom a patrióta jegyeket alkalmazni igyekezett sokmindenben hasonlatos egymáshoz. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hatalom nem véletlenül, vagy jókedvében, önszántából cselekedett. Mindhárom esetben, a polgárháború alatt, a német inváziót követő hónapokban, illetve a Szovjetunió széthullásakor a hatalom egy teljes megsemmisülés lehetőségével szembesült. Ezért próbálta mobilizálni a tömegeket saját oldalán, saját érdekeik szerint hol az események elé menve irányítva azokat (első két eset), hol az események mögött kullogva (kilencvenegy).

A válság jól jellemezhető a térbeli folyamatokkal. A három időszakban a krízis területvesztéssel párosult, a hatalom óriási, kontinensnyi területek felett veszítette el a kontrollt. Tizenhét után a belső ellenséget kellett felszámolni, utána a német invázió ellen kellett élet-halál harcot vívni.

A kilencvenes évek elején a probléma sokkal sokrétűbb. A nyolcvanas évekre az Afganisztáni internacionalista küldetés nyomta rá bélyegét. Ez az expanzió még mint az elnevezés is mutatja, a klasszikus szovjet értékek zászlaja alatt zajlott. A kudarc, a kivonulás okozta térvesztés itt még nem fenyegette közvetlenül a birodalom épségét, de a politikai erjedéshez mindenképpen hozzájárult. A Varsói Szerződés felbomlása még szintén nem a közvetlen pusztulás jele volt. A széthullás viszont részint maga is ideológiai törés mentén következett be, részint azonnal nacionalista kérdések felvetését eredményezte (pl. milliós orosz kisebbségek az új határokon túl, Zsirinovszkij feltűnése, fegyveres konfliktusok, föderáción belüli elszakadási kísérletek Csecsenföldön, Abháziában, fekete-tengeri flottavita Ukrajnával stb.). Ezek azonnal a patrióta jelenségek, jegyek feléledéséhez vezettek. Ugyanezt eredményezi a jelenleg is tartó NATO

vita, Oroszország félelme a bekerítettségtől. A NATO bővítés akárcsak az afgán kudarc, vagy a Varsói Szerződés felbomlása nem jelentenek még közvetlen területvesztést a saját területeken. Ezek a külső érdekszféravesztések a nacionalisták mellett a kommunisták mindenkori nemtetszését is kiváltják, így a szélsőbaloldali ideológiák erősödését is eredményezik. Az orosz szuperhatalom a megsebezethez, vagy a megsebezethez vélt állapotában, sértett nacionalistákkal és sértett kommunistákkal ismét veszélyforrás lehet a nemzetközi porondon.

A szimbólumok használatában véghezvitt taktikaváltás okai közt talán a mindenkori térfosztástól, mint nagyhatalmi kasztrációtól való félelem a legfontosabb.

Fokozottan áll ez a tétel Oroszországra, melynek geostratégiájában a földrajzi térnek igen jelentős a szerepe. Oroszország hagyományosan szárazföldi hatalom, ahol a birtokolt tér mennyisége a hatalom mércéje a mai napig. Ez igen meglepő és elavult geopolitikai gondolkodásra vall, hiszen a húszadik században a már minden más világ- illetve regionális hatalom belátta, hogy a nagy terek birtoklása nemcsak hatalmat jelenthet, nem csak erőforrások, embertömegek (katonai potenciál), állami bevételek, adók stb. forrásaként értelmezhető, hanem az eltérő részek, nemzetiségek, nyelvek, tradíciók és kultúrák (ma már tisztán látszik pl. a vallások államokat szétfeszítő, nemzetiségeket összetartó ereje, mellyel először talán a karabahi örmény-azeri konfliktus idején nézett szembe tehetetlenül a szovjet állam), eltérő adottságok és fejlettségi szintek a birodalom központjától való távolság, az eltérő természetföldrajzi környezet, a domborzat és éghajlat miatt nehezen megközelíthető (ellátható, ellenőrizhető, védhető, szomszédoktól elzárható stb.) térségek veszélyforrásként állandóan a birodalom széthullásának veszélyét hordozzák magukban. A nagy birodalmak, nagy hadseregek ideje lejárt, helyüket, jelentőségüket a kis, de stratégiai fontos területek birtoklása, a kicsi, de mozgékony hadseregek vették át. Nem beszélve arról a tendenciáról, hogy a területek adminisztratív, vagy katonai birtoklása helyett a fejlett államok a gazdasági befolyás megszerzésére, a piacok megnyitására, vagy valamilyen szempontból stratégiai gazdasági terület (pl. távközlés) törekednek a különböző régiókban.

A területek feletti uralom visszanyerése azonban Oroszországban a forradalom óta mindig kiemelt cél, s a tér újbóli kitöltése klasszikus ideológia

egyedüli igaz hitkénti kezelését vonta maga után. Érdekes kérdés a folyamat továbbgondolása a jelen szituáció elhelyezése ezen az orosz ideológiai, szimbolista spirálon.

Ugyanakkor világszerte a katonai-geopolitikai stratégiák modernizálásának egyik jelentős része volt a szárazföldi mellett a tengeri erők fejlesztése. Ez Oroszországban is mindig megfigyelhető a nagy modernizációs kísérletek idején. Nagy Péter hajóépítő és tengerészeti tanulmányokat folytatott európai körútja során, éppen háromszáz éve a "nyugati végeken" megalapította Szentpétervárt és háborúba kezdett a svédek ellen, hogy megszerezze a tengeri dominanciát és ablakot nyisson Európára. A flottaépítés, illetve annak elmaradottsága súlyos hátrányt jelentett Csúzimánál a japánok ellen vívott 1904-05-ös háború alatt, az első és a második világháború éveiben, illetve a hidegháború alatt a tengeralattjárók és anyahajók esetében.

Néhány mondatban érdemes a területváltozás téma szempontjából vizsgált társadalmi, politikai elméleteinek összefoglalása is.

A területváltozások, az állam, társadalom és a terület kapcsolatát, közösségét a századelőn kialakult új tudomány, a geopolitika művelői próbálták leírni. Szinte mindenki (a svéd Rudolf Kjellén, a német Friedrich Ratzel és Karl Haushofer) arra a megállapításra jutott, hogy az állam gyakran egy élőlényként, önálló organikus szervezatként viselkedik, fejlődik. Ezen felfogás szerint az államnak ugyanúgy, mint pl. egy embernek van gyermekkora, felnőtt és idős kora, lehetnek betegségei, legyengülhet, amit pusztulás, vagy felépülés követhet. A fejlettség különböző állapotairól, a szomszédokhoz viszonyított erőparitásról pedig a határok mozgása tanúskodik. Az erősebb (feltörekvő) szomszéd ugyanis tárgyalásokkal, vagy erőszakkal, de területet igyekszik szerezni, s ez a területszerzés mindig egy gyengébb, "öregebb, vagy betegebb" állam, vagy még állami formát nem öltött terület (nem feltétlenül szomszéd, lásd a gyarmatosítást) rovására történt. Az pedig egészen megközelítőleg a századfordulóig nem volt természetes, hogy a Föld gyakorlatilag minden pontjáról (kivétel a sarkvidékek) meg lehet mondani, hogy melyik államhoz tartozik.

Ez a területszerzés a gyengébbek, szervezetlenebbek rovására valóban mindig így történt a történelemben. A német geopolitika viszont túllépett a semleges értelmezésen és a politika törekvések egyik legfontosabb alapjává vált.

A dolgozat újszerűsége a társadalmi kommunikáció, a szimbólumrendszerekre épülő új tömegkommunikáció és a társadalom rendelkezésére álló tér változásainak összekapcsolásában rejlik. Szintén új, hogy több, korábban ilyen szempontok szerint nem vizsgált területen hiteles források és tárgyak elemzése során jutottunk el a bizonyításhoz.

A térvesztés-területgyarapodás okozta hagyományos értékek kontra modernség hullámvázis dolgozatban leírt modellje számos mai, vagy közelmúltban lejátszódott hasonló helyzet vizsgálhatunk.

További kutatásokra adhat lehetőséget, hogy a kommunista-nacionalista hullámvázis, szimbólumhasználat területi integritás veszélyhelyzetében való megjelenése nem egyedi szovjet jelenség. Ugyanezt találhatjuk meg különböző előjelekkel, a hipotézist igazolva pl. Kínában, ahol a huszas években egy nemzetiségek autonómiájára, egyenjogúságára és önrendelkezésére, területi önkormányzatokra épülő kommunista államot képzeltek el, de a terület kommunista egyesítése, a nacionalista Kuomin tang kiűzése után a Kulturális Forradalom idejére minden nemzeti, tradicionális jelleget száműzött, modern, múltját, értékeit magtagadó, üldöző, tiltó államhatalom jött létre (pl. Jordán 1999).

Jugoszláviában, ahol a területi integritás megingása nyomán a végső, nacionalista adut játszotta ki a kommunista vezetés. Nemrég Jugoszláviában a kommunista-szocialista vezetés szintén a nacionalista érzelmek felszításával próbálta megtartani roskadozó hatalmát. Jugoszlávia agóniájában igen kevés szó esett a népek barátságáról, vagy a nemzetközi munkásmozgalom példáiról, de még a partizánok, a németek elleni felszabadító-egyesítő harc sem tűnt elő. Az aktualizálás mellett bármely (volt) szocialista országban vizsgálhatjuk a fegyveres erők jelképrendszerének hullámvázisait, illetve ezzel párhuzamosan a kommunista pártok nemzeti és nemzetközi (nacionalista és moszkovita stb) szárnyainak erőparitását, versengését.

VI.

BIBLIOGRÁFIA

- Adorno, T., -Horkheimer, M. (1972) The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception. In. The Dialectic of Enlightenment. New York, Herder and Herder.
- Agnew, John (ed) (1997) Political Geography. London, Arnold.
- Agnew, John (ed) (2002) Making Political Geography. London, Arnold.
- Althusser, Louis (1969) For Marx. New York, Random House.
- Andrianova, T. V. (1996) Geopoliticseszkiz Teorii XX. v. Szocialno-filoszofszoje usszledovanyie. Moszkva, Rossijszkaja Akademia Nauk.
- Atkinson Rita, L. et al. (szerk) (1997) Pszichológia, Budapest, Osiris.
- Baburina, Nina (1984) The Soviet Political Poster 1917-1980. Harmondsworth, Penguin Books.
- Baczoni Tamás (2000) Terepszínek Magyarországon. Budapest, Hadimúzeum Alapítvány.
- Balogh István (1979) A társadalmi információ. Budapest, Gondolat.
- Barthes, Roland (1967) Elements of Semiology. London, Jonathan Cape.
- Barthes, Roland (1972) Mythologies. London, Jonathan Cape.
- Barthes, Roland (1977) Image, Music, Text. London, Fontana.
- Bauer, R.A. (1964) The Communication and the Audience - L.A. Dexter and D.M.White (eds) People, Society, and Mass Communication, New York, Free Press, 125-139.o.
- Berelson, B. (1949) What Missing the Newspaper Means - Lazarsfeld, P.F. and Stanton, F. (eds) Communication Research 1948-49. New York, Duell, Sloan and Pearce 111-129. o.
- Berija, L. (1943) Prikaz NKVD SzSzSzR, 18 febrálja 1943g, No 126. Moszkva, NKVD.
- Békési László (1992) Különböző fejlődési ciklusok és jövőképkészítési konzekvenciáik. OTKA 1197. számú kutatásának résztanulmánya. Témavezető: Dr. Kovács Géza (1995). - Dr. Kovács Géza: Modernizáció és szociális biztonság. Budapest, BKE Jövőkutatói tanszék.

- Békési László (1993) Ciklusok további vizsgálata: OTKA 1197. számú kutatásának résztanulmánya. Témavezető: Dr. Kovács Géza. - Dr Kovács Géza (1995) Modernizáció és szociális biztonság. Budapest, BKE, Jövőkutatási tanszék.
- Békési, László (1994) The 12-Year Cycles. - Socyety and Economy, Budapest, Aula, (1994/ 1). 105-108 o.
- Békési László (1998) Cári időkből visszatérő patriotisztikus elemek és szimbólumok a nagy honvédő háború idején. Geográfus Doktoranduszok II. Országos Konferenciája, Konferenciakötet. Bottlik Zsolt-Farkas György-Relbisz Tamás (szerk.) Budapest, ELTE TTK Földrajzi Tanszékcsoport 1-10. o.
- Békési László (1999) A vállalat és a tényezői piac térbeli kapcsolata. Térbeli elrendezés és a vállalat - Gregory Ashwort-Bora Gyula (szerk.) Budapest, BKE-Groningen, Rijksuniversiteit. 190-257.o.
- Békési László (2000a) Területi változások hatása a szovjet-orosz politikai szimbólumrendszerre. Ifjúsági OTKA F030362. számú kutatásának zárótanulmánya.
- Békési, László (2000b) Soviet Uniforms and Militaria 1917-1991. Photographs by György Török. Ramsbury, The Crowood Press.
- Békési László (2000c) Kozákok az orosz térben és időben. - Kozma Gábor (szerk.)Geográfus Doktoranduszok III. Országos Konferenciája, Konferenciakötet. Debrecen, KLTE (344-350).
- Békési, László (2002a) KGB and Soviet Security Uniforms and Militaria 1917-1991. Photographs by György Török. Ramsbury, The Crowood Press.
- Békési László (2002b) Az orosz/szovjet katonai szimbólumok változásai. - JEL-KÉP (2002. 4. szám), 67-74. o.
- Békési László (2003) Erdő- és fagazdaság. Természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza. - Bora Gyula-Korompai Attila (szerk.) Budapest, AULA 274-293. o.
- Beniger, James R. (1986) The Control Revolution. Cambridge, Harward University Press.
- Black, Jeremy (1997) Maps and Politics. London, Reaktion Books.
- Blumer, Herbert (1933) Movies and Conduct. New York, Macmillan.
- Blumer, Herbert (1939) The Mass, the Public and Public Opinion. - A.M. Lee (ed) New Outlines of the Principls of Sociology. New York, Barnes and Noble.

- Blumer, Herbert (1946) *The Mass, the Public and the Public Opinion* - Lee, A (ed) *New Outlines of the Principles of Sociology*. New York, Barnes and Noble, 167-222.o.
- Bonds, Ray (szerk.) 1976) *The Soviet War Machine*. London, Salamander Books.
- Boriszov, V. A. (1994) *Nagrudnije znaki szovjetszkie vaaruzsennih szil 1918-1991*. Szankt Petersburg, Farn.
- Boyle, Peter G. (1993) *American-Soviet Relations from the Russian Revolution to the fall of the Communism*. London, Routledge.
- Bujdosó Dezső (1986) *Kelet-Közép-Európa ritmusa -globális összefüggésben.* - *Valóság* (XXIX) 9. 70-80. o.
- Cantril, H, Allport, C. (1935) *The Psychology of Radio*. New York, Harper.
- Cantril, H, Gaudet, H. Hertzog, H (1940). *The Invasion from Mars*. Princeton, Princeton University Press.
- Carey, James (1975) *A Cultural Approach to Communication*. - *Communication*, 2. 1-22.
- Chomsky, Noam (1968) *Language and Mind*. New York, Harcourt.
- Church, Alonso, (1936) *A Note on the Entscheidungsproblem*. - *Journal of Symbolic Logic*, (1936/1) 40-41.
- Claval, Paul (1996) *Geopolitica e Geostrategia*. Bologna, Zanichelli.
- Clausse, R. (1968) *The Mass Public at Grips with Mass Communication*. - *International Social Science Journal*. 20.(4) 625-643. o.
- Cooley, C. H. (1908) *Human Nature and the Social Order*. New York, Scribner.
- Corwell, John (2000) *Hitler's Pope*. London, Penguin.
- Degtyarev, M.-Krylov, V.-Kulisnkiy, A. (é.n.) *Exhibition Catalogue The Weapons of Kalashnikov*. St. Petersburg, The Artillery Museum.
- De Seversky, A.P. (1950) *Air Power: Key to Survival*. New York, Simon and Schuster.
- Dijkink, Gertjan (1997) *National Identity and Geopolitical Visions*. London, Routledge.
- Dijkink, Gertjan-Klippenberg, Hans (eds) (2001) *The Territorial Factor*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam.
- Dodds, Klaus (2000) *Geopolitics in a Changing World*. London, Prentice Hall.

- Dodds, Klaus-David Atkinson (eds) (2000) Geopolitical Traditions. London, Routledge.
- Domank, A., Sz. (1990) Znaki vojinszkoi doblesztyi. Moszkva, DOSzAAF SzSzSzR.
- Drobjazko, C-Karascuk, A. (1998) Russzkaja Oszvobogyityelnaja Armija. Moszkva, Aszt.
- Drobjazko, C-Karascuk, A. (1999) Vosztocsnije legioni i kazaci csasztyi v Vermahte. Moszva, Aszt.
- Durov, Valerij, A. (1990) Russian and Soviet Military Awards. Moszkva, Vnyestorgizdat.
- Durov, Valeirj, A. (1993) The Orders of Russia. Moszkva, Voszkreszenye.
- Durov, Valerij, A. (2002) Berlinszkije fanfári 1944 goda. - Cejhgauz 14. 46-47. o.
- Eco, Umberto (1976) A Theory of Semiotics. Illinois, Bloomington University Press.
- Eco, Umberto (1979) The Role of the Reader. Bloomington, University of Indiana Press.
- Ellis, J. (1982) Visible Fictions. London, Routledge and Kegan Paul.
- Erickson, John (1999) Russia Will Not Be Trifled With: Geopolitical Facts and Fantasies. Geopolitics, Geography and Strategy. - Colin S. Gray-Geoffrey Sloan (eds.) London, Frank Cass, 242-268.o.
- Feilitzen, C. von (1976) The Functions Served by the Mass Media. - Brown, W. (ed) Children and Television. London, Collier-Macmillan.
- Felkai Gábor (1993) Jürgen Habermas. Budapest, Áron Kiadó.
- Ferguson, M. (1983) Forever Feminine: Women's Magazines and the Cult of Femininity. London, Heinemann.
- Fiske, J. (1982) Introductions to Communication Studies. London, Methuen.
- Fiske, J. (1987) Television Culture. London, Methuen.
- Fiske, J. (1989) Reading the Popular. Boston MA, Uniwin and Hyman.
- Foucault, Michel (1970) The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences. New York, Vintage.
- Fowler, William (1993) Military Insignia. London, Apple Press.
- Furlan, M (1988) Soviet Army Insigna 1917-1985. Toronto, Militaria House.

- Gadzsijev, K. Sz. (2000) Vvegyenyije v geopolityiku. Moszkva, Logosz.
- Gáldi László szerk. (1989) Orosz-magyar kéziszótár, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Galajko, V., M. (1990) Szimbolü rogyinü i vojnszkoj doblesztyi. Moszkva, Vojenizdat.
- Gamble, Teri Kwai-Gamble, Michael (1993) Communication Works. New York, McGraw-Hill.
- Ganyicsev, P.P. (1989) Vojinszkije zvanyija. Moszkva, Doszaaf Sz.Sz.Sz.R.
- Ganyicsev, Sz. I. et al. (1989) Jobilejnüje i pamjatnyüje monyetü Sz.Sz.Sz.R. 1965-1989. Moszkva, Vnyestorgizdat.
- Gerbner, G. (1967). Mass Media and Human Communication Theory. - F.E.X. Dance (ed) Human Communication Theory. New York, Holt, Rinehart and Winston. 40-57.o.
- Glassner, Martin, Ira (1995). Political Geography. New York, John Wiley and Sons.
- Gouldner, A. (1976) The Dialectic of Ideology and Technology. London Macmillan.
- Gramsci, A. (1971) Selections from the Prison Notebooks. London, Lawrence and Wishart.
- Gray, Colin S.-Sloan, Geoffrey (eds) (1999) Geopolitics, Geography and Strategy. London, Frank Cass.
- Grecsko, A. A. et al. (szerk.) (1976) Szovjetszkaja vojennaja enciklopédiyija vol 1-8. Moszkva, Vojenizdat.
- Gyegracsev, Vlagyimír (2000) Geopolityika. Kijev, Vira-R.
- Gyemoszfénova, G. L. (1985) Szovjetszkije palkatiszti frontu. Moszkva, Iszkussztvo.
- Gyerjabin, A. I- Dzisz, I. A. (1999) Grazsdanszkaja vojna v Rosszii 1917-1922: Vojszka interventov. Moszkva, Aszt.
- Gyerjabin, A. I-Palasziosz-Fernandesz, P. (1998a) Grazsdanszkaja vojna v Rosszii 1917-1922: Belije armii. Moszkva, Aszt.
- Gyerjabin, A. I-Palasziosz-Fernandesz, P. (1998b) Grazsdanszkaja vojna v Rosszii 1917-1922: Krasznaja Armija. Moszkva, Aszt.

- Gyerjabin, A. I-Palasziosz-Fernandesz, P. (1998c) Grazdanszkaja vojna v Rosszii 1917-1922: Nacionalnije armii. Moszkva, Aszt.
- Habermas, Jürgen (1993) A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, Századvég.
- Hall, S. (1973) The Determination of News Photographs. - Cohen, S-Young, J. (eds), The Manufacture of News. London, Constable. 176-190. o.
- Hall, S. (1980) Coding and Encoding in the Television Discourse.-Hall, S. et al. (eds), Culture, Media, Language. London, Hutchinson, 197-208. o.
- Haritonov, O.V. (1993) Soviet Military Uniforms and Insignia 1918-1958. St.Petersburg, Alga Fund.
- Herfurth, Dierrich (1995) Sowjetische Auszeichnungen. Berlin, A szerző kiadása.
- Herwig, Holger, H. (1999) Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum.-Gray, Colin, S.-Sloan Geoffrey (eds) Geopolitics, Geography and Strategy. London, Frank Cass, 218-241. o.
- Herzog, H (1953) What do We Really Know about Day-time Serial Listeners? - Berelson, B-Janowitz, M (eds) Reader in Public Opinion and Communication. New York, Free Press, 353-365. o.
- Hofer Tamás-Fél Edit (1977) Magyar népművészet. Budapest, Corvina Kiadó.
- Holub, R. (1984) Reception Theory. London, Meuthen.
- Hoppál Mihály et al. (1997) Jelképtár. Budapest, Helikon.
- Horányi Özséb-Szépe György (szerk) (1975) A jel tudománya. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Hrenov, M. M. et al. (1994) Vajennaja agyezsda Russzkoj armii. Moszkva, Vojenizdat.
- Hrenov, M. M. et al. (1999) Vajennaja agyezsda vaarruzsennyih szil SzSzSzR i Rosszii (1917-1990-e godi) Moszkva, Vojenizdat.
- Huntington, Samuel, P. (1999) A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása. Budapest, Európa.
- Imre László (1973) Brjuszov és az orosz szimbolista regény. Budapest, Modern Filológiai Füzetek, Akadémiai Kiadó.
- Innis, Harold, A.(1986). Empire and Communications. Toronto, Press Procépic.
- Ivanov, V. V. (1986) Páros és páratlan. Budapest, Kozmosz könyvek.

- Jackson, I. (1971) The Provincial Press and the community. Manchester, Manchester University Press.
- Jakovlev, I., V.(1989) Szovjetszkije jubilejnije i pamjatinije monyetü. Moszkva, Finanszü i Sztatyiszsztika.
- Janowitz, M. (1968) The Study of Mass Communication-International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 3. New York, Macmillan and Free Press, 41-53.o.
- Jensen, K.B. (1991) When is Meaning? Communication Theory, Pragmatism and Mass Media Reception. - Anderson, J. (ed) Communication Yearbook 14 Newbury Park, Sage, 3-32. o.
- Jhally, S.-Livant, B. (1986) Watching as Working: The Valorization of Audience Consciousness. Journal of Communication (36) 2 124-163. o.
- Jordán Gyula (1999) Kína története. Budapest, AULA.
- Jung, C. G. et al. (1968) Man and his Symbols. New York, Dell.
- Jung, C. G. (1990) Bevezetés a tudattalan pszichológiába. Budapest, Európa Kiadó.
- Kader, J. M. (szerk.) (1944) Cím nélkül (katonai kalendárium az 1944-es évre). Upravlénijja Vojenizdáta NKO Imenyi Tyimosenkó.
- Kajtár István-Kengyel M. (1982) A Népköztársaság nevében. Adalékok az ítéleti preambulumhoz. - Jogtudományi Közlöny, január 34-27.o.
- Kajtár István (1994) Egy hatalmi jelkép kultúrtörténeti gyökerei-a sas. - Jura 1-2. 11-17. o.
- Kajtár István (1996) Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről - Hamza Gábor-Kajtár István-Zlinszky János (szerk) Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére. Pécs, Studia Iuridica 123. szám, JPTE, 124-132.o.
- Kajtár István (1999) A tengeri kaméleonok-Rubikon 5-6. 82-83.o.
- Kanceljarii NKO (1946) Szbornyik zakonov po boproszam prohozsgyenija szluzsbu. Moszkva, NKO.
- Kákosy László (1978) Az egyiptomi és antik csillaghit. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Karacsun, D.-Karlinszkij, V. (1969) Pocstovijje marki Sz Sz Sz R 1918-1968. Moszkva, Izdatyelsztvo Szvjáz.

- Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor (2002) *Magyarságszimbólumok*. Budapest, Európai Folklór Intézet.
- Karpov, Vladimir (1987) *Russia at War*. New York, The Vendome Press.
- Katz, E. Dayan, D (1986) *Contents, Conquest and coronations: media Events and Their Heroes*. in C.F. Graumann-Moscovici (eds) *Changing Conception of Leadership*. Berlin, Springer Verlag.
- Katz, E. et al. (1973) *On the Use of Mass Media for Important Things*. *American Sociological Review* 28. 237-152.
- Kenez, Peter (1985) *The Birth of Soviet Propaganda State. Soviet Propaganda Methods of Mass Communication 1917-1929*. Cambridge, Cambridge University.
- Keszy H. Lóránd (1981) *Magyar bélyegek árjegyzéke*. Budapest, Magyar Filatélia Vállalat.
- Kijak, Jacek (1993). *Helmy Wojska Polskiego 1917-1991*. Warszawa, Bellona.
- Klellén, Rudolf (1917) *Der Staat als Lebensform*. Göteborg.
- Kliot, Nurit-Newman, davis (eds) (2000) *geopolitics at the end of the Twentieth Century*. London, Frank Cass.
- Koloszov, V. A.-Mironyenkó, N.Sz. (2001) *Geopolityka i polityceszkaja geografija*. Moszkva, Aszpekt Pressz.
- Krivcov, V., D. (1995-2001) *Aversz I.-V. kötet*. Moszkva, Krasznűj Proletarij.
- Królikiewicz, Tadeusz (2002) *Bagnety*. Warszawa, Bellona.
- Kolesznyikov, G., A.-Rozskov, A., M. (1983) *Orgyena i medali Sz.Sz.Sz.R..* Moszkva, Vojenizdat.
- Komornicki, Stanislaw (1984) *Wojsko Polskie 1939-1945*. Warszawa, Interpress.
- Kucenkó, A., N.-Rugyicsenkó, A., I.(1991) *Znaki otlocsija pravooohranyityelnűh organov Sz.Sz.Sz.R..* Donyeck.
- Kuznyecov, Alexandr A. (1998) *Enciklopegyicseskij Putyevogyityel po isztórii rosszijszkij nagrad*. Moszkva, Szovremennyik.
- Lacan, Jaques (1966) *Ecvits. A Selection*. New York, Norton.
- LaFeber, Walter (1991) *America, Russia and the Cold War 1945-1990*. New York, McGraw-Hill.
- Larousse (1884) *Lexikon Gastronomique*. Paris, Larousse.

- Lavrentyev, V., V., Kazakov, P., D. (1984) Velikaja Otyecsesztvennaja. Moszkva, Vojenizdat.
- Lazarsfeld, P.F., Berelson, B, Gaudet H. (1944) The People's Choice. New York, Duell, Sloan and Pearce.
- Leiss, William (1995) Risk Communication and Public Knowledge in. Communication Theory Today. David Crowley and David Mitchell (eds). Cambridge Polity Press. 127-139. o.
- Lerner, D (1958) The passing of Traditional Society. New York, Free Press.
- Levenberg, Juri (1995) Russische Armbanduhren I. II. München, Callwey.
- Lévai, Imre (1996) End of the Long Wave or Bifurcation and Chaos? Seven Points on Global Economy. World Futures, vol 47. 319-323.o.
- Lévai Imre (2002) Kapitalizmusok együttélése vagy összezsapása és a világrend átalakulása? A világtrendek politikai gazdaságtana.-Új világpolitikai trendek. Budapest, MTA Politikatudományi Intézete. 7-47.o.
- Lévy-Strauss, Claude (1954) Bevezető. -Marcel Mauss The Gift. London, Cohen-West.
- Lévy-Strauss, Claude (1963) Structural Antropology. New York, Shoepf.
- Lévy-Strauss, Claude (1966) The Savage Mind. Chicago, Chicago University Press.
- Levitov, I., A.-Hesztyerov, N., A. (1990) Relikvii ratnoj szlavü. Leningrád.
- Lewis, John C.(1964) Communist Propaganda Techniques. New York, Praeger.
- Likhitskiy, I., I. (1995) Art of Russian Metal Miniatures, Catalouge of Badges 1917-1991. Lvov, Udacha.
- Lipatov, Pavel (1995) Unyiforma Krasznoj Armii i Vermahta. Moszkva, Tyehnika mologyezsdü.
- Luhman, Niklas (1995) The Social System. Stanford, Stanford University Press.
- Marcuse, Herbert (1964) One Dimensional Man. London, Routledge and Kegan Paul.
- Marshall, Gordon (1994) Concise Dictionary of Sociology. Oxford, Oxford University Press.
- Mauss, Marcel (1904-1905) Essai sur les variations saisonnières des sociétés eskimos. In Année sociologique, vol IX Paris 386-479.o.

- Mauss, Marcel (1954) *The Gift*. London, Cohen-West.
- McGregor, Malcom, Mollo, Andrew (1975) *Naval, Marine and Air Force Uniforms of World War 2*. Poole, Blandford Press.
- McNair, Brian (1995) *An Introduction to Political communication*. London, Routledge.
- McQuail, Denis (1997a) *Audience Analysis*. London, Sage Publications.
- McQuail, Denis (1997b) *Mass Communication Theory*. London, Sage Publications.
- Mead, Herbert, G. (1934) *Mind, Self and Society*. Chicago, University of Chicago Press.
- Merton, Robert, K. (1946) *Mass Persuasion*. Westport, Greenwood Press.
- Merton, Robert, K. (1949) *Patterns of Influence - Social Theory and Social Structure*. Glenoce, Illinois, Free Press 387-470. o.
- Mihajelis, Anatolij Emanuilovics-Harlamov, Lev Alexejevics (1993) *Bumazsnyije gyengi Rossziji. Perm, Permi Pénzjegynyomda*.
- Miller, George et al. (1960) *Plans and the Structure of Behavior*. New York, Holt.
- Modelski, T (1982) *Loving with Vengeance: Mass Produced Fantasies for Women*. London, Methuen.
- Modelsky, George-Thompson, William (1987) *Sea Power in Global politics since 1492*. London, Macmillan.
- Moisio, Sami-Harle, Vilho (2002) *The Bear as a Political Geographical Neighbour: The National Identity Project in Twenty First Century Finland*. Turku, Department of Geography, University of Turku.
- Mollo, Andrew-McGregor, Malcom (1975) *Naval, Marine and Air Force Uniforms of World War 2*. Poole Dorset, Blandford Press.
- Mollo, Andrew-McGregor, Malcom (1979) *Uniformi militari della seconda guerra mondiale*. Roma, Edizioni Paoline.
- Mollo, Andrew (1981) *The Armed Forces of the World War II*. London, Orbis.
- Monaco, J. (1981) *How to Read a Film*. New York, Oxford University Press.
- Montagne, Prosper et. al. (szerk) (1938) *Larousse Lexikon Gastronomique*, Paris, Larousse.

- Moorley, D. (1980) *The Nationwide Audience: Structure and Decoding*. London, British Film Institute.
- Morgan, Hugo (1997) *Soviet Aces of World War 2*. London, Osprey.
- Muir, Richard (1997) *Political geography*. London, Macmillan.
- Mulholland, Joan (1994) *Handbook of Persuasive Tactics*. London-New York, Routledge.
- Murphy, D. (1976) *The Silent Watchdog*. London, Constable.
- Nacvaladze, J. A.-Paranyin B. V. (1999) *Kalashnikov oroszaije*. Moszkva, Vojennij Parad.
- Nartov, N.A. (2000) *Geopolityika*. Moszkva, Unity.
- Nemes Nagy József (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Neumann, John (1959) *On the Theory of Games of Strategy*. Princeton. Princetown University Press.
- Newcomb, H. (1978) *On the Dialogic Aspects of Mass Communication*.-R. Avery-D. Easton (eds). *Critical Perspectives on Media and Society*. 69-87.o. London, Guilford Press.
- Newell, Allen-Simon, Herbert (1972) *Human Problem Solving*. New Jersey, Prentice Hall.
- O'Sullivan, Timothy (1997) *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. London-New York, Routledge.
- Otok, Stanislaw (2003) *Geografia Polityczna*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe, PWN.
- Painter, Joe (1995) *Politics, Geography, Political Geography*. London, Arnold.
- Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. Illinois, Genoa.
- Pavlov, I. P. (1927) *Conditioned Reflexes: An Investigation of the Psychological Activity of the Cerebral Cortex*. Oxford, Oxford University Press.
- Pearlin, L. (1959) *Social and Personal Stress and Escape television* Wieweing. *Public Opinion Quarterly* 23. 255-259. o.
- Perrow, Charles (1994) *Szervezet-szociológia*. Budapest, Osiris-Századvég-McGraw-Hill.

- Pierce, C.S. (1975) A jelek felosztása. - Horányi Özséb-Szépe György (szerk) A jel tudománya. Budapest, Gondolat, 21-41. o.
- Platonov, J. P. (2000) Naródi míra v zerkale geopolityiki. Szankt-Petyersburg, Izdatylesztvo Szaknt-Peterburgszkovo Unyiverszityeta.
- Pool, I. de Sola-Shulman, I. (1959) Newsmen's Fantasies, Audiences and Newswriting. Public Opinion Quarterly 23 (2) 145-158. o.
- Presidder, Jack (1997) Dictionary of Symbols. London, Duncan Baird Publisher.
- Propp, V. (1986) The Morphology of Folk Tales. Austin, University of Texas Press.
- Prosljakov, Alekszej (1998) "Georgij" na szovjetszkom mungyíre. Biograficseszkiy ocserk polkovnyika A. G. Szergi. - Cejhgauz 7. 22-23. o.
- Prosljakov, Alekszej (2001) "Georgij" na szovjetszkom mungyíre. Biograficseszkiy ocserk genyeral-polkovnyika K. P. Trubnyikova. - Cejhgauz 13. 44-46. o.
- Prószyński, Maciej (2002) Bagnet Wojskowy. Warszawa, REA.
- Putnyikov, Georgi Alexandrovich (1990) Orders and Medals of the USSR. Moscow, Novosti.
- Pye, L.W. (1963) Communications and Political Development. Princeton, Princeton University Press.
- Radzsiszkij, Edvard (1998) Sztálin. Budapest, Európa.
- Rappaport, Roy II. (1971) The Sacred in Human Evolution- Annual Rewiew of Ecology and Systematics 23-44. o.
- Reisky de Dubnic, Vladimir (1960) Communist Propaganda Methods. New York, Praeger.
- Rosignoli, Guido (1972) Army Bagdes and Insignia of World War 2. New York, Macmillan.
- Rottman, Gordon L. (1988) Inside the U.S. Army Today. London, Osprey.
- Rutkiewicz, Jan, Kulikow, N. Walerij (1998). Wojska NKWD 1917-1946. Warsawa, Brawa i Bron, Lampart.
- Sakaida, Henry (2003) Heroines of the Soviet Union 1941-45. Wellingborough, Osprey.
- Sapir, Edward (1921) Language. An Introduction to the Study of Speech. New York, Harcourt.

- Schön, Günter (1985) Weltmüntzkatalog 20. Jahrhundert. 17. kiadás. München, Battenberg.
- Schwitchenberg, C. (1992) Music Video-Lull, J. (ed) Popular Music and Communication. Newbury Park and London, Sage Publications. 116-133. o.
- Seaton, Albert (1972) The Cossacks. London, Osprey.
- Sebeok, T. A. (1974) Az állati kommunikáció- A nyelv keletkezése. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 191-212. o.
- Selokov, A., A. (1989) Monyetü Sz.Sz.Sz.R. Moszkva, Finanszü i sztatyisztika.
- Shalito, Anton-Savchenkov, Ilya-Mollo, Andrew (1993) Red Army Uniforms of World War II. London, Windrow&Greene.
- Shannon, Claude, E. (1949) The Mathematical Theory of Communication. Illinois, Urbana University Press.
- Signorelli, N.-Morgan M. (1990) Cultivation Analysis. Newbury Park CA and London, Sage Publications.
- Smythe, Dallas W.(1977) Communications: Blindspot of Western Marxism. Canadian Journal of Political and Social Theory, I 120-127. o.
- Spencer, Herbert (1993). A szociológia elvei XVIII és XIX fejezet - Huszár Tibor-Somlai Péter (szerk) Szociológiai szöveggyűjtemény. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 71-119. o.
- Stalin, J. (1943) Über den Grossen Vaterlandischen Krieg der Sowjetunion. Moskau, Verlag für Fremdensprachige Literatur.
- Stamm, K.R. (1985) Newspaper Use and Coummunity Ties: Towards a Dynamic Theory. Norwood NJ, Ablex.
- Storey, David (2001) Territory-The Claiming of Space. London, Prentice Hall.
- Sumida, Jon (1999) Alfred Thayer Mahan, Geopolitician. - Geopolitics Geography and Strategy - Collin S. Gray-Geoffrey Sloan (eds.) London, Frank Cass. 39-62 o.
- Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1988) Karabli i szudna BMF 1928-1945. Moszkva, Vojenizdat.
- Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1984) Orgyena i medali Szojuza SzSzR. Moszkva, Izvesztija.
- Szovjet Honvédelmi Minisztérium egyenruhaviselési szabályzatai:

- Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1959) Pravila nosenyija vojennoj formü ogyezsdü vojennoszluzsarsimi szovjetszkaj armii i vojenno-morszkava flota. Moszkva, Vojenizdat.
- Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1970) Pravila nosenyija vojennoj formü ogyezsdü vojennoszluzsarsimi szovjetszkaj armii i vojenno-morszkava flota. Moszkva, Vojenizdat.
- Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1974) Pravila nosenyija vojennoj formü ogyezsdü vojennoszluzsarsimi szovjetszkaj armii i vojenno-morszkava flota. Moszkva, Vojenizdat.
- Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1989) Pravila nosenyija vojennoj formü ogyezsdü vojennoszluzsarsimi szovjetszkaj armii i vojenno-morszkava flota. Moszkva, Vojenizdat.
- Sztepanov, Alekszej (2002) Gvargyejszkije lenti k beszkaizirkam VMF SzSzSzR. Moszkva, Cejhgauz 14. 39-46.o.
- Sztepanov, Alekszej (1999) Soviet Arm Badges 1920-1991. Moszkva, Cejhgauz.
- Szpasszkij (1993) Inosztrannije i russzkije orgyena. Sankt Peterburg, Dorval.
- Taylor, Philip M (1995) Munitions of the Mind. A History of Propaganda. Manchester-New York, Manchester University Press.
- Tautz, Günter (1980) Orden, Preise und Medaillen. Staatliche Auszeichnungen der Deutschen Demokratischen Republik. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Tóth Lajos (szerk) (1976) Orosz-magyar katonai szótár. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tokar, Leonyid (1995) Soviet Police 1918-1991. History of Russian Uniform. St. Petersburg, Exclusive Publishing House.
- Ueno, Satoshi (2001) Khabe as Ordinary Clothing. Nishinomiya, Ludovika Militaria Akademia.
- Ungváry Krisztián (2001) Budapest ostroma. Budapest, Corvina.
- Usztyinov, A. I., Porthov, M. E., Nacvaladze, J. A. (1994) Holodnoje aruzsie. Moszkva, Arszenal-Pressz.
- Viktorov, I-Orlov V (1999) New Alternative Russian Medals: Part 3-80th Anniversary of the October Revolution and Armed Forces. -The Journal of the Orders and Medals Society of America, vol 50. 3.

- Voigt Vilmos (1977) Bevezetés a szemiotikába. Budapest, Gondolat.
- Voigt Vilmos (1994) Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről)
Budapesti Negyed 3. (1994/1)
WWW.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/03/voigt.htm letöltve 2003.05.15
- Vologyin, A-Merlaj Ny. (1997) Medali SzSzSzR., Szankt Petersburg, Pecsatnij Dvor.
- Voronkova, I, J (1998) Plakati 1941 goda. Minszk, Aszobnih Dal.
- Vszevolodov, I., V. (1990) Beszedü a faleriszyike. Moszkva, Nauka.
- Warner W. L.-Henry, W.E. (1948) The Radio Day-time Serial: A Symbolic Analysis. Genetic Psychology Monographs, 37. 7-13. és 55-64. o.
- Weber, Max (1992) Gazdaság és Társadalom. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Webster, David-Nelson, Chris (1998) Uniforms of the Soviet Union 1918-1945. Atglen, Schiffer.
- Welton, Morgan. (1987) See What I mean. An Introduction to Visual Communication. Singapore, Closet Private Ltd.
- Williams, R. (1961) Culture and Society 1780-1950. Harmondsworth, Penguin.
- Williamson, J. (1978) Decoding Advertisements. London, Marion Boyars.
- Wrona, Jerzy (2002) Analiza elementów geograficznych i ich symboliki na flagach oraz w herbach panstw współczesnego swiata. Kraków, Wydawnictwo Akedemii Ekomomicznej.
- Wróbel, Jaroslaw (1996) Armia Sowiecka 1918-45. Warszawa, Militaria.
- Zaloga, Steven J. (1985a) Soviet Army Uniforms in World War Two. London, Arms and Armour Press.
- Zaloga, Steven J. (1985b) Soviet Army Uniforms Today. London, Arms and Armour Press.
- Zaloga, Steven J. (1987) Inside the Soviet Army Today. London, Osprey.
- Zsuk, A., B.(1993) Szpravocsnyik po sztreلكomu aruzsiju. Moszkva, Vojenizdat.

VII.
MELLÉKLET

TÁBLÁZATOK

1905	forradalom és az orosz-japán háború, majd béke amerikai közvetítéssel
1917	forradalom és első világháború, az USA belépése a világháborúba,
1929	első ötéves terv megkezdése, tervgazdaság, a világ többi részén (főleg USA) éppen a tervezés hiánya miatti gazdasági krízis,
1941	német invázió, USA belépése a világháborúba,
1953	Sztálin halála, USA kudarca Koreában.

1. táblázat. Szuperhatalmi 12 éves ciklus a huszadik század első felében (Forrás: Békési 1994).

Kitüntetés	Alapítás éve	A kitüntetés képe, felirata
Munka Vöröszászló Rendje	1928	Vízerőmű, sarló, kalapács, zászló, Vil. prol. egy.
Vöröscsillag Érdemrend	1930	Csillag, sarló, kalapács, vöröskatona, Vil. prol. egy.
Lenin Rend	1930	Lenin, Sarló, Kalapács, csillag, zászló, búza, Lenin
Becsület Rend	1935	Csillag, zászló, munkás, kolh.parasztnö, Vil. prol.egy.
20 éves a Vörös Hads.	1938	Csillag, célzó vöröskatona
Bátorságért	1938	Repülőgépek, tank
Katonai Szolgálatért	1938	Puska és kard
Hűséges Munkáért	1938	Csillag, sarló, kal. A Szu-ban a munka dicsőség dolga
Kiváló Munkáért	1938	Ua. csillag nélkül
Szovjetunió Hőse	1939	Aranycsillag
A Szoc. Munka Hőse	1940	Aranycsillag sarlóval, kalapáccsal

2.táblázat. Szovjet kitüntetések, érdemrendek 1940-ig. (Forrás: Kolesznyikov-Rozskov 1983)

Rend	Alapítás	Osztályok	Megjegyzés
Nagy Honv. Háború	1942. 05. 20.	I. és II.	
Nyevszkij	1942. 07. 29.	nem voltak	
Szuvorov	1942. 07. 29.	I. II. és III.	
Kutuzov	1943. 02. 08.	I. II. és III.	
Kmelnyickij	1943. 10. 10.	I. II. és III.	
Dicsőség	1943. 11. 08.	I. II. és III.	Csak nem tiszteteknek
Usakov	1944. 03. 03.	I. és II.	Csak flotta, össz. csak kb. 250 db.
Nahimov	1944. 03. 03.	I. és II.	Csak flotta, össz. csak kb. 550 db.

3. táblázat. Érdemrendek, 1942-1945 között. (forrás: Herfurth 1995).

Vöröshadsereg (Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg, 1946-tól Szovjet Hadsereg)	*
Haditengerészet	*
Ellátó Flotta	*
Légierő	*
Posta	NA
Telegráf Szolgálat	NA
Ügyészség	*
Állambiztonság	*
Határőrség	*
Vámőrség	NA
Állategészségügyi Szolgálat	NA
Folyami Hajózás	*
Tengerhajózás	*
Halászat	NA
Diplomaták, Külszolgálatot Ellátók	*
Pénzügyi Ellenőrzés	NA
Városi Tömegközlekedési Vállalatok	NA
Taxi sofőrök	NA
Szovjet Vasutak	*
Tűzoltók	*
Börtönőrök, Büntetésvégrehajtás	*
Karantén Szolgálat	NA
Fegyveres Őrség (Biztonsági Őrség, Belügyi szervezet)	*
Erdészet	NA
Rendőrség (Milícia)	*
Polgári Repülés (AEROFLOT)	*
Iskolák (erdészet, technikumok, bányászat, stb)	NA
Úttörők Díszőrsége	nem létezett csak a háború után
Bányászok	NA
Polgári Védelem	NA

Erőművek	NA
Geodéziai és Kartográfiai Szolgálat	NA
Meteorológiai Szolgálat	NA
Rituális Szolgálat (sírások)	NA
Sportszervezetek, Lövészegyletek stb.	NA

4. táblázat: Egyenruhát viselő szervezetek. Megjegyzés: * Az 1942-43-as váltás kimutatható. A kutatás a fegyveres erékre koncentrált, társadalomban meghatározó szerepük miatt, továbbá egyes szervezetek 1943-as adatai nem állnak rendelkezésre (pl. Alma-Ata-i buszsofőr 1943-as ruházata). (Forrás Kucenkó 1998, Békési 2002a)

1917 előtt	1924	1943
Kapitány	Zászlóalj parancsnok helyettes	Kapitány
-	Zászlóalj parancsnok	Őrnagy
Alezredes	Ezredparancsnok helyettes	Alezredes
Ezredes	Ezredparancsnok	Ezredes
Vezérőrnagy	Divízióparancsnok (hadosztályparancsnok) helyettes	Vezérőrnagy
Alezredes	Divízióparancsnok (hadosztályparancsnok)	Altábornagy
Vezérezredes	Hadtest parancsnok	Vezérezredes
-	Hadsereg-, vagy frontparancsnok helyettes	Hadseregtábornok
Marsal	-	Marsal
-	-	A Szovjetunió Marsalja

5.Táblázat: Magasabb tiszti és tábornoki rangok 1917 előtt, 1924-ben és az 1943 váll-lapok bevezetésével (kapitánytól, azaz századostól marsalig). (Forrás: Hrenov et al. 1994 és Hrenov et al. 1999).

ÁBRÁK

Орден Ленина

a

Орден Трудового Красного Знамени

b

Орден «Знак Почета»

c

Орден Красного Знамени

d

Медаль «Золотая Звезда»

e

1. ábra

Klasszikus szovjet érdemrendek 1942-ig

- a. Lenin Rend (1930-tól) b. Munka Vöröszászló Érdemrendje (1928-tól)
c. Becsületrend (1935-től) d. Vöröszászló Rend (katonai változat 1924-től)
e. A Szovjetunió Hőse (1939-től)

Forrás: Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1984 7.o., 11.o., 15.o., 23.o., 53.o.)

Орден Суворова

I степени

II степени

III степени

а

Орден Ушакова

I степени

II степени

б

2. ábra

Szovjet érdemrendek 1942-től 1944-ig (I.)

- a. Szuworov Érdemrend (1942-től három fokozatban: első-, másod- és harmadosztály)
- b. Usakov Érdemrend (1944-től két fokozatban: első- és másodosztály)

Forrás: Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1984 25.o., 27.o.)

Орден Кутузова

I степени

II степени

III степени

а

Орден Нахимова

I степени

II степени

б

Орден Александра Невского

в

3. ábra

Szovjet érdemrendek 1942-től 1944-ig (II.)

- a. Kutuzov Érdemrend (1942-től három fokozatban: első-, másod- és harmadosztály)
- b. Nahimov Érdemrend (1944-től két fokozatban: első- és másodosztály)
- c. Alexander Nyevszkij Érdemrend (1942-től)

Forrás: Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1984 p.29, p.31, p.35.)

a

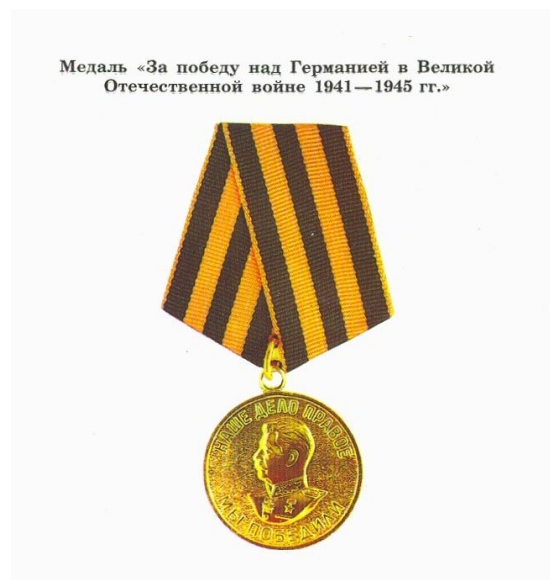
b

4. ábra

Cári hősök az 1944-ben alapított kitüntetések

a. Usakov Érdemrend b. Nahimov Érdemrend

Forrás: Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1984 69.o., 73.o.)

a

b

5. ábra

A Szent-György rend szalagjának reinkarnációja

- a. A Németország Felett Aratott Győzelemért a Nagy Honvédő Háborúban 1941-1945 (Sztálin cári pózban) b. A Dicsőség Érdemrend (1943-tól három fokozatban: első-, másod- és harmadosztály – szalagja, adományozásának rendje és a kitüntetettek köre megegyezik a Szent-György renddel)

Forrás: Szovjet Honvédelmi Minisztérium (1984 129.o., 43.o.)

6. ábra

Díszruhák 1943 előtt

Szovjet pilóta a 20-as években ünneplő öltözetben (a ruházat megszabadult a fényes polgári sallangoktól: vasgomb, nincs díszöv, fehér kesztyű, fehér ing, dísztőr, zsinórzat és még tányérsapka sem)

Forrás: Békési (2000b 21.o.)

7. ábra

1943 mintájú díszruhák

Rendőrfőtörzsőrmester (balról) és Hajóorvos (jobbról)

(visszatérnek a cári tradíciók: díszes tányérsapka, duplasoros rézgombolású mundér, fényes váll-lapok, kard és tör, fehér kesztyű, kitüntetések sora, díszöv, színes zsinórzat, ingujj- és gallérdíszítés, álló gallér)

Forrás: Békési (2002a 34.o.) és Békési (2000b 60.o.)

a

b

c

d

8. ábra

Az 1943 mintájú egyenruha és rangjelzések széleskörű elterjedése
(váll-lapok, állógallér, kitüntetések, ékítmények)

a. Aeroflot pilóta b. Vasutas c. Őrnagy d. Tüzér alezredes

Forrás: Békési (2000b 48.o., 2002a 137.o.)

9. ábra

XVIII. századi elemek az 1943 mintájú mundér hátulján

Forrás: Békési (2002a 36.o.)